

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СПОРТ АКАДЕМИЯСЫ

Кол жазма укугунда
УДК: 37:378.14:494.3

Омурова Айна Молдогазиевна

ДЕНЕ ТАРБИЯ БАГЫТЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН КЕП
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨСТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи: педагогика
илимдеринин доктору **Мусаева**
Венера Инятовна

Бишкек – 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I глава. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутууда студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү жаатындагы илимий-теориялык жана методикалык-изилдөөлөргө талдоо	
1.1. Жогорку окуу жайларынын окуу-нормативдик документтеринде, илимий адабияттарда кыргызча кеп ишмердүүлүгүнүн орун алуусу.....	11
1.2. Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн дидактикалык принциптери жана типтүү каталардын үстүнөн иштөө ыкмалары.....	32
Биринчи глава боюнча корутунду.....	59
II глава. Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору	
2.1. Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу боюнча изилдөөнүн материалдары.....	61
2.2. Кыргыз тилин окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча педагогикалык эксперименттик метод.....	88
Экинчи глава боюнча корутунду.....	104
III глава. Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн методикасы	
3.1. Кыргыз тилин жана адабиятын окутууда студенттердин угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү коммуникативдик көнүгүү-машыгуулардын системасы	106
3.2. Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө кыргыз элинин улуттук оюндарынын дидактикалык маани-маңызы	114
3.3. Кыргыз тили жана адабиятын окутууда Алыкул Осмоновдун ден соолук багытындагы чыгармалары аркылуу студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн формалары.....	127
3.4. Кыргызча кеп ишмердүүлүктү калыптандырууда дене тарбия адистигиндеги студенттерге акын-жазуучулардын чыгармаларын окутуу-үйрөтүүнүн жолдору.....	136
3.5. «Манас» эпосу аркылуу дене тарбия адистигиндеги студенттердин кыргызча кепин өстүрүүнүн ыкмалары жана кеп ишмердүүлүгүнө окутуунун жалпы модели.....	141
Үчүнчү глава боюнча корутунду.....	150
Жалпы корутунду жана практикалык сунуштар.....	152
Пайдаланылган адабияттар.....	155
Тиркемелер.....	170

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүү тууралуу мыйзамдын кабыл алынганына быйыл отуз эки жыл болот. Андан бери да бир катар расмий документтер кабыл алынып, Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасында “... эгемендүүлүк жылдары мамлекеттик тилди колдоо боюнча жигердүү күч-аракеттер жумшалганына карабастан, азыркы мезгилде кыргыз тилин колдонуунун чөйрөсүн кеңейтүүдө, биринчи кезекте мамлекеттик башкаруу, иш кагаздарын жүргүзүү жана кесиптик коммуникация чөйрөсүндө, ошондой эле жогорку билим берүү системасында кескин өзгөрүүлөрдүн болгондугу байкалбай жатат. Мамлекеттик тил республиканын бардык окуу жайларында окутулуп жаткандыгына карабастан, кыргыз тили эне тили болуп эсептелбеген жарандардын ондон бир бөлүгү гана бул тилди билет...” “ кыргыз тили экономика, билим берүү, илим чөйрөлөрүндө жана адистерди даярдоодо жетишсиз колдонулуп жаткандыгы” белгиленген. Эне тилибиздин ушундай бүгүнкү абалынан улам, кыргыз тилинин түбөлүк түпкүлүктүү ордун, келечегин бекем түптөө, анын ар бир жогорку окуу жайында атайын окуу дисциплинасы катары системалуу түрдө терең окутулушуна кам көрүү маселеси турат.

Айрыкча, педагогикалык билимге ээ болуп жаткан болочоктогу педагог студенттерге байыркы Манас бабабыздан бери сакталган кылымдарды карыткан карт тарыхы бар кыргыз тилинин кесиптик сөздөрүн, кыргызча терминдерин лексика-фразеологиялык сөздүк корун окутуу аркылуу пикир алмашуу, карым-катнаш жасоо, кунт коюп уга билүү аркылуу сүйлөшүү, кыргызча баарлашуу, маектешүү менен сөз байлыгын кеңейтүүнүн натыйжасында кыргызча кеп ишмердүүлүгүнө ээ кылуу милдети мааниге ээ.

Кеп бул – пикир алышуу, сүйлөшүү, уга билүү маданиятынын негизги каражаты. Окумуштуу Поль Сопер “кептин башкы функциясы – карым-катнаш” деп белгилегендей, кеп ишмердүүлүгүнүн башаты бири бирин уга

билүү аркылуу карым-катнаш жасоо мамилесинен башталаары анык. Психолог окумуштуу А.А.Бодалевдун “Инсан жана карым-катнаш”, “Карым-катнаштын психологиясы” аттуу көлөмдүү тандалма эмгектеринде *“инсандардын бири-бири менен карым-катнаш жасоосундагы кыйынчылыктар, анын себептери жана андан чыгуунун жолдору, инсандын калыптануусундагы пикир алмашуунун мааниси, карым-катнаштын ийгиликтүү ишке ашуусунун психологиялык-педагогикалык факторлору”* чечмеленген. Кеп ишмердүүлүгү инсандын акыл-эс ой жүгүртүүсүнөн баштап, бүтүндөй кулк-мүнөзүн, жүрүм-турум маданиятын чагылдырып, мүнөздөйт жана коммуникативдик ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугуна таасирин тийгизет. Кеп ишмердүүлүгү түздөн-түз кептик баарлашуу менен байланышкан адамдар үчүн, айрыкча, алардын кесиптик ийгилигинин олуттуу мааниге ээ болуусунун негизги шарттарынын бири. Студент жаштар кайсыл гана кесипке ээ болбосун алардын кыргызча үлгүлүү кеп ишмердүүлүгү алдыңкы орунда турганда гана өз мекенинин мыкты жаратман адиси катары калыптанаары анык. Дегеле, ар бир адамдын кыргызча кеп ишмердүүлүгү менен адистик-кесиптик ишмердүүлүгү жуурулушуп, бири-бирине төп келгенде гана керектүү натыйжага жетишүү менен өтөлгөлүү өмүр сүрөөрү талашсыз.

Ата Мекенибиздеги кыргыз тилин окутуу жаатында көрүнүктүү окумуштуу-педагогдор 1920-1930-жылдардагы алгачкы агартуучулар, алгачкы окуу китептерин даярдап, жалпы сабаттуулукка жол ачкан И.Арабаев, С.Нааматов, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, К.Бакеев, У.Бактыбаев, С.Турусбеков, С.Кудайбергенов, Д.Майрыков, Д.Исаев, ж.б. баштап, жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутууга бүткүл өмүрүн арнаган окумуштуу-педагогдор К.К.Сартбаев, А.Осмонкулов, Т.Акматов, Ж.Мукамбаев, С.Давлетов, Б.Өмүралиев, А.Садабаев, А.Жапаров, К.Дыйканов, Ы.Жакыпов, Ж.Дүйшеев, Ш.Жапаров, С.Өмүралиева, С.Ибрагимов, Р.Эгембердиев, Б.Үмөталиева, А.Иманов, А.Сапарбаев, К.Токтоналиев, И.Абдувалиев, А.Чолпонбаева, С.Үсөналиев,

Каратай Сартбаев, И.Султаналиев, Т.Аширбаев, Б.Усубалиев, ж.б. ошондой эле, К.Д.Добаев, С.Ж.Мусаев, Ж.А.Чыманов, В.И.Мусаева, С.К.Рысбаев, К.А.Биялиев, А.С.Мукамбетова, Т.Маразыков, М.Сыдыкбаева, Т.Садыков, Т.Токоев, З.Тагаева ж.б. өздөрүнүн илимий-методикалык эмгектерин, окуу-методикалык куралдарын жана монографияларын иштеп чыгышкан.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи катары, негизинен, Ата Мекендик кыргыз тилчи окумуштуулардын эмгектенине таянуу менен бирге эле кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин боюнча жалпы эле педагогдордун, психоллингвисттердин, методисттердин илимий идеялары саналды. Мисалга алсак, *кептик карым-катнаш* – Г.П.Грайс, Д.Карнеги, Е.В.Клюев, А.П.Панфилова ж.б. *карым-катнаш психологиясы* – А.А.Бодалев, А.А.Леонтьев, Я.Л.Коломинский ж.б. *ой жүгүртүү жана кеп* – А.С.Выготский, И.Гальперин ж.б. коммуникативдик кеп ишмердүүлүк ыкмасы – Е.С.Антонова, Е.Н.Зарецкая, А.А.Леонтьев, З.С.Смелкова ж.б. *сүйлөө маданияты* – Б.Н.Головин, Т.Г.Винокур, Л.А.Введенская, В.Г.Костомаров, Л.Г.Павлова, А.Н.Васильева, Т.А.Лебедева, П.Сопер, Н.А.Ипполитова, Ларри Кинг ж.б. *сөздүк байлык* – Д.Н.Ушаков, С.И.Ожегов, Н.М.Шанский, Е.Ю.Шведов, Г.О.Винокур, В.А.Петросян, Л.И.Скворцов ж.б. *угуу маданияты* – И.Атватер, Т.Г.Винокур, *окуу маданияты* В.Ф.Асмус ж.б. *кептик интенция (инсандын сүйлөөгө болгон ички каалоосу, ниети)* – Л.М.Майданова, Е.И.Шендельс ж.б. *окутууга болгон системалуу жана инсандык-ишмердүүлүк мамиле* – А.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн ж.б. *кептик ишмердүүлүктүн психологиялык теориясы, педагогикалык баарлашуу* – Н.В.Кузьмина, Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Н.Н.Жинкин ж.б. *окутууда акыл-эс иш-аракеттерди этаптабы менен калыптандыруу теориясы* – П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина ж.б. *байланыштуу кеп* – Т.А.Ладыженская, В.И.Капинос, П.С.Пустовалов ж.б. *чечендик кеп* – Г.А.Апресян, Е.А.Ножин, Ю.В.Рождественский, А.К.Михальская, Е.Н.Зарецкая, Н.Н.Кохтев ж.б. *спорттук-педагогикалык кадрлардын профессионалдык ишмердиги жана кесиптик билими* –

Н.В.Киршева, И.Х.Корбер, И.Ю.Люлевич, Т.А.Маркина, В.И.Маслов, С.Д.Неверкович, М.В.Прохорова, И.Н.Решетень, О.П.Топышев, Н.Н.Чесноков ж.б.

2019-жылдан берки бүткүл дүйнөнү титиреткен жугуштуу дарт адамзатка анын сак-саламатчылыгы эң башкы байлык катары алдыңкы орунда тураарын катуу эскертип өттү. Ушундан улам, быйылкы жыл өлкөбүздө “Инсандын руханий адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясынын” жылы катары жарыялангандыгы да бекеринен эмес.

Окумуштуу Е.Д.Никитина белгилегендей, дене тарбия окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрү болочок педагогдук ишмердүүлүккө даярдануу менен балдар менен тил аркылуу пикир алышып иштешкендиктен, дене тарбиясынын ден соолукту чыңдоочу, кайра калыбына келтирүү дене тарбиясынын адистери болобу, спорттук менеджмент же орто жана жогорку билим берүүнүн окутуучулары, спорттун кайсы бир түрү боюнча машыктыруучу болобу, баары бир кеп ишмердүүлүгү аркылуу бири-бири менен баарлашууга түздөн-түз байланышы болоору бул - чындык.

Бирок ошентсе да, дене тарбия адистиктерине кыргыз тилин окутуу жаатында бир катар *карама-каршылыктар* орун алып келди. Алар:

- совет мезгилиндеги жетимиш жыл ичинде андан кийин да эгемендүүлүктөгү отуз жылдан ашуун убакытта, дээрлик бир кылымга тете мезгилде дене тарбия предметине сабак катары анчалык маани берилбей, экинчи планга сүрүлүп калуусу, атүгүл алыскы аймактарда да дене тарбия предмети орус тилинде окутулуп, кесиптик терминдер орус тилинен которулбастан (налево, направо, кругом ж.б.) ошол боюнча калгандыгы;

- жогорку окуу жайларында да дене тарбия дисциплиналарындагы анын кыргыз тилинде окутулушунда эмдигиче формалдуулуктун өкүм сүрүүсү;

- спорттук терминдердин толук түрдө кыргыз тилине так, туура которулбагандыгынан студенттердин сөзгө, кепке маани бербей, сөз байлыгынын жардылыгы;

- кыргыз тили боюнча студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө арналган атайын илимий изилдөөнүн жүргүзүлбөгөндүгү;

- кыргыз тилинен коммуникативдик ыкмалардын жоктугу, дене тарбия предметине көңүл бурулбагандыктан, кыймылдуу аракеттердин жоктугунан улам, айрым өспүрүм улан-кыздардын арасында кечке компьютерде отура бергендиктен улам да дене түзүлүшүндөгү мүчүлүштүктөр же кыймылсыздыктын ар кандай илдеттеринин пайда болуусу;

- мектептерде жана жогорку окуу жайларында дене тарбия сабактарында жаштардын дене боюнун, колу-бутунун булчуңдарынын туура өсүүсүнө машыктыруучу кыргыз элинин улуттук кыймылдуу спорт оюндарынын, акыл-эс маданиятына көнүктүрүүчү ар кыл элдик дидактикалык сөз оюндарынын дегеле практикаланбагандыгы, кыргызча окутулбагандыгы;

- Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын уюшулганына 60 жылдан ашса да, кыргыз тилинен илимий иштер жазылбай, кыргыз тилинде диссертациялардын жакталбагандыгы, фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлбөгөндүгү;

- кыргыз тили боюнча дене тарбия мугалимдери үчүн талапка ылайык кыргызча толук кандуу окуу куралы, методикалык колдонмолор, окуу-методикалык куралдардын жоктугу, окуу программалары окуу жайынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен кошумча иштелмелерди талап кылары, дене тарбия багытындагы мугалимдердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча илимий изилдөөлөр болбогондугу ж.б.у.с. көйгөйлөр жана карам-каршылыктар иштин актуалдуулугун тастыктоо менен бирге эле аталган теманы тандап алып, анын үстүндө иштөөгө негиз болду.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын тилдер кафедрасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын дене тарбия адистигиндеги студенттерге окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети - Кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын дене тарбия адистигиндеги студенттерге окутууда студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн методикасын иштеп чыгуу жана анын натыйжалуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү.

Бул максатка ылайык төмөндөгүдөй **милдеттерди** чечмелөө талап кылынды:

- жогорку окуу жайларындагы студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү жаатындагы илимий-теориялык жана илимий-методикалык изилдөөлөрдү талдоо жана анын дидактикалык принциптерин аныктоо;

- кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча изилдөөнүн материалдарын педагогикалык эксперименттик метод аркылуу сыноодон өткөрүү.

- кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ыкмаларын, формаларын жана окутуунун мазмунун аныктоо менен методикасын иштеп чыгуу

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу:

- кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кыргызча сөздүк корун байытуу, тилдик рухий асыл дөөлөттөр, адамдын сак-саламатчылыгы тууралуу баалуулуктары тууралуу түшүнүктөрү учурдагы заманбап окутуп-тарбиялоо технологиясы менен тастыкталды;

- кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда студенттердин кыргызча кепин байытуунун дидактикалык принциптери аныкталды жана

кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү методикасынын модели иштелип чыгып, окуу процессинде сыноодон өткөрүлдү.

- кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин угуу, окуу, сүйлөө, жазуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун илимий-теориялык жана илимий-методикалык негиздери алгачкы ирет иштелип чыгып, практикага сунушталды.

Изилдөөнүн теориялык негизине кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн илимий багыттары, окутуунун методикасы боюнча илимий изилдөөлөр, инсанды дене тарбия жагынан өнүктүрүү теориясы, жеке инсандын сак-саламатчылыгына багытталган окутуу методологиясы, кептик-коммуникативдик жактан окутуп-тарбиялоонун теориялык маселелери камтылат.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү: илимий иштин материалдары жогорку окуу жайларында кыргыз тили жана адабиятын жаңыланган багытта окутууда, кыргыз тилин окутуунун жумушчу программаларын, стандарттарын, концепциясын, окуу-методикалык комплекстерди түзүүдө, дене тарбия адистигинен тышкары филолог эмес адистиктеги факультеттердеги студенттерди даярдоодо жана бул темага байланыштуу илимий изилдөөлөрдү улантууда пайдаланышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгаруучу негизги жоболору:

- азыркы учурда замандын талабына ылайык көп тараптан өнүккөн, чыгармачыл, өз эне тилин урматтап-сыйлаган, адептүү сүйлөө маданиятына ээ, мекенчил, тилди, маданийрухий адеп-ахдак дөөлөттөрүбүздү сактап кала турган, өзүнүн сак-саламатчылыгына кам көргөн, ага аң-сезимдүү, маданияттуу мамиле жасаган дене тарбиясы жагынан туура өнүккөн студенттердин тилдик-коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, сөз корунун бай болушу коомдун өнүгүшүндө маанилүү ролду ойнойт;

- кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттерди угуу, окуу, сүйлөө, жазуу кеп ишмердүүлүгүнө ээ кылуунун

модели окутуунун коммуникативдик мазмунун байытуу менен аталган проблеманы чечүүгө системалуу мамиле жасоонун теориялык, практикалык негиздерин камтыйт;

- кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттерди тилдик-коммуникативдик, кептик-функционалдык ыкмаларга үйрөтүүнүн илимий-теориялык негиздеринин иштелип чыгышы жана кыргыз тилин окутууда анын усулдарынын, формаларынын колдонулушу кеп ишмердүүлүгүн ишке ашырууга өбөлгө болот.

Изденүүчүнүн жеке салымы: илимий жана илимий-методикалык адабияттарды өз алдынча окуп үйрөнүү менен жалпылаштырды, аларды талдоо менен көйгөйдү теориялык жана практикалык жактан негиздеп жана аны эксперименттик-тажрыйбалык сыноодон өткөрүү менен кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн жолдорун, ыкмаларын аныктап, практикага жайылтуусу автордун кошкон жекече салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикага жайылтылышы: негизги теориялык тыянактардын тууралыгы, иштелип чыккан методикалык сунуштардын натыйжалуулугу Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында жогорку окуу жайларындагы эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана симпозиумдарда талкууланды. Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын стандартынын мазмунуна кыргыз тилин коммуникативдик компетенттүүлүккө багыттап окутуу жаатында алгылыктуу сунуштар киргизилди. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну боюнча 16 илимий методикалык макала, анын ичинен 2 макала чет өлкөдөн жарык көрдү жана “Дене тарбия жана спорт боюнча орусча-кыргызча сөздүк” түзүүгө катышты.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү: илимий иш киришүүнү, үч главаны, жалпы корутунду жана практикалык сунуштарды, 148 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесин, 9 сүрөттү, 10 таблицаны камтып турат. Иштин көлөмү 168 бет. Тиркеме менен 243 бет.

I ГЛАВА. ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨСТҮРҮҮ ЖААТЫНДАГЫ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК-ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ ТАЛДОО

1.1. Жогорку окуу жайларынын окуу-нормативдик документтеринде, илимий адабияттарда кыргызча кеп ишмердүүлүгүнүн орун алуусу

Кыргыз тилин окутуу боюнча жогорку окуу жайларынын окуу-нормативдик документтери, окуу-методикалык куралдары, илимий изилдөөлөр талдоого алынды. Бүгүнкү күндө жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасы жаатында профессорлор К.Д.Добаев, Ж.А.Чыманов, В.И.Мусаева, А.С.Мукамбетова, К.А.Биялиев, М.Сыдыкбаева, Т.Маразыков ж.б. үзүрлүү эмгектенип жаткандыгы, жогорку окуу жайлары үчүн У.К. Тажибаеванын кыргыз тили боюнча 32 саатка ылайыкталып, орус тайпаларына арналган кыргыз тили боюнча методикалык колдонмосунан сырткары алгылыктуу окуу колдонмолордун жоктугу, атайын илимий-изилдөө иштеринин аткарылбагандыгы белгиленди.

Бирок, ошентсе да, айрыкча, профессор К.Д.Добаев тарабынан акыркы мезгилде, албетте, окумуштуунун ар бир окуган мазмундуу, заманбап лекция-докладдарын, тренинг-семинарларын эсепке албаганда да, жогорку окуу жайлардын концепция, стандарт сыяктуу бир катар окуу-нормативдик расмий документтери жана заманбап кесипке багыт берүү жаатында бир нечелеген фундаменталдуу эмгектерди иштеп чыккандыгын баса белгилөөгө татыктуу. Ал эми жалпы эле жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуу боюнча окумуштуу-методисттер, профессорлор К.Д.Добаев, Ж.А.Чыманов, В.И.Мусаева, А.С.Мукамбетова, К.А.Биялиев, М.Сыдыкбаева ж.б. бир катар эмгектерин айта алабыз. Профессор Ж.А.Чымановдун “Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы” аттуу көлөмдүү монографиясында кеп ишмердүүлүктөрүнүн өзгөчөлүктөрү белгиленген.

Жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун ар кыл маселелери боюнча акыркы он жыл аралыгында бир катар изилдөөлөр ишке ашырылгандыгын баса белгилемекчибиз. Тактап айтканда, К.А.Биялиевдин “Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери” (2010-ж.), А.С.Мукамбетованын “Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий-теориялык негиздери” (2013-ж.), М.М.Сыдыкбаеванын “Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери” (2016-ж.) аттуу темаларда докторлук диссертациялары корголсо, ошондой эле, З.Ж.Каразакованын “ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасы” (2018-ж.), Д.К.Кулбачаевдин “Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздери” (2018-ж.), К.Б.Маматованын “Көп тилде билим берүү шартында жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы” (2019-ж.) Төлөгөн Бейшеевдин “Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасы” (2019-ж.), Н.К.Сегизбаеванын “Бакалавр даражасындагы студенттерге кыргыз тилин деңгээлдер боюнча үйрөтүү методикасы” (2020-ж.) аттуу темадагы кандидаттык диссертациялары жакталган.

Жогорку окуу жайларда кыргыз тили жана адабиятын окутуу жаатында, айрыкча, Кыргыз-түрк “Манас” университетинин окутуучулар жамаатынын жигердүү эмгектенип жатышканын баса белгилеп айтуу зарыл. Мисалга алсак, аталган окуу жайдын авторлор жамааты тарабынан 2009-жылы жарык көргөн “Манас” тил үйрөтүү топтомундагы деңгээлдер боюнча иштелип чыккан “Кыргыз тили” окуу китептери, “Тилден дилге” кыргыз тили окуу топтомундагы Ч.Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча окуп

түшүнүү жана угуп түшүнүү жыйнагы (2011-ж.), “Кыргыз тилин окутуунун жаңыча ыкмалары” аттуу усулдук колдонмо (2006-ж.) ж.б..

Ошондой эле, Улуттук тест жүргүзүү борбору кыргыз тилин билүүнүн үч деңгээлине (баштапкы, орто, жогорку) коюлган талаптарды да сунуштаган. Буга кошумча, ОшМУнун окутуучусу З.Тагаеванын 2008-жылы жарык көргөн “Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу” аттуу окуу куралынын IV главасы “Кеп ишмердүүлүгү жана анын методикалык, психологиялык негиздери” деп аталып, угуу, окуу, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгү, кыргыз тили мугалиминин коммуникативдик ишмердүүлүгү, кептик каталар жана баалоо критерийлери орун алган. Ал эми Азизбек уулу Бактыбек “Кеп маданияты жана риторика” аттуу чакан лекциялар топтомунда кеп ишмердүүлүгүнө (угуу, сүйлөө, жазуу, түшүнүү) учкай гана токтолгон.

Казак окумуштууларынан профессор Жаксыликова Куляйдын “Орус тилдүү аудиторияда казак тилин модулдук окутуунун илимий-теориялык негиздери” аттуу темадагы докторлук диссертациясы 2001-жылы, Ержакыпов Муратбек Санакулынын “Лидер студенттердин сүйлөө маданиятын өстүрүүнүн педагогикалык негиздери” аттуу темада кандидаттык диссертациясы 2013-жылы корголгон.

Студенттерди кыргызча кеп ишмердүүлүгүнө ээ кылууда системалуу, үзгүлтүксүз билим берүү принцибине ылайык, бул маселенин орто мектептердин мисалында кандай изилденгендигин талдоодо окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз тилинин предметтик стандартындагы кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) чечмеленип берилишин, профессор С.К.Рысбаевдин “Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги”, “Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери” (2014-ж.) аттуу эмгектерин, К.Ш.Иманакунованын “Орто мектептерде кыргыз тили сабагында окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө макалдарды колдонуунун технологиясы” (2017-ж.), К.А.Абдраимовдун “5-класста кыргыз

тилин окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү” (2019-ж.) аттуу кандидаттык диссертацияларды ж.б. белгилемекчибиз.

Ар бир кесиптик профилдеги болочок адистиктерде кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу маселеси көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган. Мисалга алсак, С.Л.Братченко, В.А.Кан-Калик, В.К.Елманова, Г.И.Михалевская, Л.А.Петровская, В.А.Сластенин, О.М.Чусовитина, И.Н.Решетень, М.В.Прохорова, Н.В.Киршева, Б.Н.Головин, Т.А.Ладыженская, И.П.Андриади, И.В.Дятловская, В.П.Косихин, Т.А.Маркина, И.Ю.Люлевич, Е.Пассов, В.Л.Скалкин, Е.П.Ильин ж.б. өз эмгектерин арнагандыгы белгилүү.

Дене тарбиясы жана спорт чөйрөсүндөгү болочок адистердин жалпы эле кеп ишмердигин өрчүтүүнү изилдөөгө О.М.Чусовитна, И.Н.Решетень, И.Х.Кобер, М.В.Прохорова, Н.В.Киршева, И.П.Андриади, И.В.Дятловская, В.П.Косихин, Т.А.Маркина, И.Ю.Люлевич, Е.П.Ильин ж.б. өз эмгектерин арнаган. Окуу-машыгуу сабактарын жана тарбиялоочу ишти жүргүзүүдө педагогдун окуучуларга таасир этүүнүн негизги каражаты болуп жандуу кеп чыгат. Машыктыруучунун жана дене тарбиясы мугалиминин кеп ишмердүүлүгү кепти кыймылдатуучу координацияга байланыштуу, ал бир эле убакытта көнүгүүнүн сапатын, тууралыгын, тактыгын жана кептин көркөмдүүлүгүн бузбай, көрсөтүү жана түшүндүрө билүү билгичтигин мүнөздөйт.

Буларга кошумча дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө улуттук спорт жаатындагы эмгектерге таянууга туура келди. Ошондой эле, совет бийлиги учурунда жалпы эле кыргыз элинин улуттук оюндарын изилдөөдө бир канча алдыга жылыштар болуп, ал тууралуу бир канча эмгектер жазылган. Орус окумуштууларынан А. П. Рождественский, С. М. Абрамзон изилдесе, кыргыздардан А.Тыныбек уулу, Ө.Д.Өмүрзаков, З.Бектенов ж.б. окумуштуулардын эмгектери белгилүү. Эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки учурда А.Токторбаев, Х.Анаркулов

жана М.Илебаев ж.б. тарабынан кыргыз элинин оюндарын изилдеген бир нече илимий жана популярдуу эмгектер жазылгандыгы белгилүү. Бул тармакта бир кыйла алдыга жылыш болгондугуна карабастан, спортчулардын кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө чечиле элек маселелер бар экендигин изилдөөлөр көрсөттү.

Ошону менен бирге эле изилдөөбүздө, негизинен, белгилүү дидакт Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, В.А.Сухомлинский баштаган кийин В.И.Максимов, Ж.А.Чыманов ж.б. бир катар окумуштуулар уланткан жалпы дидактикалык принциптерге таянуу менен дени сак муунду даярдоодо студенттердин сөздүк корун терминдер, кесиптик сөздөр менен байытуу аркылуу алардын кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү менен аларды болочоктогу мугалимдик кесибине даярдоо оң натыйжаны алып келери аныкталды. Буга чейинки аныкталган жеңилден оорго, илимийлүүлүк, теориядан практикага, системалуулук ж.б. дидактикалык принциптерди жетекчиликке алуу менен кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү жеке дидактикалык принциптер катары тилдик-коммуникативдик, кыргыз тилинде системалуу баарлашуу, кырдаалдык-тематикалык, окуу материалдарынын коммуникативдик багыттары, коммуникативдик-функционалдык принцип ж.б. белгиленди. Окутууга тандалган коммуникативдик материалдар илимий негиздүүлүк жана системалуулук принциптерине ылайыктап окутууда, сөзсүз түрдө, лингвистикадагыдай ар тараптуу, бардык деңгээлдерди – фонетика, сөз жасоо, лексика, фразеологиядан, сөз түркүмдөрү орфографиядан баштап, синтаксис, пунктуация жана стилистикага чейин иреттүү, толук иликтеп, тереңдетип окутуунун анча зарылдыгы жокко эсе. Анткени теория менен практиканын байланышы принцибине ылайык, методикада, айрыкча, дени сак муунду даярдоодо студенттердин сөздүк корун байытуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө «илимий грамматика менен бирдей деңгээлде эле практикалык грамматикага» (К.Биялиев) өзгөчө басым жасалды.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2012-жылдын 23-мартында *КРда Билим берүү системасын өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттары жөнүндө* токтом кабыл алгандыгы учурдун талабы.

Анда мындай деп көрсөтүлөт: Концепция жашоонун башка чөйрөлөрүнө салыштырмалуу билим берүүнү ыкчамдап өнүктүрүү максатын көздөйт, анткени билим берүү гана өлкөдөгү адамдык потенциалды өнүктүрүү менен байланышта жана башка чөйрөдө реформаларды камсыз кылуу үчүн лидерлерди жана адистерди даярдайт.

Концепцияда көрсөтүлгөндөй, глобалдык атаандаштык жана көп сандаган иштин трансчек аралык мүнөзүн кеңейтүү шартында улуттук таламдарды коргоо жана өлкөнүн беделин көтөрүү максатында билим берүүнүн сапатын көтөрүү, жеке инсандын руханий, дене тарбиялык жана интеллектуалдык терең билим берүүнүн азыркы мезгилдин талабына ылайык интеграциялануу шартында, дүйнөлүк стандартка жооп бере тургандай жолдорун аныктоо, өнүктүрүү керек.

Бүгүнкү күндөгү демократиянын кулач жайышы менен адамдын эркин өнүгүшү азыркы билим берүүнүн мазмунун, максатынын багыты түп-тамырынан бери жаңылануусу менен мамлекеттик билим берүү чөйрөсүнө чоң жоопкерчиликти жүктөө менен коомдогу өсүп келе жаткан жаштардын кеп ишмердүүлүгүн адептүү, орунду, туура, так, сүйлөөсү, маданияттуу болуусу менен катар эне тилибизди, адабиятыбызды, каада-салтыбызды, маданиятыбызды, элибиздин байыркы тарыхын билүү шарт. Айрыкча дене тарбия багытындагы студенттер кыргыз элинин намысын коргоп көптөгөн эл аралык мелдештерде катышуу менен чет жакка көп чыгышат. Биринчи, экинчи, үчүнчү орунду алган спортчулардан, албетте, сөзсүз түрдө журналисттер интервью алышат. Спортчу өз эне тилинде сүйлөөгө эч ким тыюу салбайт. Өзүнүн жетишкен ийгилиги, кубанычы жөнүндө ырааттуу, түшүнүктүү, адептүү сүйлөп турса спортчунун беделин арттырат.

2012-жылы мамлекеттик стандарт 532000 «Дене тарбия» багыты боюнча Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын

базалык ЖОЖдун алдындагы билим тармагындагы окуу усулдук бирикмесинде иштелип чыккан [38, 40-б.].

Мамлекеттик тилдин грамматикасын, лексикасын орус жана бир чет тилди, жана сөз байлыгы 2000 сөздөн кем эмес болуш керек.

- кыргыз (орус) жана чет тилинин негизги сөздөрүн жана кесиптик сөздөрдүн айтылышынын эквиваленттерин билүү.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын билим берүүнүн мамлекеттик стандартында эне тилибизге саат каралган эмес, ал эми мамлекеттик тилдин грамматикасын, лексикасын сөз байлыгы 2000 сөздөрдөн кем эмес болуш керек деп гана кыскача жазылган, мамлекеттик тил сабагы орус тайпаларына өтүлөт. Ал эми кыргыз тили (эне тил) жөнүндө эч кандай билдирүү жок. Дене тарбия багытындагы студенттерге кеп ишмердүүлүгүн окутуу менен ар тараптуу мезгилдин талабына шайкеш келген сабаттуу сүйлөө маданиятына ээ болгон жаштарды окутуу менен элин, жерин сүйгөн, мекенчил, эне тилди урматтап-сыйлаган, кыргыз элинин тарыхын, руханий мурастарын, кыргызды кыргыз кылып турган нукура салттарын урматтоо менен бирге тарбиялоо.

Кыргыз тилинин морфологиялык форма-категорияларын, тыбыштык түзүлүшүн, сөз маанилерин жана синтаксистик конструкцияларын камтыган кыргыз тилинин сөз айкаштарынын, сөз берметтеринин, чечендик кептеринин кереметтүүлүгүн, элдин каада-салтын, санат, термелерин, санжыраларыбыз, кыргыз элинен чыккан даанышмандардын учкул сөздөрүнөн баштап, макал-лакап, табышмактарыбыз, жаңылмачтарыбыз, руханий дөөлөтүбүз болгон «Манас» эпосу аркылуу окутуп тарбиялай алабыз.

1955-жылы тилдер кафедрасы уюшулган. Ар жылдары кафедра башчылары билим берүүнүн ардагери М.Ф.Шугаев, филология илиминин доктору, профессор К.С. Чоңбашев эмгектин ардагери, КР билим берүүнүн отличниги, КМДТЖСАнын эмгек сиңирген ишмери Р.М. Караева жана ага

окутуучу Ш.С.Жангазиева, филология илиминин кандидаты, доцент А.К.Орозова, филология илиминин доктору, профессор А.А.Эгембердиева азыркы учурда ага окутуучу А.М.Омурова башчылык кылууда. Окутуучулардын катарында институттун ага кызматкери А.М.Плутинцкий – немец-орус тилдеринде спорттук терминология сөздүгүнүн автору; И.А.Ахромеева, Г.П.Барабанова, А.Е.Линкер, И.С.Шетман, Д.М.Белаусова, К.С.Чыныбаева ж.б. эмгектенген. Тилдер кафедрасында бүгүнкү күнү 14 окутуучу жигердүү эмгектенүүдө. Алардын ичинен – 1 педагогика илиминин доктору, профессор Малникова М.Х., 2 ага окутуучу: билим берүүнүн отличниги, КМДТЖСАнын эмгек сиңирген кызматкери, окумуштуулар кеңешинин катчысын педагогикалык ишмердүүлүгү менен ийгиликтүү айкалыштыра алган Кандиева Ж.М., КР билим берүү министрлигинин, КМДТЖСАнын ардак грамотасынын ээси жана академиянын иш кагаздарын мамлекеттик тилге которуу боюнча котормочулук ишти педагогикалык иш менен айкалыштырууда Омурова А.М., 10 окутуучу: Тажибаева У.К., Асаналиева Г.М., Кайыпова К.Ө., Тоялиева Э.Р., Ормонова А.Т., Абдыбекова Н.А., Кокумбаева М.К., Мырзакматов С., Мусабекова Н.Т., Эрбалтаева Н.Э., методист: Атабаева А.А. Кафедрада 3 секциясы бар: **кыргыз тили:** (Омурова А.М., Тажиева У.К., Кайыпова К.Ө., Эрбалтаева Н.Э.); **орус тили:** (п.и.д., проф. Манликова М.Х., Кандиева Ж.М., Асаналиева Г.М., Ормонова А.Т., Тоялиева Э.Р.); **англис тили:** (Абдыбекова Н.А., Мырзакматов С., Кокумбаева М.Н., преп. Мусабекова Н.Т.).

Кафедрада **окуу иштери** боюнча педагогика жана улуттук спорттун түрү, машыктыруу, аскерге чейинки даярдык жана дене тарбия факультеттеринин 1-2 курстардын (күндүзгү жана сырттан окуу) студенттерине, жана квалификациясын жогорулатуучуларга төмөнкү сабактар өтүлөт: кыргыз тили (эне тил), кыргыз тили (эне тил эмес); орус тил (эне тил), орус тил (эне тил эмес); баштапкы англис тил жана улантуучу англис тили. Магистрант, аспиранттарга «Ишкер баарлашуунун негиздери»,

«Мамлекеттик тил» сабактары, академиянын алдындагы колледжге кыргыз тили жана адабияты, орус тил жана адабияты, англис тили окутулат.

Кафедранын окуу методикалык иштери. Кафедранын окутуучулары менен:

1. Окуу-методикалык комплекс жана окуу пландары иштетилди, анын ичинде ПУСТФ, МФ, АЧДДФ, СО, 1-2-курсунун студенттерине АКК угуучуларына колледж окуучуларына кыргыз тили, орус тили, англис тили боюнча аралык текшерүү үчүн модулдук тапшырмалары, өз алдынча иштөөнүн тапшырмалары, текшерүүнүн суроолору жана экзамендик билеттери түзүлгөн.

2. Студенттер, магистранттар жана аспиранттар үчүн окуу-методикалык жана 15 окуу колдонмосу даярдалып басылып чыккан:

Кыргыз тили боюнча (Тажибаева У.К. «Кыргыз тили» Кыргыз тили боюнча методикалык колдонмо 32 саатка ылайыкталып орус тилдүү студенттерге арналган, 2017-ж.);

Орус тили боюнча: (п.и.д., проф. Манликова М.Х.: «Ассоциативный словарь русской этнокультуроведческой лексики» (1989), «Сборник материалов для письменных работ по русскому языку»(1990), «Ассоциативный этнокультуроведческий словарь «Русский язык и русская культура» (2005), «Этнокультуроведческий словарь «Русский язык и русская культура» (2005), «Этнокультуроведение на уроках русской литературы» (2005), «Лингвоэтнокультуроведение: Знакомство с культурой страны изучаемого языка» (2005), «Этнокультуроведческая лексикография: научные основы, пути становления и развития» (2006), «Этнопедагогические аспекты духовно-нравственного воспитания в курсе русской литературы в киргизской школе» (2009), Методика преподавания русского языка в киргизской школе. Хрестоматия. В 2-х частях. (2010), Этнокультуроведческое учебное пособие по развитию русской речи «Краски времен года» (2012), Лингвострановедческое учебное пособие «Язык и культура в национальных видах спорта» (2012), Лингвокультуроведческое учебное пособие «Язык и

культура в мире спорта» (2013), «Этнокультуроведение: педагогическое сопряжение языков и культур» (Монография. 2014), учебное методическое пособие для магистрантов и аспирантов «Этнокультуроведческий анализ русского художественного текста» (2014), учебное пособие для магистрантов «Национально-культурная семантика русского слова» (2014); учебное пособие по русскому языку «Русский речевой этикет» (2016). Ага окутуучу Кандиева Ж.М.: «Пособие для самостоятельных и дополнительных занятий по русскому языку» (2004), «Пособие для чтения по русскому языку» (2009), «Физкультура и спорт в нашей жизни» (2016);

- **англис тили боюнча** (Абдыбекова Н.А., «Учебное пособие по развитию английской речи для студентов по направлению «Физическая культура», 2015; 2016).

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, *кыргыз тили боюнча алгылыктуу окуу колдонмолору жок, атайын илимий-изилдөөлөр иштери аткарылган эмес, мындай жагдайга карата биздин изилдөө ишибиз актуалдуу дегенге негиз бар.*

Кафедранын окутуучулары тарабынан ар түрлүү илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык журналдарга, эл аралык жана республикалык илимий конференцияларга 300 илимий, 70 публицистикалык макала (п.и.д., проф. Манликова М.Х., ага окутуучулар: Кандиева Ж.М., Омурова А.М., окутуучулар: Тажиева У.К., Абдыбекова Н.А., Асаналиева Г.М., Мусабеева Н.Т., Кайыпова К.Ө., Кокумбаева М.К., Капсаламова Э.К.) жарыяланган. Азыркы мезгилге чейин тилдер кафедрасында жалпы жонунан илимий иш жүргөн, бирок кыргыз тили боюнча атайын илимий-изилдөө иштери жүргүзүлгөн эмес. Мунун себеби кыргыз эли эгемендүүлүк алганга чейинки орус тилинин үстөмдүк кылышы көрүнүп турат. Эгемендүүлүк алгандан кийин деле айрыкча дене тарбия багытындагы студенттерге кыргыз тили боюнча илимий-изилдөө иштери, окуу колдонмолор, окуу китептери жазылбагандыгы кейиштүү көрүнүш. Кыргыз тилин окутуу боюнча дене тарбия багытындагы студенттерди кеп ишмердүүлүгүнө окутуунун

методикасы изилденбегендиги илимий ишибиздин актуалдуулугун билдирип турат.

«Кыргыз Республикасынын 2014-2020-жылдарда мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн улуттук программасын» [66]ишке ашыруу максатында Жогорку окуу жайларда мамлекеттик билим берүү стандартына өзгөртүү киргизилип бардык кесипке ээ боло турган студенттерге эне тилин окутуу мүмкүнчүлүгү ачылды. Ушундан улам, жогорку окуу жайларында, ар бир кесип боюнча, биринчи кезекте, эне тилинин бардык мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалана алгыдай деңгээлдеги кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу зарылдыгы турат. Мында, алгач, «тил» жана «кеп» тууралуу түшүнүктөрдүн башын ачып алуу маселеси алдыда турат.

Немец окумуштуусу В.Гумбольдт «тил» жана «кеп» маселесин атайын изилдөөгө алып, «биз «тил» деп, адат боюнча атаган сөздөрдүн жана эрежелердин иретсиз хаосунда кеп ишмердиги аркылуу анын айрым гана элементтери белгиленет. Жандуу кептин маңызын туюп, жандуу тилдин так сүрөтүн жаратуу үчүн ар дайым кайталанып турган кеп ишмердиги зарыл экендигин» баса белгилеген [35, 68-86-бб.]. Кеп маселесин өз учурунда орус окумуштуулары А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, И.А.Бодуэн де Куртенэ ж.б. иликтөөгө алышкан. Ошону менен бирге эле, Фердинант де Соссюр «тил» жана «кеп» түшүнүктөрүн аларды өз ичине камтыган «кеп ишмердүүлүгү» түшүнүгү аркылуу тастыктаган. Фердинант де Соссюр: «кеп» – бул маектешүү максатында белги системасын колдонуу. Тил жана кеп бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болуу менен бири экинчисин талап кылып туруучу кубулуштар: кеп түшүнүктүү жана ошон менен натыйжалуу болушу үчүн тил керек. Бирок ошол эле учурда тил калыптануусу үчүн кеп керек [112].

Ал эми орус окумуштуусу «Кептин да бир маанилүү кызматы – анын ой куруу, жаратуу куралы экендиги. Тил менен ой жаратуунун, куруунун ортосундагы байланыш. Албетте, сөздөрдү катыштырбай ой жүгүртүү мүмкүн эмес» деген [110]. Белгилүү окумуштуу Л.В.Щерба «тилди колдоно

билүү – бул жалпы айтканда, тил жөнүндө билимдердин белгилүү бир тобу, суммасы гана эмес, бул адам жамаатынын функциясы болгон коммуникативдик ишмердикти өздөштүрүү экендигин» далилдеген [127]. Педагогика илимдеринин доктору, проф. К.А.Биялиев «Тил адамдардын аң-сезиминде «шифрланган» кандайдыр бир механизм катары жашайт. Тилди пайдалана билүү бул механизмди кеп ишмердигинде пайдалануу болуп эсептелет. Кеп ишмердигине үйрөтүүнүн тилден кепке өтүү автоматташтырылган жөндөмдүүлүгүнүн калыптануу процесси катары түшүнсө болот [27].

Келечектеги дени сак муунду тарбиялоодо кыргыз элинин байыркы салттуу кыргыздын кыймылдуу оюндары «ак чөлмөк», «качмай топ», «уйчул», «оромпой тепмей», «жоолук таштамай», «чакан таш атмай», «алтын бакан селкинчек», «чикилдирик», «чүкө атмай» ж.б. азыркы мезгилде аларды колдонуу маанилүү. Студенттер, жаштар, окуучулар көпчүлүк убактарда компьютердик клубдарда узунду күнү кечке бир орундан жылбай отурушу, бир жерди теше тиктеп компьютердик оюндарды ойноп убакыт өткөзүүлөрү дененин бузулууларына кыр арканын кыйшаюусу, бүкүр болушу, көздүн начар көрүшү ден соолуктарына зыян алып келүүдө. Мына ошол себептен улам, дене тарбия сабагы бүгүнкү күндө өтө маанилүү сабактардын бири жана дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү да четте калбаш керек. Мына ушул себептен улам, аталган көйгөйлүү теманын тегерегинде изилдөө иштерин жүргүзүү идеясы пайда болду. Кыргыз тилинин эне тили боюнча жумушчу программаны ф.и.д. А.А.Эгембердиева менен бирдикте түзүп чыктык жана кеңешип, негизги басымды грамматикага эмес студенттердин сөздүк байлыгын көбөйтүү максатында кептик темага басым кылып кыргыз элинин чечендик өнөрүнө кененирээк орун берилди.

Кыргыз тили сабагында негизги басымды грамматикага эмес, студенттердин сөздүк байлыгын көбөйтүү максатында кептик темага басым жасап, кыргыз элинин чечендик өнөрүнө кененирээк орун берилиши

максатка ылайык. Кыргыз эли бала тарбиялоодо кепке өтө маани берген, бала төрөлгөндөн бешик ырларынан баштап эрезеге жеткенче кеп аркылуу укмуштай жомокторду, табышмактарды, жаңылмачтарды, дастандарды айтуу менен, кыздар бойго жеткенде турмушка бергенде кошок айтып узатып кептин күчү менен жеткирип тарбиялап келген.

Баланын аң-сезими, ой жүгүртүүсү жана кеби анын практикалык иш-аракеттеринин натыйжасында калыптана тургандыгы психоллингвисттер эбак эле далилдешкен. Бул багыттагы Гальперин П.Я., Выготский Л.С., Лурия А.Р. эмгектеринде айкын көрүнөт.

А.Арабаев «Алиппе жаки төтө окуу» [13] аттуу китебинде мындай дейт: «кыргыз, казак тилинде шайыр жана өлөндөрдү, тарыхый окуяларды, аңгемелерди бөлүм-бөлүм кылып бастырууга аракет кылдык. Ошентип жоголуп бара жаткан сөздөрүбүздү, адабияттарыбызды тирилтүүгө аракет кылмакчыбыз....». Демек, алгачкы агартуучу А.Арабаев да сабатсыздыкты жоюу менен бирге эле кыргыз элинин көөнөрбөс руханий дөөлөттөрүбүздү жыйнап, аларды окутуу керектигин айтууда.

Тилчи-окумуштуу Венера Мусаева белгилеп кеткендей, «Методисттер үчүн эң маанилүүсү бул кепти иш-аракет, ишмердүүлүк катары туюнуу, ишмердүүлүктөгү кептин касиеттерин билүү болуп саналат. Методисттердин кепти окутуунун объектиси катары баалоосунан улам, «байланыштуу кеп» деген түшүнүк келип чыгып отурат», – деп белгилеген [89].

«Билим берүү стандартында тилдин өзүн окутууну максат кылбастан, анын колдонулушун, кеп ишмердүүлүгүн социалдык турмуштук негизги куралы катары үйрөтүүнү алдыңкы планга чыгарып жатат» деп жазган педагогика илимдеринин доктору Ж.Чыманов өзүнүн эмгегинде [126].

«Эне тилин окутуунун эң башкы педагогикалык функциясы социалдык турмушта өзара карым-катышты камсыз кылуунун негизги куралы болгон кеп ишмердигин окуучуларга үйрөтүү болуп саналат. «Кыргыз тилин» предмет катары окутуунун мамлекеттик стандарты [126, 175-б.].

Ошондой эле, окумуштуу Ж.Чыманов «ОМББ Стандартында тилекке каршы ушул күнгө чейин өткөн кылымдын 30-жылдары«Тилди окутуунун негизин грамматика түзөт» деген жобо кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоонун негизи талабы катары али толук күчүндө. Бул пикирди азыркы өндүрүштөгү кыргыз тилинин окуу программасында 5-11-класстарда бардыгы болуп 748 саат каралып, анын ичинде 616 саат тилдин теориясын окутууга, ал эми кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө 132 саат гана бөлүнгөнүн (бул жалпы сааттын 17,4% түзөт) эле тастыктап турат» деп, белгилейт.

Демек, мектеп босогосунда кеп ишмердүүлүгү өтө аз саат окутулса студенттердин сөздүк кору, кеп ишмердүүлүгү канчалык деңгээл болору айтпаса да белгилүү. Учурдун талабы кыргыз тилин кеп ишмердүүлүгүн окутуу менен эне тилде пикир алышууну жогорку үлгүлөрүнө жеткирүү.

«Тил, кеп жана текст – өз ара табигый байланышта болуп, алар ажырагыс бир бүтүндүктү түзгөн коомдук татаал көрүнүш. Кыргыз тилин окутууда аталган бүтүндүктүн бирдикте каралышын талап кылат. Бул талап схема түрүндө жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин V-XI класстары үчүн кыргыз тили боюнча программада [71] төмөнкүдөй берилген«тил – кеп – текст». Эгерде, орто мектепте ушул багытта билим алышса, анда жогорку окуу жайларында бул билимдери андан ары улантылып, тереңдетилип окутулушу шарт деп эсептейбиз.

Студенттерди кеп ишмердүүлүгүнө окутуп-үйрөтүүнү маселеси, айрыкча, дене тарбия багытындагы студент-жаштардын кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу менен келечекте татыктуу кесип ээлери катары окутуп-тарбиялоо маселеси эми жаңыдан гана илимий негизде иштелип баштады деп айтууга болот.

Эне тилин окутууда студенттердин кептик ой жүгүртүүчүлүк-коммуникативдик ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, алардын кеп маданиятын жөнгө салууда алар тилдин системасын өздөштүрүп жана анын мыйзамдарын таанып-билүүчүлүк мааниде гана эмес, ошондой эле функционалдык максатта да пайдалануулары орчундуу мааниге ээ. Студенттердин

коммуникативдик-кептик көндүмдөрүн өнүктүрүү менен бирге эле аларды социалдаштыруу (тилди турмушта, жашоодо колдоно билүүлөрү), баарлашуунун, пикир алышуунун жогорку үлгүлөрүнө, маданияттуу, сабаттуу, логикалуу, далилдүү, оозеки жана жазуу кебинде адабий тилдин нормаларын колдоно билүүгө окутуу вазийпасы турат.

«Тил, кеп жана текст – өз ара табигый байланышта келип алар ажырагыс бир бүтүндүктү түзгөн тилдик-коммуникативдик татаал көрүнүш. Кыргыз тилин окутуу иши аталган бүтүмдүкүн бирдикте каралышын талап кылат. Бул талап чийме түрүндө жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин V-XI класстары үчүн кыргыз тили боюнча программада [70] да «тил – кеп – текст = кеп маданияты, кеп ишмердүүлүгү» деген модель менен сунушталган. Тактап айтканда, ар бир класстын биринчи чейрегинде байланыштуу кеп, кептин түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) кептин стилдери (көркөм, окуу-илимий, публицистикалык, иш кагаздарынын стили) окутулуп, андан ары тилдик системанын ар бир бөлүмүндө кеп маданияты орун алган. Мисалы: «Синтаксис, пунктуация жана кеп маданияты», «Фонетика, орфография жана кеп маданияты» ж.б.у.с. Ушундан улам, эгерде, орто мектепте ушул багытта системалуу билим алышса, анда жогорку окуу жайларында, албетте, бул билимдерин андан ары улантылып, тереңдетилип окутулушу шарт деп эсептейбиз.

Лингвист-окумуштуулар таасын белгилегендей, тил, биринчиден, белги системаларынын классы; экинчиден, элдин тили – белгилүү бир социумда, коомдо, бир убакта, бир мейкиндикте колдонулган реалдуу түшүнүк-белгилердин жыйындысы болуп саналат. Тил менен кеп бири-бири менен тыгыз байланышкан. Кеп убакыттын агымы менен өткөн оозеки жана жазуу түрүндөгү конкреттүү сүйлөө. Кеп – бул сүйлөө процесси (кеп ишмердиги) менен бирге бул процесстин натыйжасы: эсте сакталган жана жазуу түрүндө кагаз бетинде жазылган кептик чыгармалар» [84; 78]

«Тил – бул тил бирдиктеринин тутуму (системасы) жана аларды колдонуу эрежелери. Кеп – ошол тил бирдиктеринин актуалдашуусунун

жыйынтыгы. Тил – аны колдоно билген адамдардын аң-сезиминде шифрленген кандайдыр бир механизм катары сакталган кубулуш. Тил жөнүндө жакшы билим алуу эле, сөзсүз түрдө, мыкты сүйлөөгө алып келбейт. Сүйлөшүү кырдаалына шайкеш келген кепке өтүүгө мүмкүнчүлүк берген тил бирдиктерин колдонуу билгичтиги менен аларды кепте туура түзүүгө ыңгайлашкан көндүмдөрү болушу зарыл [34]. Буга байланыштуу биз изилдөөбүздө кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө тил менен кепти биримдикте карадык:

Сүрөт 1.1. Тил менен кептин байланышы

Тил – бул азыркы лингвисттер тарабынан негизделип, кабыл алынган тилдик система (туруктуу байланыштагы бири-бири менен терең чийеленишкен тилдин элементтеринин, бирдиктеринин тутуму, тил бирдиктеринин системасы (фонема, морфема, сөз, фразеологизм, сөз айкашы, сүйлөм жана аларды колдонуу эрежелери). Кеп («речь») – белгиленген эрежелерге жараша ошол бирдиктердин актуалдаштырылган, фраза, айтым («высказывание») түрүндөгү продуктуусу» – деп профессор К.Биялиев көрсөткөн [27]. Мына ушул кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, калыптандыруу кыргыз тилин окутуудагы эң маанилүү максаттардан болуп саналат. Кептин

маанисине, мазмунуна жана баарлашуунун шарттарына жараша кепти туура жана таза сүйлөп, жаза билүүнү калыптандыруу иши биринчи кезекте тилдик бирдиктерден башталат. Мисалы: тыбыш, сөз, сөз айкаштары, сүйлөм, тилдик нормаларды, сөз каражаттарын колдонуу, сүйлөмдүн түзүлүшүн билүү, сүйлөмдү туура курай алуу ж.б.у.с.

Филологиялык эмес дене тарбия багытындагы студент-жаштар күн сайын башка сабактарда сүйлөшөт, угушат, окушат жана жазышат. Албетте, ар бир предметтин окутуучулары студенттин сүйлөөсүн кунт коюп угат, жаңы сөздөрдү жолуктурса, (студенттерге тааныш эмес) сөздөрдүн маанисин түшүндүрөт. Бирок, ал сабактарда кыргыз тили сабагындагыдай кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү системалуу, максаттуу түрдө жүргүзүлбөйт. Ал эми кыргыз тили сабагында лингвистикалык көз карашта морфологиялык форма-категорияларын, тыбыштык түзүлүшүн, сөз маанилерин жана синтаксистик конструкцияларын камтыган кыргыз тилинин сөз айкаштарынын, сөз берметтеринин, чечендик кебинин кереметтүүлүгүн, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү болгон санат-насыяттар, термелер, макал-лакаптар, жаңылмач, табышмактар, учкул сөздөрдөн баштап дүйнөдө тендеши жок «Манас» эпосунун үчилтиги жана кенже эпосторубуз, жазма адабиятыбыздагы алп акыныбыз А.Осмонов башында турган поэзиябыз, дүйнөнү дүңгүрөткөн Ч.Айтматовдун чыгармалары, Т.Сыдыкбековдун, А.Токомбаевдин, К.Баялиновдун, К.Жантөшевтин ж.б. жазуучуларыбыздын көөнөрбөс чыгармалары аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүп, окутуу-тарбиялай алабыз.

Студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү алардын жалпы маданиятын калыптандырат, ар тараптуу адис болууга, социалдык жигердүүлүгүн арттырат. Атап айтканда:

- ✓ сабактын темасын, максатын милдеттерин билдирүү;
- ✓ студенттердин окуу ишмердүүлүгүн мотивациялоо;
- ✓ адабий тилдик нормалар, тилди бузбай сүйлөө, диалектилик сөздөрдү ажырата билүү;

- ✓ чыгармалардан үзүндү монолог оозеки айтып берүү, баяндама жазуу;
- ✓ эркин жат жазуу, чыгармачылык менен дил баян жазуу;
- ✓ ырларды жаттатып көркөм айттыруу;
- ✓ студенттердин чыгармачылыгына шык берүү ж.б.
- ✓ синонимдик катар (антонимдик жуп);
- ✓ синтаксистик түзүлүш

Дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу маселеси бүгүнкү күнгө чейин иштелбей келет. Ал эми бул багытта инновациялык методдорду иштеп чыгуу проблемасы андан да актуалдуу болуп саналат.

Ар кандай профилдеги адистерде, анын ичинде дене тарбиясы жана спорт чөйрөсүнүн болочоктогу адистеринде кеп ишмердигин калыптандыруу маселеси көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган: С.Л.Братченко, В.А.Как-Калик, Н.В.Кузьмина, В.К.Елманова, Г.И.Михалевская, Л.А.Петровская, В.А.Сластенин ж.б.

Дене тарбиясы жана спорт чөйрөсүндөгү болочок адистердин кеп ишмердигин өрчүтүүнү изилдөөгө И.Н.Решетень, И.Х.Кобер, М.В.Прохорова, Н.В.Киршева, И.П.Андриади, И.В.Дятловская, В.П.Косихин, Т.А.Маркина, И.Ю.Люлевич, Е.П.Ильин ж.б. өз эмгектерин арнаган. Окуу-машыгуу сабактарын жана тарбиялоочу ишти жүргүзүүдө педагогдун окуучуларга таасир этүүнүн негизги каражаты болуп жандуу кеп чыгат. Машыктыруучунун жана дене тарбиясы мугалиминин кеп маданияты кепти кыймылдатуучу координацияга байланыштуу, ал бир эле убакытта көнүгүүнүн сапатын, тууралыгын, тактыгын жана кептин көркөмдүүлүгүн бузбай, көрсөтүү жана түшүндүрө билүү билгичтигин түшүндүрөт.

Азыркы учурда замандын талабына ылайык көп тараптан өнүккөн, чыгармачыл, өз эне тилин урматтап-сыйлаган, адептүү сүйлөө маданиятына ээ, мекенчил, тилди, маданий-асыл дөөлөттөрүбүздү сактап кала турган адептүү жаштардын сөздүк байлыгын кеңейтүү жана тилдик-

коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн методикасы иштеп чыгуу милдети турат.

Кеп ишмердүүлүгү боюнча иштеп жаткан программалардын жана окуу куралдарынын мазмунун иликтөө (Б.Н.Головин, Л.А.Введенская, Л.Г.Павлова, А.Н.Васильева, Н.А.Ипполитова, Т.А.Ладыженская ж.б.), ошондой эле коммуникативдик-кептик билгичтиктерди калыптандырууга арналган изилдөөлөрдү иликтөө (А.И.Капская, А.В.Коренева, Н.М.Косова, В.Ю.Липатова, В.Н. Малиновская, Г.С.Трофимова, О.В. Шмайлова, В.Г.Гончарова, В.А.Григовьева-Голубева ж.б.) ЖОЖдун методикасынын бардык талаптарына жооп берген толук кандуу окуу китеби жок экени, ал эми программалар ЖОЖдун өзгөчөлүгүн эске алуу менен кошумча иштелмелерди талап кылары жөнүндө жыйынтык чыгарууга жол түздү.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи болуп кеп маданиятынын жана искусствосунун ар кандай аспектери боюнча белгилүү ата мекендик жана чет элдик педагогдордун, философтордун, лингвисттердин, психологдордун илимий идеялары (Б.И.Головин, К.С.Горбачевич, В.Г.Костомаров, С.И.Ожегов, Л.И.Скворцов ж.б.), окутууга болгон системалуу жана инсандык-ишмердүүлүктүк ыкма (А.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн), кептик ишмердүүлүктүн психологиялык теориясы (Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Н.Н.Жинкин), акылдык иш-аракеттерди этап этабы менен калыптандыруу теориясы (П.Я.Гальперин), педагогикалык ишмердүүлүктүн түзүлүшүнүн психологиялык концепциясы (Н.В.Кузьмина), спорттук-педагогикалык кадрлардын профессионалдык ишмердиги жана кесиптик билими (Н.В.Киршева, И.Х.Корбер, И.Ю.Люлевич, Т.А.Маркина, В.И.Маслов, С.Д.Неверкович, М.В.Прохорова, И.Н.Решетень, О.П.Топышев, Н.Н.Чесноков ж.б.) саналат.

Ал эми ата мекендик жалпы педагогикалык, методикалык маселелер боюнча көрүнүктүү окумуштуу-педагогдор, методисттер, окутуучу-профессорлор, академиктер И.Б.Бекбоев, Э.Мамбетакунов, Д.Бабаев, Ж.Байсалов, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча К.К.Сартбаев,

А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, К.Д. Добаев, Н.Ишекеев, Ж.А.Чыманов, Ж. Дүйшеев, С.Байгазиев, К.А.Биялиев, С.К Рысбаев, В.И.Мусаева, М.Х.Манликова, С.Т.Батаканова, Н.Ахметова, А.Мукамбетовалар өздөрүнүн илимий-методикалык эмгектерин, окуу-методикалык куралдарын, монографияларын жазышкан.

Биз өзүбүздүн изилдөөлөрүбүздө методологиялык иштерде окумуштуу Т.М.Сияевдин редакциялыгы астында жарык көргөн Нарын мамлекеттик университетинин «Азыркы мезгилдин педагогу: теория жана практикасы» илимий жыйнактарда берилген ойлорду андан ары уланткыбыз келет [6]. Анткени келечекте дене тарбия мугалимдерин даярдоодо мугалимдик кесипке таандык ар кыл прогрессивдүү илимий-методикалык макалалар жаралууда.

Ошондой эле спорт факультеттеринде окуган студенттердин билим деңгээли бир аз да болсо, башка окуу жайларга салыштырмалуу төмөн болгондуктан, аларга өз кесибине жакын, чыгармачыл багыттагы жана кыргыз элинин улуттук мурастарындагы методологиялык булактарды сунуштоо жакшы натыйжасын берет деп ойлойбуз. Атап айтсак, А.Муратовдун педагогикалык билим берүүчү жогорку окуу жайлардын студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн жазылган «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, жаралышы жана тарыхы» аттуу эмгегин [82], К.Кыдыралиевдин «Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы» аттуу монографиялык окуу-методикалык куралын [63] ж.б.у.с. айтууга болот.

Булардан тышкары дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө акыркы мезгилдеги илимдин кандидаты жана доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялар, авторефераттардын жардамы көп тийди. Атап айтсак, Ж.К.Омурзакованын «Шаардык кыргыздардын арасындагы этнотилдик жүрүмдөр (Бишкек шаарынын мисалында)», Б.Аман кызынын «Мектепте адабиятты окутууда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн илимий-методикалык негиздери»,

Н.В.Ахаеванын «Ден соолук сактоочу билим берүү мейкиндиги шартында зээндүү инсанды калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери», Ф.Т.Баитованын «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо», Н.А.Бийгелдиеванын «Кыргыз тилин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери», А.Т.Джаманкулованын «Кыргыз тилин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин окутуу процессинде жождордун студенттеринин кебин өстүрүү (орус тилдүү тайпалардын баштоочу топтору үчүн)», Т.А.Жороевдин «Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик, коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүү (башталгыч класстардын мисалында)», А.М.Исираилованын «Техникалык окуу жайларынын полиэтникалык топторунда студенттердин кыргызча сүйлөшүү этикетине үйрөтүүнү илимий-методикалык негиздери», Д.Ш. Мырзадаированын «Орус мектептеринин 8-9-класстарында кыргыз тилинен баяндама жазууга үйрөтүү аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү» ж.б.у.с. эмгектерин кошууга болот.

Ал эми түздөн-түз дене тарбиясына, спортко жана улуттук оюндарга арналган бардык эмгектерди илимий-изилдөө иштерибизде жана окуу процессинде сабактарыбызда пайдалануу менен студенттердин кыргыз тилине болгон кызыгуусун гана арттыра алдык. Мисалы, «Көчмөндөр цивилизациясы: этностук чыгармалар жана спорттун улуттук түрлөрү» (2014) эл аралык илимий практикалык конференциянын материалдар жыйнагы, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинен чыгарылган «Спорттун түрлөрү жана дүйнөлүк көчмөндөр оюндары: тарыхый мурасы жана келечеги» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы (2017), М.Т.Абдуллаевдин «Улуттук оюндар» усулдук окуу китеби жана Т.Иманалиев менен бирге чыгарган «Ордо оюну: теориясы жана усулу», Н.Рысмендееванын «Кыргыз элинин чүкө оюндары», ж.б.у.с. эмгектерди кошууга болот.

Булардан башка биз дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп маданиятын өстүрүүдө улуттук спорт жаатындагы эмгектерге таянууга туура келди.

Булардан тышкары совет бийлиги учурунда кыргыз элинин улуттук оюндарын изилдөөдө бир канча алдыга жылыштар болуп, ал тууралуу бир канча эмгектер жазылган. Орус окумуштууларынан А. П. Рождественский, С. М. Абрамзон изилдесе, кыргыздардан А.Тыныбек уулу, О.Д.Омурзаков, З.Бектенов ж.б. окумуштуулардын эмгектери белгилүү. Эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки доордо кыргыз элинин оюндарын изилдеген бир нече илимий жана популярдуу эмгектер жазылды (Токторбаев, Анаркулов, Илебаев). Бул тармакта бир кыйла алдыга жылыш болгондугуна карабастан, спортчулардын кеп маданиятын өстүрүүдө чечиле элек маселелер бар экендигине ынандык.

1.2. Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн дидактикалык принциптери

Жогорку окуу жайларда жүргүзүлүп жаткан реформаларга ылайык, студенттердин билим деңгээлин жогорулатуу, жогорку квалификациялуу-компетенттүү профессионал, бүгүнкү жана келечектеги коомдун өнүгүү талабына жооп бере тургандай, дүйнөлүк атаандаштыкка туруштук бере ала турган адистерди даярдоо күндөн-күнгө актуалдуу болууда. Окуу материалдарын өздөштүрүү деңгээлин, өз алдынча таанып билүү активдүүлүгүн, окутуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн окутуунун методдорунун дидактикалык принциптерин туура колдонуу зарыл.

Белгилүү дидакт Я.Н.Коменский баштаган бир катар окумуштуулар аныктаган дидактикалык принциптерге таянуу менен дени сак муунду даярдоодо студенттердин сөздүк корун байытуу аркылуу дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн окутууда орундуу, ыгы менен, жемиштүү пайдалануу оң натыйжаны алып келери анык.

В.И.Максимов [76], Ж.А.Чыманов да бир катар дидактикалык принциптерди келтирген. Биз да аларды жетекчиликке алдык. Алар төмөнкүлөр:

Сүрөт 1.2.Кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү жеке дидактикалык принциптер

«... Окутууга тандалган материалдар *илимий негиздүүлүк* жана *системалуулук принциптерине ылайыктап окутууда аталган* принциптерге таянууда, сөзсүз түрдө, лингвистикадагыдай ар тараптуу, бардык деңгээлдерди – фонетика, сөз жасоо, лексика, фразеологиядан, сөз түркүмдөрү орфографиядан баштап, синтаксис, пунктуация жана стилистикага чейин иреттүү, толук иликтеп, окутуунун анча зарылдыгы жокко эсе.

Анткени *теория менен практиканын байланышы принцибине ылайык*, методикада, айрыкча, дени сак муунду даярдоодо студенттердин сөздүк корун байытуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө «илимий грамматика менен бирдей деңгээлде эле практикалык грамматика» (К.Биялиев) өзгөчө кызыгууларды туудурат. Грамматиканы окутууда же практикалык грамматикада грамматикалык кубулуштар ээлеген ордуна карата эмес, алардын кептеги ролуна, маанисине, жыштыгына ылайык берилиши талап кылынат ...» [27], мисалы: зат атоочтун сан, жөндөмө,

таандык категорияларын ж.б. илимий негиздеринин бүт баарын окутууга сунуш кылбастан, алардын ичинен студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө зарыл, практикалык жактан керектүү деп эсептелинген категорияларын алуу бул – окутуунун натыйжалуулугун арттырат. «Ансыз окутуудагы системалык принциби бузулат» дейт окумуштуу К.Биялиев [27].

«... Системалуу принциби деп тил жөнүндө система катары түшүнүктүн пайда болушун эсептөө абзел. Бирок ошол **системалуулук принцибин**«системага баш ийип окуу принциби менен чаташтырбоо керек. Системага баш ийип окуу принциби билимдердин, билгичтиктер менен көндүмдөрдүн өз ара байланышта болуп, биринин негизинде кийинкисинин өркүндөп өсүшүндө турат, деп туура баамдап андан ары дидактикада системага баш ийип окутуу принциби жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге, жакынкыдан алыскыга, жеңилден оорго өтүү эрежелерине таянарын белгилеген. Системалуулук принциби колдонулганда, тил системасынын деңгээлдери ырааттуу, биринин артынан бири: фонетикадан кийинки лексика менен сөз жасоо, андан кийинки морфология менен синтаксис» (К.Биялиев) окутуларын айтат.

Дени сак муунду даярдоодо студенттердин сөздүк корун байытуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө».. **бекемдүүлүк принципитүшүнүп окуу** менен тыгыз байланышкан. Тактап айтканда, түшүнүп өздөштүрүлгөн нерсе өмүр бою эсте каларын белгилеп», бул принципти колдонууда төмөнкүдөй иштер жүргүзүлөрүн белгилеген:

«- окула турган материалдарды активдүү жана пассивдүү түрлөрүнө карай бөлүп, айырмалоо;

- окуу материалдарды белгилүү системага жана логикалык иретке жараша берүү;

- мурда өздөштүрүлгөн темага улам-улам кайрылуу;

- көзөмөлдөөнү жана өзүн-өзү көзөмөлдөөнү колдонуу...»

Дидактикалык принциптер тууралуу Кыргыз Республикасынын Эл мугалими И.Б.Бекбоев [22] өзүнүн белгилүү «Инсанга багыттап окутуу

технологиясын теориялык жана практикалык маселелери» аттуу фундаменталдуу эмгегиндеги «Бирдиктүү дидактикалык үч максатты аткаруу позициясында өз сабагын өзү анализдөөнүн схемасы» аттуу главасында төмөндөгүдөй деп чечмелеп берген:

Анализдөөгө коюлуучу негизги талап: сабакта болгондордун бардыгы канчалык даражада сабактын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттарына туура келгендиги менен аныкталат. Ал үчүн:

1. Сабактын максаттарынын жетишпегендиги, сабактын акыркы натыйжасынын бирдиктүү дидактикалык үч максатка туура келгендиги анализденет, жаңы материалдын жана мурда окутулуп өтүлгөн материалдын канчалык даражада өздөштүрүлгөндүгү, окуучунун инсандык сапаттарынын калыптанышындагы өзгөрүүлөр аныкталат.

2. Сабактын мазмуну (окуу материалы) анын бардык этабында сабактын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын камсыз кыла алабы? Аны аныктагыла.

3. Сабактын окутуу методдору анын бардык этабында сабактын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттарына канчалык туура келе тургандыгын анализденет.

4. Окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун формалары сабактын бардык этабында канчалык даражада анын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттарына туура келе тургандыгын аныктоо керек.

5. Сабактын структуралык бөлүктөрү анын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчү максаттарына канчалык туура келе тургандыгын аныктоо керек.

И.Б.Бекбоевдин ойлоруна таянуу менен, демек, мугалим өзүнүн сабагын өзү анализдөөнү үйрөнүү керектигин белгилейбиз.

Буга кошумча эле, айта кете турган нерсе – жогорку окуу жайынын окутуучусу Ж.Кудайбергенова [62] төмөнкүдөй сунуштарын келтирген:

«... Компетенттүү билим берүүдө мамлекеттик стандарттарды жана окуу программаларын иштеп чыгууда төмөнкү талаптар сакталууга тийиш:

- билим берүүнүн түпкү максатты аныктоонун башатында эле аны көзөмөлдөөнүн жолдорун жана аны баалоонун инструменттерин аныктоо;
- билим берүүдө алынуучу натыйжаны так аныктоо;
- окутуунун жана баалоонун жаңы инновациялык методдорду киргизүү;
- профессионалдык компетенттүүлүктүн калыптануу деңгээлин аныктап туруу;
- окутуучуларды окутуунун жана баалоонун жаңы инновациялык методдор менен окутууга даярдоо» актуалдуу болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, дени сак муунду даярдоодо студенттердин сөздүк корун байытуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн дидактикалык принциптери маселеси тууралуу алгач ирет сөз болуп отурат. Бул теманы мындан ары тереңдетип изилдөө милдети алдыда турат.

Кыргыз мамлекети эгемендүүлүк алганга чейин, айрым учурда, азыр деле орто мектептердеги дене тарбия сабагына анчалык деле маани берилбей, ал сабак көпчүлүк учурда орус тилиндеги терминдерди мисалга алсак, «*смирно*», «*налево*», «*направо*», «*кругом*» деген сыяктуу сөздөрдү колдонуу менен өткөрүлүп келгендиги эч кимге деле жашыруун эмес. Мектепте «*дене тарбия*» деген терминдин өзү да кийинки мезгилден бери пайдалана баштады. Мурда «*физкультура*» деген термин менен аталчу эле.

Айрыкча, алыскы айылдык мектептин окуучулары жогорудагыдай орус тилиндеги терминдерди мугалим айтканда бири оңго, бири солго бурулуп, бири түз карап, түртүшүп жатып, акыры түздөлчү эле. Буга карабастан мугалим кайра-кайра «*смирно*», «*налево*», «*направо*», «*кругомду*» кайталап айтып, бир да кыргызча сөз колдонулбаган. Анын түпкү себеби ал мугалимдин өзү (ал өзү, балким, айылдык мектепти аяктап барса да) жогорку окуу жайын орус тилинде үстүртөн бүтүрүп келгендигинде. Мунун өзү парадокс. Ал мезгил да өттү. Азыр талап башкача.

Азыркы мезгилде дене тарбия багытындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде, республикадагы жогорку окуу жайларынын дээрлик баарында кыргыз тили предмети кадимкидей окутулуп, дене тарбия сабагын кыргыз тилинде жүргүзө турган кыргыз тилдүү адистер даярдалып жаткандыгы бул кыргыз тилинин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары кулачын кеңири жайып жаткандыгынан кабар берет.

О.М.Чусовитина [124] мындай деп айткан:».. мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүндө кеп – бул окутуунун, тарбиялоонун жана анын дүйнө таанымын кеңейтүүнүн куралы гана болуп чектелбестен өзүнүн кеби аркылуу да үлгү болуу, тилди таанытуу, жайылтуу керек. Ошондуктан мугалимдин кеби кесиптик-педагогикалык талаптарга жооп берген жана жалпы маданияттуулуктун үлгүсү. Мугалим кептин сапаты үчүн да, мааниси үчүн да жана социалдык кесепеттерине да жоопкерчиликтүү...»

Демек, мындан улам кеп жана ошондой эле тил – бул ар бир инсанды сыпаттап-аныктап турган күзгү болуп саналат. Тил жана кеп ой жүгүртүү аркылуу ишке ашырылуучу татаал психолингвистикалык кубулушту алып жүргөн өзүнчө бир процесс катары саналат. Алгач, туура ой жүгүртүлүп, анан туура, так кеп, тил айтылат. Мына ушуну эзелтен бери кыргыздын акылман ойчул-чечендери «Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат» деп бекеринен эскертпегендир. Кеп жана тил окуучу, студент же мугалим болобу анын жашоосу, тагдыры, жүрүм-туруму, карым-катнашы, катары милдет

өтөйт. Мына ушундан улам алардын ар биринин кеп ишмердүүлүгү келип чыгат.

Педагогика илимдеринин доктору Ж.А.Чыманов [126] «... кеп ишмердүүлүгү – бул адам баласынын жеке, жалпы жана бардык ишмердүүлүктөрүнүн ажырагыс бөлүгү, компетенти. Бардык ишмердүүлүктөрдүн жаралуу, калыптануу, өнүгүү жана ишке ашырылышын да кеп шарттап турат. «Кеп ишмердүүлүгү» дегенге ар түрдүү өңүттөн мамиле кылып, кабылдоо зарыл. Кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ой жүгүртүүгө, ой жүгүртүү аң-сезимге, а түгүл көз каранды ...» экендигин белгилеген [125].

Педагогика илимдеринин доктору, профессор В.И. Мусаева [85; 86; 87; 88; 89] өзүнүн кыргыз тили, адабияты мугалимдерине арнап жазган эмгектеринде кеп ишмердүүлүгүнө ээ кылуудагы кептик компетенттүүлүктүн ролун баса белгилеген. Автор өзүнүн илимий-методикалык эмгектеринде жана илимий макалаларында кыргыз тили предметин окутуудагы предметтик компетенттүүлүктөрдү аныктоо менен аларды илимий өңүттөн карап, негиздеп чыккан десек болот. Бул тууралуу кептик компетенттүүлүккө айрыкча басым жасап, төмөнкүдөй түшүндүрмөлөрдү берген. Мисалга алсак:

«**Кептик** компетенттүүлүккө ээ болуу – (сүйлөөчү же угуучу) коммуникативдик милдеттерди аныктоого, тилди пикир алышуунун ар кыл кырдаалдарда оозеки жана жазуу формасында пайдаланууга, өзүнүн сөздүк корун байытуу менен кептик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жөндөмдүүлүгү;

1) карым-катнаштын (коммуникациянын) максатына ылайык кептин предметин жана темасын түшүнөт жана белгилейт;

2) тексттеги биринчи жана экинчи маалыматтарды бөлүп көрсөтүп, аларды чындык менен салыштырат;

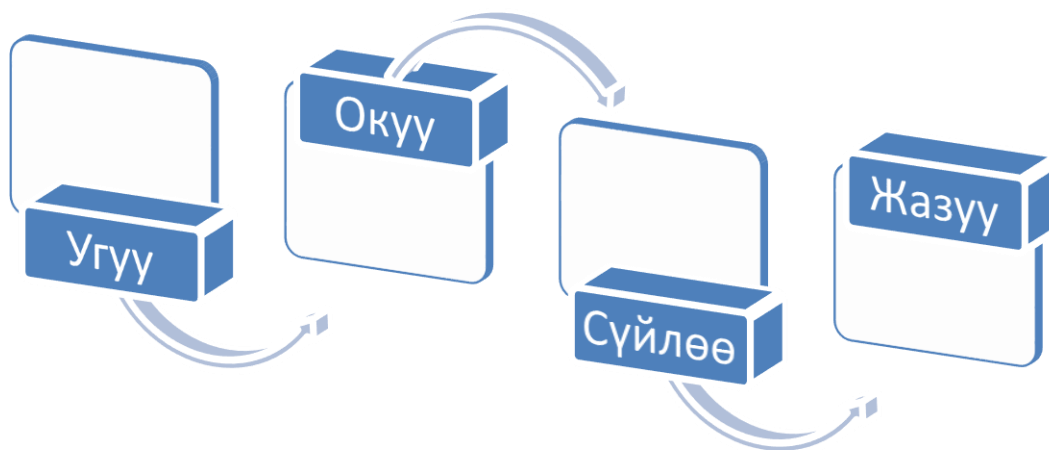
3) коммуникативдик мазмунуна ылайык тексттердин функционалдык-семантикалык типтерин, кептин ар кыл жанрдагы жана стилдеги тексттерди айырмалайт жана пайдалана алат;

4) адабий тилдин (стилдердин) нормаларына, пикир алышуунун максатына (кептик кырдаалдарга) ылайык текст түзүлөт;

5) текстин ар кыл стилдик режимдерге (бир стилдеги текстти экинчи стилге айландыруу), түрдүү эмоционалдык жагдайларга (тондорго) ылайыктап кайрадан түзөт» [89].

Педагогика илимдеринин доктору, профессор В.И. Мусаева өзүнүн «Кыргыздын чечендик кебин окутуу» аттуу монографиясында».. учурда кыргыз тилин окутууга карата жаңыча мамилени тактап айтканда, тилдин негизги грамматикалык түзүлүшүн, лексикалык тил каражаттарын, морфологиялык категориялар менен синтаксистик конструкцияларын өз ара пикирлешүүнүн каражаты катары окутуу менен натыйжада, ар бир инсандын кыргыз тилинде так, ачык, таза, таасирдүү, логикалуу, далилдүү, орундуу, көркөм жана адептүү сүйлөөсүнө жана жаза билүү маданиятына ээ болуусун» [89] баса белгилеп, көрсөткөн.

Биздин жалпы илимий изилдөө ишибиздин темасы да, максаты, милдети, мазмуну да – бардыгы келечекте дене тарбия мугалими боло турган дене тарбия багытында билим алып жаткан студенттер жаштарга кыргыз тили предметин окутуу менен бирге эле алардын өз адистиги боюнча кеп ишмердүүлүгүн, айрыкча, оозеки сүйлөө жана жазуу маданиятын калыптандыруу болуп саналат. Негизинен алып караганда, кеп ишмердүүлүгүнө окутуп-үйрөтүүнүн өзүнүн этаптары бар:

Сүрөт 1.3. Кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү

Демек, дене тарбия багытындагы ЖОЖдордо кыргыз тили мугалими кыргыз тили предметин жогорку деңгээлде өткөрүүгө аракет кылуу менен бирге эле, кеп ишмердүүлүгүнө үйрөтүүдө, алгачкы ишти айрыкча, студент жаштарды угуу маданиятына, окуу маданиятына үйрөтүү менен бирге эле оозеки кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруудан баштаганы оң натыйжа алып келеби деген ойдобуз. Анткени биз өзүбүздүн педагогдук күндөлүк ишибизде окутуучулук тажрыйбабызда мына ушул кеп ишмердүүлүгүнүн ар бир этаптары менен түздөн-түз иш алып барабыз. Студенттердин оозеки сүйлөө кеп ишмердүүлүгүндөгү кемчиликтерди алаканга салгандай көрүп турабыз жана аларды оңдоп-түзөтүүнүн ыкмаларын жана формаларын ар убак, ар бир сабакта ойлонуп, изденип келебиз.

Студенттерди оозеки сүйлөө кеп ишмердүүлүгүнө үйрөтүүдө менен бирге эле алардын дене тарбия адистиги боюнча үлгүлүү кебин, жалпы маданияттуулугун да жогорулатуу абзел. Ошондо гана кыргыз тилинде айлана-чөйрөдөгү кепти туура, бат сабаттуу кабыл алуу менен оозеки, жазуу түрүндө өзүнүн оюн так, даана айтып, жооп бере алат. **«Кесиптик кеп»** деген аталыш менен дене тарбия багытындагы адистер өзүлөрүнүн, кесиптик баарлашууларында, кырдаалдарда, жагдайларда, мелдештик беттешүүлөрдүн жол жоболорун жазууда кесибине байланыштуу лексиканы, терминдерди так, даана билүүдө алар кыргыз тилинен алган тилдик билимдерине жана жакында жарык көргөн профессорлор А.М.Наралиев, М.К.Саралаев башында турган редколлегия анын ичинде кыргыз тилинин окутуучусу А.Омурова түзгөн дене тарбия жана спорт терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүнө таянышат. Дене тарбия багытындагы жогорку окуу жайларда кыргыз тили сабагы алды менен **кесиптик ишмердүүлүккө байланышкан коммуникативдик «кептик компетенттүүлүккө» багытталгандыгы менен айырмаланат.**

Дене тарбия багытындагы келечектеги адистердин оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө төмөнкүлөрдү эске алуу зарылдыгы белгиленген:

- ✓ «коммуникациянын милдетине жана максатына жараша тилдик бирдиктерди туура максаттуу билүү;
- ✓ бирдиктерди колдонуунун эрежелерин жана нормаларын сактоо;
- ✓ теорияны билүү менен оозеки жана жазуу кепти өздөштүрүп, кеп маданиятын жогорулатуу».

Дене тарбия багытында билим алган студенттер кыргыз тили курсун аяктаганда кеп ишмердүүлүгүнүн негизи түрлөрүнө, «кептик компетенттүүлүккө» ээ болуу менен бирге эле баарлашуу кырдаалдарын өздөштүрөт. Келечектеги кесибине байланыштуу лексикасын кеңейтүү менен сүйлөшүү кырдаалындагы жалпы кеп маданиятын жогорулатууга, мамлекеттик тил катары кыргыз тили боюнча билимин тереңдетүүгө, лексикалык темалар менен кесибине байланышкан терминдерди окуп-таанууга, тексттер аркылуу оозеки сүйлөшүү кебин мыкты өздөштүрө алганда гана дене тарбия мугалими катары калыптанат.

Дене тарбия багытында билим алган студенттер кыргыз тилин окутууда оозеки кеп ишмердүүлүгүн үйрөтүүдө алардын бир нече түрлөрү бар. Мисалга алсак:

- Диалогдук кеп ишмердүүлүгү;
- Монологдук кеп ишмердүүлүгү;
- Полилогдук кеп ишмердүүлүгү ж.б.

Бул багытта көнүгүүлөр системасы тилдин теориялык фактыларын далилдөө менен кыргыз адабий тилдин, байланыштуу кептин, кеп маданиятынын жана стилистиканын нормативдерин үйрөтүү милдеттерин өзүнө алат. Сунушталган көнүгүүлөр кыргыз тил сабагынын 70%-80% убактысын алып, студенттердин өз алдынчалыгын жана активдүү ишмердүүлүгүн өстүрөт. Тилдик билгичтиктерин, таанып-билүүчүлүгүн жана руханий байлыгын, коммуникативдик маданиятын арттырып тарбиялоодо көнүгүүлөр практикалык чоң мааниге ээ.

Бул боюнча методист-окумуштуу М.Т. Баранов минтип айткан. «Окуу китебиндеги көнүгүүлөрдүн бардык түрлөрү окуучулардын активдүү таанып-

билүүчүлүгүнө багытталып, чыгармачыл ишмердүүлүгү калыптанып, окуу предметинин окутуу мазмуну менен бирге жүзөгө ашырылат» [20]. Ушул милдеттери менен көнүгүүлөрдүн продуктивдүү мүнөзү, окуучулардын изденүүсүнө, предметке болгон кызыгуусуна шарт түзөт. Натыйжада көнүгүүлөрдү, тапшырмаларды өз алдынча аткара билүү менен теория менен практиканы байланыштырууда иштиктүү байкоо жүргүзүүгө, талдоо иштерин аткарууга жана жалпылап жыйынтык чыгарууга машыгышат. Бул учурда тилдик фактылардын, эрежелердин чыныгы турмуштук практикадан алынып түзүлгөндүгүнө ишеними артып, көз караштары, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн өсүшүнө түрткү берет.

Көнүгүүлөрдү лингвистикалык жана методикалык принциптерге таянуу менен төмөндөгүдөй **типтерге** ажыратууга болот: 1) тилдик көнүгүүлөр; 2) машыктыруучу көнүгүүлөр; 3) кептик, риторикалык көнүгүүлөр; 4) жалпылоочу, текшерүүчү көнүгүүлөр ж.б.

Көнүгүүлөрдүн мындай түрлөрү дидактикалык принциптердин негизинде тандалып, улуттук педагогиканын идеяларын сунуштоо менен кыргыз элинин эстетикалык мурастары, улуу инсандары, тарыхы, өсүп-өнүгүүсү, байлыктары ж.б. боюнча жалпы маданиятын арттыруу зарыл. Бул көнүгүүлөр системасы окуу программасына шайкеш келип, ийкемдүүлүгү жана студентке жакындыгы, эргономикасы боюнча дал келгендиги менен жайгаштырылышы анын методикалык аппаратынын сапатын, деңгээлин көрсөтөт. Ошондой эле, окуу процессинде берилген көнүгүүлөр, тексттер, студенттердин тилдик, кептик билгичтиктерин, көндүмдөрүн арттыруу менен таанып-билүүчүлүгүн өстүрүүгө тийиш.

«Тексттер аркылуу окуучуларды ойлонто турган маселени сунуштоо, документ материалын пайдалануу, ачылыштардын, ойлоп табуулардын авторлорун, тарыхый инсандарды мүнөздөгөн маалыматтарды берүү. Бул инсандык (дөөлөттүк) багыт алуусуна таасир этет» [20].

Мугалим көнүгүүлөрдүн типтеринин системасын окутуу ишинин негизги компоненти катары эсептеп, практикалык маанилүүлүгүн, анын

кандай максаттар менен сунуш кылынгандыгын тактап алууга тийиш. Ошентип модель изилденүүчү объект же кубулуш тууралуу жыйналган маалыматтардын негизинде түзүлөт, моделде эң негизги деген гана бөлүк алынып чыгат.

ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнө болгон заманбап талаптар эмгек рыногундагы абалга, коомдун өнүгүү темптеринин ылдамдашы жана чөйрөнүн бүткүл жердеги маалымдашуусуна байланыштуу болот. Бир гана билим алуу багытталган билим берүү учурда көбүнесе эскирген. Өзгөрүп турган дүйнөдө билим берүү системасы бүтүрүүчүнүн жаңы сапаттарын калыптандырууга чакырылган: демилгелүүчүлүк, мобилдүүлүк, креативдүү ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүк жана инновацияларга даярдык. Болочоктогу адам бүтүн өмүрү бою өз алдынча билим алууга, жаңы технологияларды өздөштүрүүгө жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн түшүнүүгө, өз алдынча чечимдерди кабыл алууга, социалдык жана кесипкөй чөйрөдө адаптация болууга, көйгөйлөрдү чечип, командада иштөөгө, стресске туруштук берүүгө умтулушу керек. Мындай социалдык жана профессионалдык активдүү инсанды тарбиялоо заманбап жогорку мектептин педагогдорунан иштөөнүн таптакыр жаңы методдорун, ыкмаларын жана формаларын пайдаланууну талап кылат.

Дене тарбия багытындагы студенттер өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө кеп ишмердүүлүгүнө олуттуу мамиле жасоо зарыл. Дене тарбия тармагын билим берүү, спорт, кыймылдаткыч рекреация жана реабилитация, сергек жашоо образын пропагандалоо, спорттук кызматтардын чөйрөсү, туризм, башкаруу чөйрөсү, ошондой эле илимий-изилдөөчүлүк иштер жана аткаруучулук чеберчилик ж.б. кирет.

ЖОЖдордо кыргыз тилин окутуунун атайын максаты болуп студенттердин тилдик, коммуникативдик жана лингвистикалык компетенциясын калыптандыруу саналат. Бул болочок бакалаврларга ар кандай интерпретацияларын эске алуу менен, тилдик кубулуштарды жана факттарды таанып билүү, иликтөө, салыштыруу, бөлүштүрүү; тилдик

кубулуштарга тарыхый комментарий берүү; ченемдердин варианттарын жана кептик бузулууларды бөлүп кароо көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өздөштүрүшүн камсыздайт.

Студенттер иштиктүү маектерди, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, ишендирип жана жокко чыгарып, ошондой эле чыр-чатактардын алдын алып, чече билүү үчүн кыргыз кеби, риторика, конфликтология маданияты боюнча теориялык базалык билимдерди өздөштүрүшү керек. Бул үчүн өзүн өзү ишке ашыруунун риторикалык моделин түшүнүү, өздөштүрүү жана ишке ашыруу аркылуу натыйжалуу баарлашуунун көндүмдөрүн калыптандыруу керек [89].

Студенттердин кептик ишмердүүлүгүнүн өнүгүү көйгөйү олуттуу социалдык мааниге ээ, анткени кеп инсандын руханий жана кесиптик маданиятынын алдыңкы көрсөткүчү болуп эсептелет. Ошондуктан дене тарбиясынын бакалаврларына кыргыз тилин окутуу методикасындагы өзөктүү багыттардын бири – бул студенттердин сөздүк куржунун байытуу, туура кепти жакшыртуу жана анын көркөмдүүлүгүн өрчүтүү.

«Кыргыз тили» окуу предмети дене тарбия бакалаврларын даярдоо программасынын милдеттүү программасына кирет. Дисциплинанын окутуучусу төмөнкүдөй педагогикалык **маселелерди** чечет:

- натыйжалуу угуу көндүмдөрүн өнүктүрүү (оратордук көндүмдөрдү калыптандыруу жана жакшыртууга керек),
- ар кандай кептик көндүмдөргө, элементардуу маданий көндүмдөргө үйрөтүү (күнүмкү баарлашуудан коммуникацияны башкарууга чейин),
- жүрүм-турум жана баалуулуктардын индивидуалдуу комплексин түзүү.

«Кыргыз тили» дисциплинасын окутуунун тажрыйбасы бул дисциплинанын мазмуну он жыл ичинде толугу менен өзгөргөнүн көрсөтөт:

- грамматикалык бөлүктүн көлөмү азайды, деталдаштыруу кыскарды;
- курстун практикалык тарабы күчөтүлдү;
- тилдик бирдиктердин жана кубулуштардын функционалдуулугуна болгон көңүл көтөрүлдү;

– дисциплинанын жалпы маданий ролу өстү [126].

Методиканын деңгээлинде дисциплина кыргыз тили боюнча билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү кайталоого багытталган. Ал окуучуларды кептин, стилистиканын, риториканын маданиятынын теориялык негиздери менен; бирдиктердин вариативдүүлүгүн жана динамизмин эске алуу менен адабий тилдин билим нормаларын системалаштырууга; чектелген чөйрөдө пайдаланылган тилдик бирдиктерди орду менен пайдалануу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө; кесипкөй кептик жанрлар жөнүндө көрүнүштү кеңейтүүгө; жалпы маданият жана гуманитардык билимдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу [105]..

«Кыргыз тили» дисциплинасын окуп-үйрөнүү процессинде төмөнкүдөй компетенциялар калыптанат жана аларга ылайык келген сабактардын формасы колдонулат:

Таблица 1.1 – Компетенциялар жана аларга ылайык келген сабактардын формалары

<i>Компетенциянын аталышы</i>	<i>Сабактардын формалары</i>
«Оозеки жана жазуу кебин логикалык жактан туура, негиздүү жана так түзүү билгичтиги»	тегерек стол; диспут; мультимедиялык презентация жаратуу; дебаттар; берилген темага кеп даярдоо; өзүн таанытуучу карточка жазуу; маалыматтык, үгүттөөчү жана спорттук комментатордун мүнөзүндөгү чыгып сүйлөөлөрдү даярдап, аткаруу ж.б.
«Баарлашуу ыкмаларын өздөштүрүү жана аларды машыгуучулар жана ар бир студент менен иштөөдө колдоно алуу билгичтиги»	окуу-иштиктүү оюн; мультимедиялык презентация жаратуу; өзүн-өзү тааныштырууну даярдоо; эффективдүү угуу көндүмдөрүн өнүктүрүүчү көнүгүүлөр

Окутуу тажрыйбасы көрсөткөндөй, студенттердин коммуникативдүү-кепстик компетенттүүлүгүнүн натыйжалуу өнүгүшү педагогикалык шарттар топтому сакталганда гана жетишилет. Алар төмөнкүдөй окутууну уюштуруу принциптерин камтыйт:

- окутуу процессин гумандаштыруу;
- ар бир студентке мамиле кылууну индивидуалдаштыруу;
- коммуникативдүү багыттуулук;
- алынган билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн интегративдүүлүгү;
- баарлашуунун конкреттүү шарттарына багыттуулук, учурдук (ситуативность);
- жаңычылык;
- функционалдуулук (ар кандай жашоо-тиричилик жана кесиптик шарттарды пайдаланышы);
- окутуу процессин риторизациялаштыруу (оозеки кепти сабаттуу жана туура кура билүү артыкчылык болуп саналат).

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында Кыргыз тили дисциплинасынын окуу программасы негизги беш бөлүмгө бөлүп окутуу студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө өз натыйжасын берет:

1. Адамдын коммуникативдик ишмердүүлүгүндөгү тил;
2. Азыркы адабий кыргыз тилинин орфографиялык жана орфоэпиялык нормалары;
3. Функционалдык стилдер жана кептик жанрлар;
4. Иштиктүү кеп;
5. Публикалык кептин негиздери.

Ар бир бөлүмдү окутууда биз алынган билимдерин реалдуу эмгек ишмердигинде практикалык жактан пайдалана алуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен түзүлгөн. Мисалы, кыргыз тилинин нормалары деген бөлүмдү өтүүдө кесиптик кептик каталарды көп кетиришет: **«борец»**, **«борецтер»**, **«тренер»**, **«тренировкага баруу»** деген сөздөрдү активдүү колдонушкандары өкүндүрөт. Анын ордуна **«балбан»**, **«90 килограммдагы балбандар»** ж.б.у.с. сөздөрдү көбүрөөк речине киргизүү керек. Тагыраак айтканда, өзүнүн речинен спорттук терминдер менен спорттук сленгдерди айырмалап билип, өзүнүн кебин байкап жүрүшү керек.

Ал эми «иштиктүү кеп» бөлүмүндө студенттер жумушунда кездешүүчү документтерди өз алдынча түзө алуу көндүмүнө ээ болушат (арыз, тил кат, түшүнүк кат, кызматтык кат, маалымат кат, билдирме ж.б.). Ал эми чечендик кеп бөлүмүндө ар түрдүү максаттагы эл алдына чыгып сүйлөй турган кептерге даярданышат. Мисалы, маалымат берүү, үгүттөө иштери, дымак берүүчү ж.б.

Студенттерди ар түрдүү типтеги кептерди түзүүгө машыккандан кийин аларды туура жана көркөм сүйлөө ыкмаларын пайдаланып, аларды айтууга машыктырылат. Бул учурда өздөрү даярдап келген сөздөрдү жаттоодон алыс болууга машыктырылат. Даректелүүчү тарапка карап кептин экспрессивдүүлүгүн ылайыктоо, сөздөрдү, сүйлөмдөрдү, интонацияны, басымды туура тандоо маанилүү экендиги студенттерге түшүндүрүү зарыл. Келечекте өздөрү окуткан окуучулардын, журналисттердин берген суроолоруна корректтүү жооп берүү, келишпестиктерди чечүү кырдаалдарына Академияда окуган мезгилинде сабак маалында имитациялык сабактарда көнүгүшөт.

Кыргыз тили сабактарында кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү максатында окутуунун ар түрдүү интерактивдүү формалары колдонулат; сөздүктөрдү пайдалануу менен тестирлөө иштери жүргүзүлөт, окутуучу фильмдерди көрсөтүү жана түзүү менен сабактар өткөрүлөт.

Кеп ишмердүүлүгүнө машыктырууда бир катар сабактын оюн формалары жардамга келет: тегерек стол, атаандаштар менен иштиктүү сүйлөшүүлөр, диспут, дебаттарды өткөрүү, протоколдук сөздөрдү түзүү, айтуу, расмий жана бейрасмий интервьюларды берүү ж.б.

Академияда кыргыз тилин окутуу методикасында баарлашуунун табигый кырдаалдарга жакын шарттарда (күнүмдүк жана кесиптик) кептик билгичтиктерди калыптандырууну чагылдырган коммуникативдик мамиле жалпыга бирдей методика катары таанылды. Мындай мамиле жандуу баарлашуу практикасына, максималдуу диалогдук коммуникацияга

багытталган. Баарлашууда кеп маданиятынын төмөнкү коммуникативдик сапаттарынан көрүнөт:

- кептин үзгүлтүксүздүгү (кереги жок тынымдардын болбошу). Тынымдар (пауза) кептин логикасы жана анын көркөмдүүлүгү менен гана шартталышы керек;

- кептин логикалуулугу, сүйлөөдө ырааттуулукту жана негизги ойду айтууда кептин так түзүлүшүн сакталышы;

- кептин тактыгы жана ойдун ачыктыгы, баяндоонун жеткиликтүүлүгү;

- тилдик каражаттардын байлыгы (кептин аякташына жана зарылдыгына өбөлгө болуучу лексиканын жана фразеологиянын бай коруна, синонимдер билимине, ар түрдүү кептик айтымдарга даяр болушу шарт);

- кептин тууралыгы (кыргыз тилинин грамматикалык ченемдери боюнча билими, оозеки кепте аларды колдоно алуу билгичтиги, басымды туура коё алышы);

- кептин тазалыгы (кебинде мите сөздөрдүн жок болушу).

Ар түрдүү кептик каталардын көбөйгөн саны дене тарбия багытындагы студенттердин кептик ишмердүүлүгүнүн жетиштүү деңгээлде өнүкпөгөндүгүнөн кабар берет. Бирок студенттердин кеп маданиятынын деңгээлин жогорулатуу жана тилди ар кандай баарлашууларда билгичтик менен пайдалана алуу ийгиликсиз баарлашуудан качууга жол ачат.

Аталган окуу дисциплинасы студенттердин нравалык-эстетикалык тарбиясы үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү гана бербестен, ал дене тарбия ЖОЖунун болочоктогу бүтүрүүчүлөрүнө кесибинде керектүү болгон чечендик өнөрдүн ыкмаларын өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Башкача айтканда, риторикалык билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүү кесипкөй жана жеке өсүштү, дене тарбия бакалаврларынын руханий табиятын байытууга жөндөмдөйт.

Кыргыз тилин окутууда келечектеги дене тарбия мугалимдеринин кеп ишмердүүлүгүн өздөштүрүүдөгү **педагогикалык техникаларга** да токтолуп кетүүнү максатка ылайык деп эсептейбиз.

Дене тарбия жана спорт багытындагы окуу жайларда келечектеги дене тарбия мугалимдери да даярдалат. Кыргызстан боюнча Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында гана өз алдынча педагогикалык факультет катары жашайт. Ал эми башка жогорку жана атайын орто окуу жайларда дене тарбия мугалимдери адистиктик, бөлүм, же кафедра катары гана даярдалат.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин дене тарбия жана спорт жогорку мектеби (ДТСЖМ) 2008-ж. Университеттин Камкорчулар уюмунун жана Окумуштуулар кеңешинин чечимдеринин негизинде ачылган. Дене тарбия жана спорт жогорку мектебинде эки бөлүм бар –«дене тарбия жана спорт мугалими»жана«машыктыруучуларды даярдоо» Ар жылы бул эки бөлүмгө окуп билим алууну каалаган, спорттун түрлөрүнөн даярдыгы бар, келечекте дене тарбия жана спорттон мугалим, спорттун түрлөрүнөн машыктыруучу болууну каалаган студенттер кабыл алынат. Бардыгы болуп ар бир бөлүмгө 36дан студент кабыл алынат. Алардын ичинен 25 – кыргызстандан, 8 – Түркия республикасынан жана 3 – түрк тилдүү өлкөлөрдөн. Жалпысынан эки бөлүмгө 72 студент кабыл алынат: 50 – Кыргызстан жарандары; 16 – Түрк жарандары; 6 – Түрк тилдүү мамлекеттердин жарандары (<http://www.manas.edu.kg>).

К. Мамбетакунов атындагы Нарын педагогикалык колледжи узак жылдар бою Тянь-Шань өрөөнүндө элдик университет катарында эсептелип келген. Теңир тоо аймагында элге билим берүү кадрларын даярдоо боюнча бирден бир окуу жайы болгон. Аталган окуу жай 1939-жылы ачылган. 70 жылдык тарыхы бар. Бүгүнкү күндө С.Нааматов атындагы нарын мамлекеттик университетинин алдындагы түзүмдүк бөлүм катары иштеп жатат. Аталган колледжде «дене тарбия мугалими» адистигине бюджеттик жана келишимдик негизде студенттерди даярдайт.

Бүгүнкү күндө Ош Гуманитардык педагогикалык институтунун «Дене маданиятынын назарияты жана усулдук негиздери» кафедрасы бүтүрүүчү кафедра катары, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик

университети ж.б. бир катар окуу жайларда дене тарбия мугалимдери даярдалат.

Жогорудагы маалыматтардан кийин келечектеги дене тарбия мугалимдерин даярдоо Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарында жолго коюлгандыгы көрүнүп турат. Демек, аларды даярдоодо педагогикалык техникасын өстүрүүдө кеп ишмердүүлүгүнүн да өзгөчө орду бар.

Педагогикалык техника – бул ар кандай учурларда адамдар менен өз ара натыйжалуу кызматташуу үчүн мугалимдин ишмердүүлүгүнө керектүү делген билгичтиктер топтому (кептик билгичтиктер, пантомимика, өзүн өзү башкара билүү, ак ниеттүү, боорукер, оптимисттик маанай, актёр жана режиссёрдун шыктарынын элементтери (Л.И.Рувинский боюнча) [97].

Педагогикалык техника билгичтиктердин эки тобунун жыйындысын билдирет: а) биринчи топ өзүнүн жүрүм-турумун башкаруу менен байланышат – мимика, пантомимика, эмоциялар, маанай, көңүл, ой жүгүртүү, үн, дикция; б) экинчи топ инсандуулукка жана жамаатка таасир этүү билгичтиги менен байланышат (дидактикалык, уюштуруучулук, конструктивдүү, коммуникативдүү билгичтиктер, баарлашууну башкаруу ыкмалары).

Окуучулар менен баарлашуу өнөрүн педагогикалык техниканы түзгөн эң маанилүү билгичтиктердин ичинен биринчи орунга койсо болот. Студенттер менен, жаш-курагына карабастан, башка адамдар менен сүйлөшкөндөй эле, ар дайым жөнөкөй, табигый жана түшүнүктүү болууга аракет кылып, баарлашуу зарыл.

Баарлашуунун туура стили жана тону окутуучунун жамааттагы абалы менен аныкталат. Ал улук (ага) жолдош катары эсептелет, А.С. Макаренконун айтымында, ал дайыма жаныңда жана бир аз алдыда жүрөт.

Педагогикалык техниканын билгичтиктери жана көндүмдөрүнүн катарында педагогдун кебин маанилүү тарбиялоочу каражат катары өрчүтүү өзгөчө орунда турат – туура дикция, «коюлган үн», ыргактуу дем алуу жана кепке мимика менен жаңсоолордун орундуу кошулушу .

Дене тарбия мугалимдеринин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө багытталган **көнүгүүлөр** менен иштөө студенттердин спорттук машыгууларына окшоп, тынымсыз эмгекти талап кылат.

Айрымдар **үн менен анын тембри** – адамдын болгону табигый жөндөмдөрү деп эсептейт. Бирок заманбап физиология далилдегендей, үндүн сапатын жакшыртууга мүмкүн. Жогоруда айтылгандай эле, спорттук педагогдун кебинин техникасы дем алууну, үндү, дикцияны, ритмиканы камтыйт [Вескер, 96-б.].

Мында **дем алуу** кептин энергетикалык базасы болуп чыгат. Кептик дем алуу фонациялык деп аталат (грек тилинен phono – тыбыш). Дем алуунун бардык түрлөрүнөн (өйдөңкү, көкүрөктүк, диафрагмалык, диафрагмалык-кабыргалык), туурасы диафрагмалык-кабыргалык болуп саналат. **Туура дем алууда денени калыптандыруу**

Сүйлөө техникасы боюнча көнүгүүлөр сүйлөөдө туура дем алууга жана үндү, резонаторлорду максатка ылайык башкарууга, үн алкагын (диапазон) кеңейтүүгө, үндүн күчүн, чыналуусун бекемдөөгө, үндүү жана үнсүз тыбыштарды айтууда интонацияны байытууга, сүйлөө ылдамдыгын (темп) көзөмөлдөп калыптандырууга көмөк көрсөтөт.

Сүйлөөдө туура дем алууну калыптандыруу үчүн атайын көнүгүүлөр жасалат. **Фонациялык дем алуу** – бул сүйлөө учурундагы дем алуу. Дем алуунун башкы булчуңу – **диафрагма**. Ал көкүрөк клеткалары менен кабырга булчуңдарын башкарат.

Денени бош кармоону үйрөнүүгө үйрөтүүчү көнүгүү үчүн адам баласы өзүн эмоционалдык абалдан чыгаруусу кажет. Башкача айтканда, адам өзүндөгү стресстик абалды, ар башка ойлорду, ж.б. терс көрүнүштөрдү тышка чыгарып салууга аракеттенет. Бул үчүн биринчи кезекте денени бошотуп, эркин кармоону өздөштүрөлү. Дене тарбия сабагындагыдай эле терең дем алып, аны кайра чыгарып салуу көнүгүүсүн бир нече ирет кайталоо керек. Дем алып жатканда мурун аркылуу дем кирип, ал эки колду жогору көтөрүү, буттардын өйдө көтөрүлүүсү менен ишке ашат, дем

чыгарып жатканда өйдө көтөрүлгөн колдорубуз ылдый түшүп, буттар да баштапкы калыбына келип, эңкейүү пайда болот. Андан соң башыбызды оңду-солду көздөй айландырып, моюндарды кыймылга келтиребиз. Бул көнүгүүнү жасап жаткан учурда биз өзүбүздү жоошкутуп, өзүбүздү жакшы сезип, эс алып жатканыбызды элестетүүбүз зарыл. Керек болсо көл жээгинде эс алып жатканыбызды, куштардын сайрашын, көл толкунун угуп жаткандай сезим менен өзүбүздү ажайып дүйнөгө ээрчитүүгө аракеттенебиз. Мындай көнүгүү ашыкча ойлордон, кереги жок азгырык сезимдерден качууга жардам берет.

Денени бошотуп алгандан кийин **туура дем алууну өздөштүрүү үчүн көнүгүүлөргө** өтүүгө жол ачылат. Туура дем алуу мурун көндөйү аркылуу ишке ашат. Мурун булганыч абаны тазалап бере турган фильтрлерден турары белгилүү. Туура дем алып жатканыбызды билүү үчүн бир колубузду көкүрөккө, башкасын курсакка коюп текшерип алабыз. Бул учурда көкүрөккө коюлган кол кыймылга келбеши керек, ал эми курсакка, же диафрагмага жайгашкан кол бирде көтөрүлүп, бирде ичке кирип турушу кажет. Ошондо гана туура дем алып жатканыбызды билебиз. Мурун менен терең дем алып, ооз менен болгон демди чыгарабыз. Мындай көнүгүүнү бир нече ирет кайталап, бекемдеп алышыбыз керек. Андан соң мурун менен кирген демди сарамжалдуу чыгарууга аракеттенебиз. Мындай аракет узун тексттерди, узун сүйлөмдөрдү кыйналбай окууга жардамын берет. Андан кийин мурун менен тез дем алып, дем алууну кайра тез чыгарабыз. Бул болсо дем алуу органдарынын тез иштеп, алардын башкарууга баш ийип турушу керектигин сездиребиз. Мына ушул көнүгүүнү бир нече ирет кайталайбыз, Ушул эле көнүгүүлөрдү чалкабыздан, капталыбыздан (оң, сол) жатып алып кайталайбыз.

Демек, биз туура дем алууну өздөштүрдүк. Эми ошол дем алууну үн чыгаруу менен айкалыштырабыз. Ал үчүн **дем алуу учурунда сүйлөөнү өздөштүрүүгө машыктыруучу көнүгүүлөр** аткарылат. Мурун менен дем алып, демди чыгарып жатканда санак жүргүзүү. Ар бир адам канчага чейин

санайт, бул анын өзүнүн абалына жараша болот. Тез санап жатканда сандарды так айтуу да негизги маселе. Ошондой эле жаңылмачтарды айтуу. Мындай аракетти бир дем менен ишке ашыруу пайдалуу. Маселен:

Бек тоо, бекем тоо

Бери жагы бермет зоо

Бермет зоо берметин

Берери бекер го.

Жаңылмачтардын бирин бир дем менен айтуу жана аны санап туруу маанилүү. Күн сайын улам кошо берип, акырында бир дем менен канча жаңылмач айтарыбыз такталат. Демек, ошончо жаңылмач айтууга биздин дараметибиз жетет. Албетте, эгерде ал жаңылмач 4 кыска саптан турган учурда. Жаңылмачтарды жаттоо тил чеберлери үчүн өзгөчө маанилүү. Ал тилди жатыктырууга, бат сүйлөөнү үйрөнүүгө жардам берет. Саноо жана жаңылмач айтып дем алууну эми чалкабыздан жана эки капталыбызга улам оодарылып жатып алып айтууну байкап көрөлү.

Сүйлөөгө активдүү катыша турган органдардын көнүгүүсү кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө өзүнүн орду бар. Активдүү органдар: жаак, эрин жана тил. Мына ушул үч орган өзгөчө активдүү. Адегенде оозго карай көнүгүүлөргө көңүл буралы, демек ээк жана жаак. Мындай учурда жаакты, дегеле жүзүбүздү (бет) ойготуп алуу маанилүү. Такай кыймылсыз абалда жүргөндүктөн бетке жасалуучу эки массаждын түрүн сунуштайлы:

1) вибрациялык массаж.

2) гигиеналык массаж.

Вибрациялык массаж бетти, жүзүбүздү акырындык менен чапкылоо, кол манжаларынын жардамы менен дирилдетүү, ойготуу. Бир нече мүнөткө созулган мындай массаж кыймылсыз жүзүбүздү ойготот. Ошол эле учурда бул массаждын бет сулуулугун камсыздоодогу ролу өзгөчө.

Гигиеналык массаж вибрациялык массаждан кийин жүзүбүздү жоошкутуу, же чапкылап, дирилдетүүдөн кийин эс алдыруу максатын көздөйт. Мындай массаж бетти сыйпалоо менен ишке ашат. Бул учурда

сыйпалоо өз тартиби менен жүргүзүлүшү кажет. Же болбосо жүзүбүздү туура эмес тарткылап, же туура эмес багытта сыйпаласак, ашыкча бырыштардын пайда болушун шарттайт. Массаждын бул түрлөрүн жасап алгандан соң, оозго карай көнүгүүлөргө өтөлү.

А. Ооз (жаак) ачып-жаап, эриндердин кыймылын жандандырабыз.
Жалпы жаак кыймылга келет.

1. Оозду ачып, жабуу
2. ээкти ылдый түшүрүп, кайра ордуна келтирүү
3. ээкти оңго-солго кыймылдатуу
4. ооз ичин аба менен чайкоо ж.б.

Б. Эринге карай көнүгүүлөр:

1. Эриндерди чормойтуп, кайра жылмаюу
2. эриндерди чормойгон абалда оңго-солго кыймылдатуу
3. эриндерди бири-бирине чапкылоо
4. эриндерди айландыруу

В. Тил үчүн көнүгүүлөр.

Адатта тилди үч бөлүккө бөлүп карайлы. Тилдин учу, ортосу жана тамыры. Тилдин учунун кубаттуу болушу негизги ролду ойнойт. Тилдин иштешин бекемдеп, анын узак убакытка чарчабай иштей билүүсүн камсыздоо үчүн атайын көнүгүүлөр сунушталат:

1. тилди болушунча чыгарып, аны кайра артка тартабыз
2. тилди мурунга жеткирип, артка тартабыз
3. оозду чыгарып алып ойното билүү
4. тилдин учу менен жаак эттерин түртүү
5. тилди тиштин сыртынан оңду-солду көздөй айландыруу
6. тилди тиштин ичи менен оңду-солду көздөй айландыруу

Албетте, жогоруда мисал келтирилген көнүгүүлөр чектөө эмес, аларды ар башка көнүгүүлөр менен да аралаштырып турууга болот. Ар бир көнүгүү жок дегенде сегиз ирет кайталанса, натыйжалуу болот. Биз мисал келтирген бул көнүгүүлөр улам татаалдашып, машыгуу кыймыл менен коштоло

баштайт. Бул машыгуулар үн аппараттарын сезим менен башкарууну үйрөтөт.

Туура дем алуу учурунда канга кычкылтектин келиши жакшыртат. Үн ачылып, анын угумдуулугу жакшырат.

Дикция – кептин ачык жана так чыгышынын алгачкы жана милдеттүү шарты. Дикцияны өздөштүрүү үчүн алгач артикуляциялык көнүгүүлөргө көңүл бурабыз. Андан соң гана дикцияны өздөштүрүүгө кезек келет. Спорт менен машыгууда колу-буттарыбыз кандай кыймылга келсе, демек сүйлөө органдарын да ошончолук аракетке келтирүүнүн мезгили келди. Мындай көнүгүү беттеги булчуңдардын да иштешин шарттап, анын сулуулугуна да кам көрөт. Бирок ар бир сүйлөө органы өз милдетин өзү гана аткарып, башка булчуңдар жабыркабашы керек. Ар бир көнүгүүдөн кийин моюндарды кыймылдатып, бошоңку абалды кармануу адатка айланышы кажет. Көнүгүүлөр жай, шашылбастан жасалат.

Артикуляциялык көнүгүүлөр сүйлөө органдарынын кубаттуу болушун шарттайт. Сүйлөө органдары активдүү жана пассивдүү болуп бөлүнөт. Адегенде, активдүү органдарга токтолсок, бул – эриндер, тил жана жаак.

Эрин – өйдөңкү жана ылдыйкы бөлүктөн турат. Ар бир адамдын эрини ар башкача, калың, калбыйган, жука, анан калса ооздун өзү – кең, кичинекей. Эриндер сүйлөөдө негизги милдетти аткаруучу орган. Андыктан аны көнүктүрүп, дайым аракетте болуусун камсыздоо керек. Эрин чарчайт, эриндер жалкоолонот. Мындай көрүнүш адамдын жалпы акыбалына жараша болот.

Демек, алгачкы көнүгүү **эринге** арналат. Ордубуздан туруп, эрин үчүн көнүгүүлөрдү жасайбыз.

1. эринди айландыруу (8 ирет);
2. өйдөңкү эринди өйдө көтөрүп, кайра жабуу;
2. үстүнкү эринди ылдый түшүрүп кайра жабуу;
4. бул көнүгүүнү чогуу жасоо;

5. эринди чүрмүйтүп кайра бошотуу;
6. жабык эриндер менен жылмаюу;
7. ачык эриндер менен жылмаюу;
8. өрдөк ооз менен оңго-солго эринди кыймылдатуу;
9. өрдөк ооз менен эриндерди айландыруу;
10. эриндер менен өбүү.

Эриндерге жасалган көнүгүүдөн кийин **п, б, в, ф** тыбыштарын айтып, эринди жатыктыруу керек. Бул жана башка тыбыштардын катышуусундагы тыбыштык катыштарды айтуу. *Пти, птэ, пта, пто, пту, пты. Бпи, бпэ, бпа, бпо, бпу, бпы. Вти, втэ, вта, вто, вту, вты. Фти, фтэ, фта, фто, фту, фты.*

Тилге карай көнүгүүлөр. Тил – сүйлөөдөгү активдүү орган. Ал кубаттуу, туруктуу жана чыдамдуу болушу кажет. Ал үчүн төмөнкү көнүгүүлөр сунушталат:

1. тилди ичке кылып киргизүү (8 ирет);
2. тилди алдыңкы эринге жаткырып киргизүү;
3. бул эки көнүгүүнү бириктирип чогуу аткаруу;
4. тилди артка-алдыга чыгарып, киргизүү;
5. тилдин учу менен жаактарды түрткүлөө;
6. тил менен тиштин сырткы бетин тазалоо;
7. тил менен тиштин ички бетин тазалоо;
8. тил менен таңдайды чапкылоо;
9. тилди ойноктотуу;
10. тилди созуп тышка чыгарып киргизүү.

Тилге жасалган көнүгүүдөн кийин – **с, з, т, д** тыбыштарын айтып, тилди жатыктыруу керек. Бул жана башка тыбыштардын катышуусундагы тыбыштык катыштарды айтуу. *Сти, стэ, ста, сто, сту, сты. Три, трэ, тра, тро, тру, тры. Дти, дтэ, дта, дто, дту, дты.*

Жаакка карай көнүгүү. Бул көнүгүү жаактын чыдамдуу болушун шарттайт. Адам жаагы чарчаганда сүйлөгүсү келбей да калат. Демек, сүйлөө

учурунда жаакты чарчатпай, анын чыдамдуу болуусун кааласак, төмөнкү көнүгүү биз үчүн:

1. жаакты ылдый түшүрүү, кайра көтөрүү;
2. жаакты оңго-солго кыймылдатуу.

Бардык учурда бизге жаак үчүн, же жалпы жүзүбүз үчүн массаж жасоо талап кылынат. Мындай учурда массаждын эки түрүн карайлы:

1. гигиеналык массаж;
2. вибрациялык массаж.

Үн. Үндү коюу.

Биз өз үнүбүзгө анчейин маани бербейбиз. Эгер кайсы бир видео-аудио тасмага үнүбүз жазылып калып, аны биз угуп калсак «апеей, бул менин үнүмбү, мен ушинтип сүйлөймүнбү?» деп таң калып, суроо беребиз.

Ар бир адамга үн берилген. Ал жагымсыз, орой, ичке, уккулуксуз же жагымдуу, таасирлүү, кооз, кубулжуган болот. Биз төрөлгөндө кошо пайда болчу аспап. Тилекке каршы ар башка себептер менен үн берилбей, дудук төрөлгөндөр да жок эмес. Бизде үн бар. Ал ар башкача. Үндү башкарууга, аны өзгөртүүгө, аны тартипке салууга мүмкүн. Бирок туубаса берилген жагымсыз үн хирургиялык жол менен гана оңдоого мүмкүн делип келет.

1. Дем алуу органдары.

2. Үн түйүнү

3. Резонаторлор

4. Артикуляторлор (тил, эрин, жаак)

Милдеттер:

- Дем алууну өнүктүрүү жана аны ишке ашыруу;
- Диафрагма менен чат булчуңдарын башкаруу;
- Резонаторлорду иштетүүдөгү жөндөмдү өнүктүрүү;
- Артикулятордук аппараттарды иштетүү.

Белгилүү саясатчы, Англиянын премьер-министри, «темир айым» аталган Маргарет Тетчер үн аркылуу аудиторияга терс таасир этүүгө мүмкүн экендигин билип, өз үнүн оңдоого аракет кылган. Ал атайын адистерге

кайрылып, бийик тондогу үнүн орто басымга алып келип, ишенимдүү үндү калыптандырган. Бул анын аракети ийгиликтерди алып келгендигин жашырбайт. Демек, биз да **үндү жакшыртуучу көнүгүүлөргө** токтололу.

Үндүн үч багыты:

1. Бийик – мээни жейт, тажатат, коркунуч жаратат, ирэнжитет... Маселен, *ауууу, аууу. Ээээй, ээээй...*

2. Орто – ишеним жаратуучу үн, туруктуу, сүйлөшүү, же баарлашууга өтө жагымдуу.

3. Төмөн (ичке) – шыбырап сүйлөө, кооптонуу, жашырынуу мааниси.

Үн – бул тамак. Тамактын абалы үнгө таасир этет. Жалпы денедеги өзгөрүү, же стресстик абал сөзсүз тамакка таасирин тийгизет. Үндү коюу алдында демек, тамакты жибитип алуубуз кажет. Бул үчүн көнүгүүлөр жасалат.

1. Жай аракет менен эстөө көнүгүүсү.

Эстейбиз... бир нече ирет кайталанат (аааааааа)

2. Көөдөндөн тыбыштарды жаратуу (*и, э, а, о, у, ы*)

Белгилей кетүүчү жагдай, үндү иштетүү алдында баш-мээдеги жалпы резонаторлор ойгонуп, жибип, ар башка таасирге даяр болушу милдет.

Көнүгүү:

- Уйдун мөөрөшү: *муууу, мммуууууу, мммууу...*
- Шамалдын шуулдашы: *шуууу, шууууу, шиууууу...*
- Карышкырдын улушу: *ууууу, ууууу, ууууу...*
- Күкүктүк үнү: *кукуууу... ууу... уууу... уууу... куууу..*
- Иттин ырылдашы: *ыrrrrr... ыrrrrr, ыrrrrr...*
- Мышыктын мыйы: *мыrrrrrrr, мыrrrrrrr, мыrrrr...*
- Аскадагы жаңырык: *эхэхэхэхэээийий...*

Ордубуздан туруп адегенде ааа тыбышын тамак аркылуу гана айтабыз:

Аааааааа... Ушул эле позицияда ааа тыбышын көкүрөк аркылуу айтабыз:

*Аааааааа...*Андан соң ааа тыбышын курсак көңдөйү менен айтабыз:

Аааааааа... Бул тыбышты **о, э, у** тыбыштары менен алмаштырабыз ж.б. [102]

Биринчи глава боюнча корутунду

Бул главада жогорку окуу жайларынын окуу-нормативдик документтеринде (концепция, стандарт, окуу план, программа, окуу китептерине) жана кафедрада иштелип чыккан окуу методикалык эмгектерге талдоолор жүргүзүлдү. Ошондой эле түздөн-түз дене тарбиясына, спортко жана улуттук оюндарга арналган бардык эмгектерди илимий-изилдөө иштерибизде карап чыктык. Сабактын кызыктуулугун арттыруу үчүн, биз дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп маданиятын өстүрүүдө улуттук спорт жаатындагы эмгектерге таянууга туура келди.

Совет бийлиги учурунда кыргыз элинин улуттук оюндарын изилдөөдө бир канча алдыга жылыштар болуп, ал тууралуу бир канча эмгектер жазылган. Бул тармакта бир кыйла алдыга жылыш болгондугуна карабастан, спортчулардын кеп маданиятын өстүрүүдө чечиле элек маселелер бар экендигине ынандык.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, кыргыз тили боюнча алгылыктуу окуу колдонмолору жок, атайын илимий-изилдөөлөр иштери аткарылган эмес, мындай жагдайга карата биздин изилдөө ишибиз актуалдуу дегенге негиз бар.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия дана спорт академиясынын окуу стандарттарынын негизинде кафедранын окутуучулары тарабынан ар түрлүү илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык эмгектер чыгарылып, жалпы жонунан илимий иш жүргөн, бирок кыргыз тили боюнча атайын илимий-изилдөө иштери жүргүзүлгөн эмес. Мунун себеби кыргыз эли эгемендүүлүк алганга чейинки орус тилинин үстөмдүк кылышы көрүнүп турат. Эгемендүүлүк алгандан кийин деле айрыкча дене тарбия багытындагы студенттерге кыргыз тили боюнча илимий-изилдөө иштери, окуу колдонмолор, окуу китептери жазылбагандыгы кейиштүү көрүнүш. Кыргыз тилин окутуу боюнча дене тарбия багытындагы студенттерди кеп

ишмердүүлүгүнө окутуунун методикасы изилденбегендиги илимий ишибиздин актуалдуулугун билдирип турат.

Бул главада дене тарбия багытындагы студенттердин сөздүк корун байытуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн дидактикалык принциптери аныкталып, студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн модели иштелип чыкты. Бул модель менен окутууну уюштура алсак, спортчу-студенттерибиз спортчу-студенттерибиз көркөм окууга көнүгө алышат, эл алдында чыгып сүйлөөгө машыгып, интервью берүүгө даяр болушат. Ал эми сабактарда улуттук спорт, оюндар боюнча сөз байлыгын өстүрүп, таза сүйлөөгө, кеп адебин сактоого үйрөнүшөт, сүйлөө органдарына артикуляциялык көнүгүүлөрдү иштетүү аркылуу сүйлөө техникаларына ээ болушат.

Бул главада дене тарбия адистигинде окуп жаткан студенттердин кеп ишмердүүлүгүндөгү типтүү каталардын үстүнөн иштөө ыкмалары иштелип чыкты. Айрыкча кыргыз тилинин орфографиялык жана орфоэпиялык каталарынан тышкары, баарлашуу кебиндеги нормативдүү жана нормативдүү эмес лексикасын жөнгө салуу иштери каралды.

Айрыкча дене тарбия багытындагы студенттер кыргыз элинин намысын коргоп көптөгөн эл аралык мелдештерде катышуу менен чет жакка көп чыгышат. Биринчи, экинчи, үчүнчү орунду алган спортчулардан, албетте, сөзсүз түрдө журналисттер интервью алышат. Спортчу өз эне тилинде сүйлөөгө эч ким тыюу салбайт. Өзүнүн жетишкен ийгилиги, кубанычы жөнүндө ырааттуу, түшүнүктүү, адептүү сүйлөп турса спортчунун беделин арттырат. Ошол үчүн бул главада эл алдына чыгып сүйлөөгө машыктыруу иштеринин негиздери сунуш кылынды.

II ГЛАВА

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖАНА АДАБИЯТЫН ОКУТУУДА ДЕНЕ ТАРБИЯ АДИСТИГИНДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨСТҮРҮҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Диссертацияда изилдөөнүн объектиси менен предмети төмөнкүдөй аныкталды:

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын дене тарбия адистигиндеги студенттерге окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети - Кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын дене тарбия адистигиндеги студенттерге окутууда кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү.

2.1. Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору

Кыргыз тили боюнча изилдөө иштери Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын уюшулганына 60 жылдан ашуун мезгил өткөнү менен кийин гана колго алына баштаган. 1955-жылы мурдагы Кыргыз мамлекеттик физкультура институтунда тилдер кафедрасында орус, англис же немец тилдери гана окутулуп келген. Дене тарбия багыты (532000) боюнча Мамлекеттик стандарт окуу жайдын окуу-усулдук бирикмесинде 2012-жылы иштелип чыккан. Аталган документте: 1-ден, мамлекеттик тилдин грамматикасын, лексикасын билүү менен сөз байлыгы 2000 сөздөн кем эмес болуш керектиги; 2-ден, кыргыз тилинин негизги сөздөрүнүн жана кесиптик сөздөрдүн айтылышынын эквиваленттерин билүү зарылдыгы белгиленген. Билим берүүнүн жогорудагы Мамлекеттик стандартында 2013-

жылдан баштап гана 1-2-курстарда кыргыз тилин эне тили катары окутууга 120 саат ыйгарылган. Анын негизинде биз жумушчу окуу программасын түзгөнбүз. Орус тайпаларына кыргыз тили эгемендүүлүккө ээ болгондон бери окутула баштап, мамлекеттик тилдин грамматикасын, лексикасын окутууга 120 саат бөлүнгөн. Тактап айтканда, 1-курска 88 саат - практикалык сабак, 90 саат - студенттердин өз алдынча иштери, 2-курска 32 саат - практикалык сабак, 60 саат - студенттердин өз алдынча иштери. Мына ушул жогоруда аталган окуу программасындагы окуу сааттарына ылайык кыргыз тилин жана адабиятын окутууда студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн методикасы биздин изилдөөнүн негизги материалдарынын мазмунун түзүп турат.

Изилдөөдө тарыхый-хронологиялык метод аркылуу кыргыз тили боюнча кыргыз алиппелеринен баштап, алгачкы окуу куралдары, окуу-методикалык колдонмолор, илимий иштер, диссертациялык эмгектер талдоого алынды.

Кыргыз тилин окутууда дене тарбия адистигинде окуп жаткан студенттердин кеп ишмердүүлүгүндөгү типтүү каталардын үстүнөн иштөөдөн улам студенттер бир катар ыкмаларга ээ болушат.

Мисалга алсак, 1) адабий тилди өздөштүрүүсү: а) айтылган, жазылган кебинин тууралыгы; б) айтылган, жазылган кебинин мыктылыгы жана маданияттуулугу.

Кебинин тууралыгы жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган үлгүлөрүн, алардын өнүгүп-өсүү, айтылуу, жазылуу формаларын бузбай толук сактоо менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык формаларды туура колдонуу аркылуу ой-пикирди билдирүү, туура маалымат берүү аркылуу аныкталат. Сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз, жазган жазмабыз туура болбой туруп, маданияттуу сүйлөө тууралуу айтуу мүмкүн эмес.

Кебинин байлыгы – сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз биздин коммуникативдик сапатыбызды көрсөтүүчү, айгинелөөчү негизги талап. Кеп

байлыгы – тилдин жалпы байлыгы менен бирге, адамдын активдүү лексикасы, сөздүк кору. Жеке адамдын сөздүк кору, сүйлөө маданиятынын калыптанышы – анын коомдук ишмердиги, эне тилге мамилеси, жалпы маданияты, кеп-сөз колдоно билүү мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу.

Кебинин тазалыгы. Кеп тазалыгынын эки аспектиси бар:

1. Четтен келген, өздөштүрүлгөн сөздөрдү колдоно билүү;
2. Жалпы элдик тилдеги төл сөздөрдү колдонуп, туура айкалыштыра билүү, жалпы элдик тил байлыгын пайдалана билүү.

Тил өз жана өзгө сөздөрдөн да куралат. Кеп-сөздө кеңири колдонулуп келе жаткан сөз тизмектеринде чет тилден кирген, адабий нормага төп келген сөздөр да арбын. Бейтарап лексикадан айырмаланып, кесипчиликке, адистикке байланыштуу, илим-техника, өнөр-маданият тармактарында колдонулуучу лексикалардын көпчүлүгү өздөштүрүлгөн. Мисалы: Кыргыз тилинин 20%ы араб, иран, монгол, кытай, орус ж.б. тилдер менен толукталган. Ошондой эле кызматсыз кыскартылып жүргөн; алиги, тиги, минтип, неме, эметип, жанагы өңдүү сөздөр сүйлөөгө кедерги гана болот.

Кебинин тактыгы. Күндөлүк пикир алышуу тажрыйбабызда кеңири колдонулуп жүргөн тилдик каражаттарды конкреттүү шарт, кырдаал, зарылчылыкка карата ачык, таамай, даана болушу – сүйлөө маданиятынын негизги мүдөөсү. Сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз, жазган жазмабыз, канчалык так, таамай болсо, анын түшүнүктүүлүгү жеткиликтүүлүгү ошончолук артат. Толук түшүнүк, кабар алууга болот. Тескерисинче болуп калышы мүмкүн. Кеп тактыгы кептин жеке маданияттуулугуна мүнөздүү жогорку жоопкерчилик. Ал лексикалык, грамматикалык, стилдик жактын так эмес уюшулган учурда бузулат.

Кебинин адептүүлүгү. Тил – пикир алышуунун куралы катары адамдын ой-пикирин бири-бирине жеткирүү менен гана чектелбестен, алардын ортосундагы ымаланы, алаканы, ички сезимдерди да билдирет. Этикет, адеп сөздөрүнүн жеке мааниси «сылыктык», «элпектик» деген өңдүү сөздөр менен аныкталат. Сүйлөө маданиятынын адеби өзүнө гана мүнөздүү бир катар

өзгөчөлүктөрү, адамдын улуу-кичүү-тең схемасы дагы өз ара карым-катнаш, байланыш, ымала-мамиле, жүрүм-турум этикасынын жалпы нормалары, эрежелери аркылуу тескелет.

«Тиш өтпөгөнгө тил өтөт» демекчи, тил жетпеген, тил өтпөгөн жер жок. Кандай кеп-сөз айтсаң, ошондой кеп-сөз угасың.

Кеп арасында кыскартылып, белгилүү бир, айталы, синтаксистик милдет аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн сырткары турган *кечиресиз, кечирип коюңуз, мүмкүн болсо, ылайык десеңиз, туура тапсаңыз ж.б.* кириңди сөздөр анчалык таасирдүү эмес, бирок жылуу жумшак тап берет. Адамдын ички маданиятын айгинелейт. «Дили адептүүнүн – тили адептүү»...

Ошондой эле улуу-кичүү, аял-эркектин бири-бирине кайрылуусу – *кызым, уулум, иничек, карындаш, чоң жигит, чоң кыз, бийкеч, эже, ава, байке, аке, ага, ата, ана, таята* ж.б.у.с. каратма сөздөр улуу адамдардын жашыраак улан-кызга, же тескерисинче...

Көлөкөм, берекем, чырагым, күмүшүм, алдыңа кетейин, балекетиңди алайын, тегеренейин, мээнетин алайын, байболгур, каралдым, кулунум, балапаным ж.б. шекилдүү, эмоциялуу-экспрессивдүү сөздөр. Бул сөздөрдү колдоно билүү кеп адебине да тиешелүү.

Айтылыштардын синонимдик катарды түзгөн бир нече варианттары бар: *ассалоому алейкум, саламатсызбы, кандайсыз, иштер кандай, ал-жай кандай, жакшы турасыңарбы* ж.б. күнүмдүк баарлашууда көп колдонулат. Жеңил-желпи, оңой экенине карабай оройлукка жол берүүдөбүз. Кеп адебинин талабын бузуп жатабыз. Мисалы:

Жакшы барып келиңиз – жакшы барыңыз

Көрүшкөнчө саламатта болуңуз – саламатта болуңуз

Кеп адебин куттуктоо, каалоо-тилек сөздөрү да көркүнө чыгарат: *көшөгөңөр көгөрсүн, куш бооңор бек болсун, аркаңды мал бассын, алдыңарды бала бассын...*

«Менин бешигимди терметтиң беле», «Эжеке деген элпек сөз, атынан айткан тентек сөз».

-**сыз**мүчөсүн уласак эле сылыкты белгилейт деген туура эмес, маселен ортого «чыгыңыздар» деп чакыруу орой, олдоксон угулат. *Чык – чыгып кет, чыгыңыз – кел, келиңиздер.*

Кыргыз адабий тилинин нормаларын, кеп маданиятындагы кептин тууралыгын, байлыгын, тазалыгын, тактыгын жана кеп адебин сактай билүү зарыл. Адабий тил адам баласы алектенген бардык жерде: саясатта, илимде, билим берүү, расмий-иштиктүү, расмий эмес күнүмдүк баарлашуу, улуттар аралык баарлашуу, теле, радио, басма сөз ж.б. өндүү тармактарда кызмат кылат. Максатына жана маселесине карата түрдүү тилдик каражаттардын ылганышы келип чыгат. Жыйынтыгында бирдиктүү адабий тил болгон **функциялык стиль** пайда болот. **Функциялык стиль:**

- 1) илимий (илим жаатындагы терминдер);
- 2) расмий-иштиктүү (доклад, жарлык, буйрук ж.б.);
- 3) гезиттик-публицистикалык;
- 4) сүйлөшүп-баарлашуу.

Эгерде сүйлөй турган тарап бул же тигил сөздү кайсы бир стилде колдонсо болобу деген суроого кептелсе, анда аларга справочниктер же сөздүктөр жардамга келет.

Жөнөкөй адамдын лексиконунда 7-9 миңден тартып 13 миңге чейин сөз камтылат. Ал эми көркөм сөз чеберлеринде лексикондун байлыгы чеберчиликтин көрсөткүчү катары бааланат. А.Пушкин чыгармаларында 21 миң түрдүү сөз колдонгон болсо, С.Есенин – 19 миң, М.Сервантес – 17 миң, В.Шекспир – 15 миң сөз колдонгон.

Студенттердин кеп ишмердигинде колдонууда **чектөө киргизилген сөздөр** өтө көп кездешет. Кеп ишмердигин өстүрүүдө дене тарбия адистигиндеги студенттерге кептин тазалыгына көбүрөөк көңүл буруусу талап кылынат. Чектелген лексиканы колдонбоо үчүн спорттук машыгуулардай эле көнүгүүлөр керек.

Чектелген колдонуудагы лексикага диалектизмдер, жаргонизмдер, сленгдер, варваризмдер, сөгүнгөн сөздөр, терминдер, б.а. аймактык,

социалдык, кесиптик чөйрөдө колдонулуучу сөздөр кирет. Ал эми чектелбеген колдонуудагы лексикага – жалпыга белгилүү жана түшүнүктүү сөздөр: *машыгуу, жуунуу, жүгүрүү, сүзүү ж.б.*

Диалектилик лексика – бир тилдин ичиндеги жергиликтүү айырма. Айрым сөздөрдүн жергиликтүү элге гана белгилүү болушу: *кара өрүк – кайналы, черешня, алча – кияс, кечир – узур, уктум – эшиттим, акча – пул, - атасы, атасыга, атасынын, -туру, жатыры, жүрү, отуру, -леген, отур-отурун, кел-келин...*

Айрым диалектилер адабий тилдик норманы колдонуучулар арасында да пайдаланып келет. Мындай учурда аны диалектизм сөздөрү деп атап келебиз.

Жаргонизм лексикасы – жалпы элдик тилден айырмаланган, кандайдыр бир социалдык топтун же таптын тили, ошол топко керектелүүчү спецификалык мааниси бар жасалма, шарттуу сөздөр же туюнтмалар. Жаргон – «жашыруун» тил, ал айта турган оюн башка адам түшүнбөсүн деген мааниде колдонулат. Маселен, жашылбай – доллар.

Терминдер лексикасы – илимдин, техниканын атайын тармагындагы белгилүү түшүнүктүн аты, сөз же сөздөрдүн айкалышы. Илим, техника, искусство, коомдук жашоодогу терминдер.

Терминдерди түшүндүрүүнүн жолдору. Логикалык аныктама берилиши кажет. Маселен, *логика* – туура ойлонуунун мыйзамы жана формасы жөнүндө илим. *Педагогика* – окутуу, үйрөтүү, тарбиялоо жөнүндө илим.

Терминге суроо беребиз. Мисалы, логика, ал эмне? Суроого жооп берүүдө түшүнүккө мүнөздөмө берилет – «туура ойлонуунун мыйзамы жана формасы жөнүндө илим».

Этимология – (etymon – чыныгы, logos – маани) сөздөрдүн келип чыгуусун таржымалдайт. Бул илим колдонулуп жаткан сөздүн маанисин, багытын аныктап берет, сөздүн чыныгы маанисин түшүндүрүп берет.

Маселен, **джынсы** – жынсы – качан пайда болгон? Эмнени туюндурат? Орус тилине, андан кыргыз тилине качан кирген? Сөз тарыхы: Европада 16-кылымда пахтадан диагоналдуу токулган жаңы кездеме пайда болгон. Материалдын аталышы Jean деп аталган. Jeans (көптүк түрдө) – штаны, шым. Россияга бул шымдар 20-кылымда жеткен да – джынсы деп таанылган. Ал эми Кыргызстанга албетте орус тили аркылуу кирген.

Чет тилден кирген сөздөр. Кептин тактыгы жана түшүнүктүүлүгү чет тилден кирген сөздөрдүн туура айтылышына көз каранды. Чет тилден кирген сөздөрдү колдонуу керекпи, же качууга туура келеби? Маселен, кыргыз тилчилери чет тилден келген сөздөрдү кыргызча которууга аракет кылды, бирок бардыгы ойдогудай болгон жок. Бул 90-жылдардын башына таандык.

Орус тилине сөздөр чет тилдерден да кирген. Латын тилиндеги сөздөрдүн 7 миңден ашыгы грек тилинен алынган сөздөр: *математика, арифметика, грамматика, логика* ж.б., ошондой эле искусство, саясат терминдеринин көп бөлүгү грек тилинен алынган. Түрк тилинен: *казына, акча, базар* ж.б.

Булар менен катар спортчулар өздөрү чың денелүү болгондуктан, көп маселени күч менен чечүүгө жакын болушат. Анын арасында кеп маданиятына шек келтирген кептик айтымдарды да көп колдонушат. Ошондуктан сабактарда спортчулардын өздөрүнүн лексиконунда кездешкен сөздөрдүн туура эмес экендигин көрсөтүү менен аларга талдоо иштери да жүргүзүлөт.

Мисалы:

«Маселени башкача чечели»

«Кандайча башкача, ушундай эле чечебиз!»

Бул сүйлөмдөрдөн ар кандай маанини (пресуппозицияларды) бөлүп алууга болот. Биринчи учурда сүйлөөчү урушка же тынчытууга түртүп жатат – иш-аракетке түрткү берүүчү кептик акт. Экинчи сүйлөөчү ага катуу каршы чыгып жаткандыгын түшүнүүгө болот – иш-аракетке каршылык көрсөтүүчү кептик акт.

Спортчулардын арасында психологиялык жактан коштолгон кептик агрессия да көп кездешет. Кептик агрессия көпчүлүк учурда сырткы дүүлүктүргүчтөргө карата жооп кайтаруучулук реакция катары чыгат: каардануу, жинденүү ачуулануу же таптакыр шылдыңдоо, басынтуу, беттен алуу ж.б.

Ошентип жалпысынан спортчулардын лексикасындагы кеп лексикасын кырдаалдарга жараша **нормативдүү** жана **нормативдүү эмес сөздөр** деп бөлүп алууга болот. Нормативдүү сөздөр адабий тилдин нормасына туура келет. Ал эми нормативдүү эмес бирок этикалык жактан коомдук жайларда сүйлөнгөндө угуучуларга жагымсыз абалды жаратат, айрым учурда адамдын беделине шек келтирет. Мындай сөздөргө сленгдер, жаргонизмдер, вульгаризмдерди киргизүүгө болот. Мисалы: «*табак*» деген сөздү адамдын бет түзүлүшү карата шылдыңдоо иретинде колдонулуп калса, «*челек*» деген сөздү анын курсагына байланыштырып табышкан. Бул сөздөрдүн катарына *айбан, шүмшүк, каргыш тийгир, арамза, көк мээ, келесоо, акмак, бузуку, бети жок* ж.б.у.с. сөздөрдү да кошууга болот.

Нормативдүү эмес лексиканы сөгүнүү лексикасы жана адепсиз сөздөр деп бөлүнөт. Аларды этикалык жактан коомдук жайда колдонуу орунсуз жана таптакыр колдонууга тыюу салынат.

Таблица 1.2 – Нормативдүү эмес лексиканын бөлүнүшү

Нормативдүүлүгү боюнча	Нормативдүү каалагандай кырдаалда мүмкүн болгон	Нормативдүү эмес кырдаалдардын чектелген санында гана мүмкүн		
Стилистикалык тийиштүүлүгү	Адабий жана оозеки (<i>шүмшүк, көк мээ, келесоо, акмак, бузуку, каргыш тийгир, арамза, айбан, бети жок</i>)	Басанда-тылган Сленг Жаргон Карапайым сөз Вульгаризмдер (<i>табак (бет), ырай, челек (курсак), тытып салуу ж.б.</i>)	Сөгүнгөн (<i>иттин баласы, салпаяк, жампа, тезек, таштанды, ж.б.</i>)	Уятсыз сөгүнгөн сөздөр (5 сөз жана алардын туундулары)

Этикалык критерий боюнча коомдук жайда уруксат берилет	Адептүү коомдук жайда орундуу	Балит сөздөр	
		Уятсыз коомдук жайда орунсуз	Адепсиз коомдук жайда тыюу салынат

Е.Р.Россинская соттук экспертизанын теориясы жана практикасында сөгүнүү лексикасында кездешкен сөздөрдү жалпысынан төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот деп эсептейт:

- «– айбандардын аттары;
- таза эместигинин аталыштары;
- кара күчтөргө кайрылуу;
- никесиз туулгандыгына асылуу;
- интимдик мамилелердин аталышы;
- гениаталдык аталышы.

Конкреттүү инсанга тийиштүү болгон уятсыз формадагы мындай сөздөрдүн, айтымдардын болушу бул адамдын ар-намысына жана кадыр-баркына шек келтиргендик катары бааланат» [118].

Мындан сырткары, белгилүү шарттарда айтымдын шылдыңдоочулук мүнөзүн адабий тилге кирген, т.а., адабий нормаларга толук туура келген сөздөр жана айтымдар да чагылдырып калышы ыктымал. Биздин сабакта «маселенин баарын күч менен чечүүнү» каалаган дене тарбия адистигинде окуп жаткан студенттерде бул көйгөйдү кеп ишмердүүлүгүнөн чыгарып салуунун үстүндө иштөөгө туура келет.

Булар менен катар баарлашуунун **вербалдуу эмес түрү** да кеңири колдонулат. Спорт жаатында вербалдуу эмес баарлашуу өтө эмоциялык нукта жүргөндүктөн, бул темага сабак учурунда өзүнчө токтолуп өтүү өз натыйжасын бербей койбойт.

Австралиялык окумуштуу А.Пиз баарлашуу маалында маалыматтын 7%ы сөз аркылуу, 38%ы үндөгү пауза, басым, ар кандай үн ыргактары аркылуу, ал эми калган 55%ы ар кандай ымдоо-жаңсоонун жардамы менен кабылданарын аныктаган. Башкача айтканда, айтылган сөз эмес, айтып

жаткандагы сүйлөөчүнүн көз караш, турушу жана үн тону сыяктуу белгилер көбүрөөк мааниге ээ экени айкын болгон. Ал эми спортчулардын арасында күйөрмандарына же атаандаштарына карата ар түрдүү ымдоо-жаңсоолорду колдонуу менен ар башка реакцияларды жаратары белгилүү. Атактуу күлүк Усейн Болттун бренддик жаңсоосу алгач түшүнбөстүк менен кабыл алынгандыгы белгилүү. Ал эми казакстандык «Кайрат» командасынын чабуулчусу Жерар Гоунун күйөрмандарга көрсөткөн жести үчүн кызыл карточка берилген. Ошол үчүн келечектеги дене тарбия мугалимдерин даярдоодо алардын спорттук машыгуулары менен кошо педагогикалык ымдоо-жаңсоолорду да туура багытта колдонууга үйрөтүү зарыл.

Бул нукта багыттоочу тексттер менен иштөө өз натыйжасын бербей койбойт. Спортто атаандашына сүр көрсөтүү илгертен эле болуп келгендиги белгилүү.

Текст менен иштөө.

Кожомкул балбан

Жаштайынан жакырчылыкта өскөн Кожомкул эр жетип эле күрөш өнөрүнүн чыгаанына айланат. Боюнун бийиктиги ушунчалык, теңешкенде төөчөн адамдын ийининен келер эле дешет көргөндөр. Мурду коңкоюп, чап жаак, кара сур өңүнө бүркүт кабагы шайкеш келип тургандай. Ушул кылымдын башталышында Бишкекте улуу жыйын өтүп, аягы балбан күрөш, ат чабышка уланат. Кытайлар өздөрүнүн Өгүз балбанын алып чыгышат. Алиги балбандын үстүн жабуулап, башын ноктолоп төрт буттатып, айланасына топуракты жер чапчыта чачтырып, өкүртүп-бакыртып айланта жетелешет.

(Илгери балбандарын айбаттуу көрсөтүү үчүн ар кайсы жаныбардын дене түзүлүшүнө ылайыктап төө, өгүз, кочкор балбан дегендей үстүнө ошолордун кебин кийгизип, жабуулап, ноктолоп, ортого жетелеп чыгуу салты болгон). Мындай психологиялык чабуулга туруштук бере албаган кыргыздын не бир жайык төш алптары калк калкаласа да, жүрөктөрү даап күрөшкө чыга алышпай, көпчүлүктөн оолактап качышыптыр. Башта мындай шумдукту көрүшпөгөн эл аң-таң калышып, абдырап, эмне кыларын билишпей шаштысы кетет. Баш байгени алыстан келген кимдир бирөөгө алдырып жиберүү журтка намыс. Ар уруунун аты аталып, кайта-кайта ураан чакырылат. Ушул кезде ортого бийик жардай болуп Кожомкул алп чыкты дешет. Үстүндөгү жабуу менен башындагы ноктосун шыпырып алган Кытайдын өгүз балбаны да айкырып тике качырыптыр. Айласы

кетип каршылашканына бой бербей арбашкан Кожомкул сүт бышым убакыттан кийин алигини «ап!» деп айкыра так төбөсүнө көтөрүптүр. Демдерин ичине алып, былк этпей турган кыргыздар да: «Оо, арбак колдо!» деп чуулдашып коё беришиптир. Кыйкырык-сүрөөнгө ого бетер чыйрала түшкөн Кожокең атаандашын айландырып келип жерге бир чапкан экен. Көзү тирүүсүндө далысы жерге тийбеген балбандын даңкы ошол күрөштөн соң бүтүн жумурай журтка тегиз маалым болгон.

Кажымукаан менен Кожомкулдун жолугушканы тууралуу өткөндүн күбөсү болушкан карыялар кызыктуу кеп салышат. Циркте өнөр көрсөтүп, күчүнө эч кимди тең келтирбей жүргөн Кажымукаан бир сапарында Пишпектин мал базарына келсе керек. Ой-тоодон жыйылган эл журт балбанды ортого алышып, жибербей, тарсайган булчуңдарына тамшанышып, атайы боз үй тигишип, бээ союшуп, кымыз саадырышыптыр. Африкада кара өгүз менен кармашып жеңгенин, жапон балбаны Сар-Ки-Кидини кандайча жыкканын угушуп, моокумдары канып толкунданган топ жөн турабы, Кажымукаанды Кожомкул менен күрөштүрүп, кызыкка баталы дешет. Ортолодон чыгарышып, тогуздан турган үч байге сайышат. Ат чаптырып айылынан Кожомкул чакыртылат. Кожомкул алды менен балбан агасына барып ызаат менен көрүшөт. Тамашага жыйылган көпчүлүк эки тарапка бөлүнүшүп, өткөн-кеткенди аңдашпай, чоң күрөштү эңсешип, көңүлдөрү элөп-желеп.

«Кажеке, – дейт ошол кезде кыргыз балбаны, – бир баштын эки көзүндөй боордош эгиз элдин балбаныбыз. Сиз – ага, мен – инимин. Бирибиз жыгып мактанып, экинчибиз жыгылып тапталып жатканыбыз абийир болбос. Ары бизге меймансыз. Белиңизге жармашсам арбак кечирбес. Байге сиздики болсун!» Ушуларды айтып Кожомкул күрөшпөй эле кичипейилдик менен жолун берген экен.

«Кантер экен деп сын көз менен карап турдум эле. Көргөн-билгениң көп, кыргыз элинин ырысына жаралган уул экенсиң. Жылдызың жансын!» – деп Кажекең инисин кучактап бетинен өөптүр. Байгеге сайылган үч тогузду ошол айланадагы жетим-жесирлерге түгөлү менен таратып беришиптир.

(425 сөз)

А. Синонимдерди тапкыла.

кеп =	абдыра- =
көрүш- =	аңда- =
түгөлү менен =	айбат =
оолак =	намыс =
маалымат =	журт =
даңк =	байге =

Б. Сөздөрдүн маанисин чечмелегиле.

1. сүт бышым
2. далысы жерге тийбеген
3. жайык төш алп

4. демин ичине алуу
5. былк этпөө
6. ат чаптыруу
7. үч тогуз

В. Суроолорго жооп бергиле.

1. Кожомкулду сүрөттөп бергиле.
2. Психологиялык чабуулдун максаты эмнеде?
3. Кожомкул эмне үчүн Кажымукан менен эмне үчүн күрөшпөй койдун?

Оо! Балбан деп ушуну айт

Согуш ачыктагандан кийинки жылдар го. Ала шалбырт учур экен. Колхоздун кеңселеринин алдына ун тарткан «полуторка» машина келип токтойт. Орус шофёр колхоздун башкармасын күтүп калат.

Кадимки Кожомкул балбан эки-үч киши менен сүйлөшүп турган экен.

– Мобу кишини машинең сүйрөй алабы, – деп бир тамашакөй жигит орус шофёрго Кожомкулду көрсөтөт.

– Акылың ордундабы, жолдош? Муну машина дейт. Баарың жабышып көр!... – Ушуну эле күтүп турганбы алиги жигит шофёр менен кол алышып мелдеше кетет машина Кожомкулду сүйрөп кетсе – Кожомкул байланып турган атын, сүйрөй албай калса – орус шофёр жүктөгөн унунан эки кап ун бермей болушат.

– Кожоке, мобул жеринен кармап, машинаны жерден кичине эле коомайлай көтөрүп тур. Арткы дөңгөлөгү жерге толук тийбесе эле чимирилип ордунда тура берет, – деп чебелектеп акыл үйрөтөт. Балбан машинаны барып ал жигиттин айтканындай кылат. Шофёр газды басып, ордунан жылбай чимирилген дөңгөлөктөрдү эңкее калып карайт. Булкуп-булкуп да көрөт, ордунан жылбайт. Орус сөзгө төп болот эмеспи.

– Жеңиш балбандыкы. Унду ал, – дейт

Машинанын жыгач борту балбандын көкүрөгүнөн келет. Эңкейип эки кап унду эки колуна чымчып, боюна жолотпой басканын көргөн шофёр, машинасын токтотконун унутуп:

– Оо, балбан деп ушуну айт, – деп оозун ачкан экен. (174 сөз)

Тынчтык Султанов

Суроолорго жооп бергиле.

1. Кожомкулдун колунун изи жөнүндө эмне билесиңер? Бул кол кайда коюлган?

2. Спорт сарайынын алдындагы атын көтөрүп турган Кожомкулдун айкели боюнча кандай маалыматыңар бар?

Демек, дене тарбия адистигиндеги студенттердин спорттук жарыштарынан тышкары эл алдына чыгып сүйлөө маселеси да турат.

Ал түгүл педагогикалык практикага барып келгенден кийин студенттер окуучулардын алдында ишенимдүү сүйлөй алышпагандыгын, же ашыкча катаал болуп, балага жагымдуу үндүн тонун сактай албагандыгын, окуучулардын алдында колду кандай абалда кармап туруу керектигин билбеген учурлары тууралуу сөз кылышат. Кеп ишмердигиндеги негизги кемчиликтер катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: үндүн бир тондуулугу, үндүн бийиктигинин оптималдуу вариантын таба албоо, кептин жасалмалуулугу, кептин көркөмдүүлүгүнөн таптакыр кабардар болбогондугу ж.б.

Студенттердин педагогикалык окуу практикаларында кетирилген мындай каталар сабак маалында алдыга коюлган педагогикалык милдеттердин ишке ашышына тоскоол болуп, окуучуларга эффективдүү таасир эте албай, күлкү болгон учурлары да кездешкен. Ошондуктан биз келечектеги дене тарбия мугалимдерин даярдоодо жогорку окуу жайларда окуу процессинде эле бул көйгөйдү жоюу зарылдыгы белгиленди.

Ошентип А.А.Сидоров, М.Б.Прохорова, Б.Д.Синюхин дене тарбия адистигинин студенттеринин кеп ишмердүүлүгүндө кептин көркөмдүүлүгүн, тазалыгын ж.б. сапаттарынан тышкары төмөнкү элементтерди бекем сактоосу талап кылышат [109]:

- кептин техникасы (үн, дем алуу, дикция, тыным алуу, эмоциялуулук);
- мимикалык техника (бет мимикасы);
- пантомимикалык техника (тышкы кебете, кыймыл, көз караш);
- психологиялык жактан өзүн-өзү жөнгө салуу (өзүн-өзү көзөмөлдөө, кармануу).

Жогоруда аталган элементтерди кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө бирге кароону сунуш кылабыз.

Дене тарбия адистигиндеги студенттердин эл алдына чыгып сүйлөө кеп ишмердигин да өнүктүрүү маанилүү. Эл алдына чыгып сүйлөөдө көпчүлүк адам өзүнө ишене бербейт, дал ошондой сезим пайда болот. Өтө катуу толкундануу менен угуучулардын алдына чыгуудан коркушат. Мындай жагдай алардын физикалык абалына да таасир этет; бири нерв болуп, калтырап-титирөө арбып алса, башкалары кызарып же кубарып кетет, башкаларынын үнү титиреп, үнү чыкпай да калат.

Белгилүү орус тилчи, орус маданиятынын көрүнүктүү өкүлү И.Д.Сытин, маселен, жада калса чакан аудиториянын алдына чыгып сүйлөөдөн уялчу экен. Анын замандаштарынын эскерүүсүндө, ал өзүнүн мааракесинде да жакындарынын, чакырылган меймандардын алдында уялып, толкундангандыгынан эмне сүйлөп жатканын да билбей, ар башканы сүйлөп, сөзүнөн адашкан экен. Бирок ал ошол мезгилдеги эң билимдүү, көптү билген, көп окуган адам болгон. Аны замандаштары орус маданиятынын сыймыгы, орус тилинин мыкты чебери катары билчү.

Демек, «оратордук лихорадка» (чечендик карбаластоо, калтыроо) деген түшүнүктүн келип чыгышы да бекеринен эместир... Мындай сезимди жок кылчу атайын рецепт, же бирдей ыкма жок, бирок методикалык адабияттардан бир катар кызыктуу жана пайдалуу кеңештер менен көрсөтмөлөрдү тапса болот.

Немец изилдөөчүсү Отто Эрнст «Сөз сизге берилди» деген китебинде [130] эл алдына чыгып сүйлөө учурундагы тартынуунун жана коркуу сезиминин пайда болушунун себептерин атап, мындай абалды жеңүүнүн жолдорун сунуштаган.

Отто Эрнсттин пикиринде, мындай себеп – жеке өзүнүн кайгырып, капа болуусуна сүңгүп кирип кетиши. Мындай учурда автор иш жөнүндө ойлонуу зарылдыгын белгилеп, болгон ойду жазылган же даярдалган тексттин мазмунуна бурууну сунуштаган.

Көп учурда ораторлор өздөрүнүн жеке мүмкүнчүлүктөрүн баалай беришпейт. Ошондуктан алар эл алдына чыгып сүйлөөгө мыкты

даярдангандыгына ишениши керек, угуучуларга өтө зарыл жана керектүү маалыматты жеткирем деген вазыйпаны башкы максат катары тутунушу кажет. Көп ораторлор тажрыйбанын жоктугунан толкунданышат. Аларга кеңеш: *Коркпой туруп; бул сезимди жеңе билип, мүмкүнчүлүк болуп калган учурда сөз сураңыз; ар башка дискуссияларга катышып, активдүүлүктү көрсөтүңүз: мейли үй-бүлө менен телекөрсөтүүнү талкууга алыңыз, иштеги кесиптештер менен маселе талкуулаңыз ж.б.*

Айрым учурларга ораторлор мурда ордунан чыкпай калган окуяларды чыгып сүйлөөдөгү жаңылыштыктарын эстеп кетишет. Мындай абал башталгыч оратордо гана эмес тажрыйбалуу адисте да болушу мүмкүн. Демек, кайсы бир чыгып сүйлөө ийгиликсиз болуп калышы ыктымал деген ойго макул болууга туура келет. Аны туура кабыл алып, акыл менен мамиле жасоо зарыл.

Бир сөз менен айтканда, ораторлорго эң жакшы психологиялык даярдык керек. Ал эл алдына чыгып сүйлөө учурунда өзүн даярдап, жеке сезими менен көңүлүн башкара билиши керек. Көп учурда толкундануу же коркуу сезими оратордун темага начар даярдыгы менен пайда болот. Бул багытта 19-кылымдын белгилүү сот ишмери А.Ф.Кони мындай деп эскерет: *«Эл алдына чыгып сүйлөө учурунда толкундануу болбосун десеңиз, өзүңүзгө ишенишиңиз кажет; бул болсо лекцияга мыкты даярданган учурда гана ишке ашат. Айта турган кебиңизди канчалык деңгээлде билсеңиз, толкундануу сезими ага жараша башкарылып турат. Толкундануунун өлчөмү – кепке даярданууга сарпталган аракет менен бирдей. Демек мыкты даярдык болгон учурда гана лектор өзүн ишенимдүү алып жүрөт жана ага болгон ишеним да артат»* [58].

Эл алдына чыгып сүйлөөгө даярдануу – оратордун ишмердигиндеги өтө маанилүү жана жоопкерчиликтүү иш-аракет. Демек, көпчүлүк оратор жеке кебине татыктуу даярданып албагандыктан өтө чоң катачылык кетирерин Д. Карнеги [54] туура белгилеген.

Эл алдына чыгып сүйлөөгө күн сайын даярдануу ыкмасы (даярдык, архив, кеп техникасы). Күндөлүк даярдык деген эмне? Алгач адам өзүнүн жеке билимине көңүл бурушу кажет. Дайыма жаңы окуялардан кабардар болуу, жаны адабияттар менен колдон келишинче таанышып туруу, илим жана техника жөнүндө маалыматтардын керектүүсүн ала билүү, күнүмдүк жаңылыктардан артта калбоо, илимий, көркөм адабияттарды окуу ж.б. Белгилүү адамдардын биографияларын изилдөөчүлөр алардын көп окугандыгын аныктап чыгышкан. Мындай адамдар көп окуган жана ошол окуган чыгармаларына жеке пикирин билгизип, жеке талкууга алып анализ жүргүзгөн.

Ораторлук өнөр – адамдын жеке маданияты менен тыгыз байланыштуу. Маселен, белгилүү журналист Нарын Айыптын баштапкы билими физика-математика адистиги болгон. Ал азыр үч тилде эркин сүйлөп, жаза билген журналисттердин сап башында турат. Ага кайсы саатта, кандай учурда суроо берсек, ал адам ошол суроого так жооп бере алат. Мейли илим, техника, адабият, саясат болбосун мен билгенден мыкты ораторлордун бири.

Жаңы билимге умтулуу, дайыма өзүн сын менен карап, өзүнө топул болбоо – бул оратордун ийгилигин камсыздайт. Эл алдына көп чыгып сүйлөгөн адам ар дайым жаңы шартка даяр болушу кажет. Мобилдүү болууга умтулуу. Ар башка (шилтеме) цитаталарды колдоно билүү, аша чаап кетүүдөн абайлоо, макалдарды чогултуу, афоризмдерди, учкул сөздөрдү топтоо менен оратор жеке архивин байыта алат. Лектор-методист Адамов«архиви жок оратор, аспабы жок музыкантка окшош, лектордун архиви – бул анын чыгармачылыгынын таржымалы, чоң иштин күбөсү»деген.

«Калем менен канчалык көп иштесең, тилге ошончолук жатык болосун»,«Чоң жүк жүргүнчүгө ыңгайсыз, чоң жүк ораторго зарыл»,«Лекторго, аскер адамы сыяктуу эле (резерв) камылга керек, аны менен ал жеңилгис боло алат»

Күнүмдүк даярдыкка **кептин техникасы** да кирет. Күн сайын туура дем алуу, дикцияны көнүктүрүү, туура окуу ж.б. Кептин техникасы туура коюлган учурда айтыла турган кеп да туура угулуп, жагымдуу кабыл алынат. Кеп аппараттарын дайыма даяр алып жүрүү үчүн мезгили менен адистердин сунуштарын аткарып туруу кажет.

Күндөлүк даярдык – оозеки жана жазуу маданиятын жогорулатуу үстүндө күн сайын иштөө менен да байланыштуу. Дайым туура сүйлөп, ойду так, туура, түшүнүктүү жеткирүүгө машыгуу. Бул үчүн ишкер талкууларга, сүйлөшүүлөргө, ар башка маселелерге активдүү катышуу зарыл. Азыр көп маселе телефондун жардамы менен тез арада чечилип жатат. Бул заман талабына шайкеш. Бирок телефон, факс, телеграф жок мезгилдерде кат жазуу өнүккөн. Ошол мезгилдеги каттар да өз тартиби, шарты менен даярдалып, дарегине жеткирилген. Каттарды жазуу да адамга интеллектуалдык байлык тартуулаган. Каттын жазылыш тартиби, мазмуну ж.б. Ошондуктан кат жазуу, же жазуу эмгегине көңүл бура жүрүү кажет. Бул багытта Цицерон «Калем – сөз чеберчилигинин мыкты жана кайталангыс жаратуучусу, насыятчысы» деген.

Ораторлук чеберчиликти – сүйлөө учуруна сын көз караш менен кароо да жакшыртат. Жыйындарга, чогулуштарга, конференцияларга, лекцияларга катышуу, радио, телевидениедеги сүйлөөгө көңүл буруу менен кептин мазмунуна гана эмес, аны жеткирүү формасына, аракетине, тилдик чеберчилигине да маани берүү аркылуу ораторлук жөндөмдү жакшыртууга болот. Бул же тигил оратордон кандай пайдалуу кеп таптың, манерасындагы артыкчылыктар, угуучулар менен мамилени түзүү, аудиторияны тарта билүүдөгү жөндөм өндүү абалдарга да маани берүү зарыл.

Оратор өзүнүн күчтүү жана алсыз сапаттарын билип, ал боюнча иштеши кажет. Бул аркылуу ал өзүнө жакшы стилди иштеп чыгып, жеке мүмкүнчүлүгүнө жараша колдонот. Ораторлук өнөрдүн тарыхы белгилүү жана улуу ораторлор дайыма иш-аракеттин үстүндө болгондугун, кебине дыкат даярдык жүргүзгөнүн айгинелеп берди. Ошентип, күнүмдүк даярдык –

бул оратордун өзүнүн чеберчилигин өздөштүрүү багытындагы тынымсыз аракеттеги процесс. Оратордун кесиптик деңгээлин жогорулатуу менен ар бир кебине ийгилик тартуулоого жол ачылат.

Кыргыз тил сабагында сүйлөөгө даярдануу, дене тарбия багытындагы темада чыгып сүйлөө анын максатына, милдетине жараша да аныкталат. Ораторлук кепти даярдоонун негизги этаптарына токтолуп көрөлү:

Чыгып сүйлөөгө даярдануу боло турган кептин темасын аныктап алуу менен башталат. Бул учурда дагы ар башка абал орун алышы мүмкүн. Айрым учурда такталган теманын алкагында, же бир гана темада сүйлөө маселеси болот. Мындай учурда оратор аны тактап алышы кажет. Башка учурда сүйлөй турган кептин темасын өзүн тандашын керек болот. Теманы тандоодо эмнеге таянуу керек? Эң оболу жеке тажрыйбага жана тандалган темага болгон жеке билимине. Дагы бир маселе – тандалган тема сизге гана эмес, сизди уга турган аудиторияга да кызыктуу болушу керек.

Теманы тандаган соң анын формасы аныкталат. Кептин аталышы түшүнүктүү, так жана колдон келишинче кыска болот. Ал кептин мазмунун чагылдырып турушу керек жана угармандын көңүлүн бурууга ыкталат. Теманын формасы туура тандалган учурда кеп аудиторияны даярдап, анын кызыгуусун арттырат. Узун тема, тажатма жана түшүнүксүз терминдер угуучуну качырып, анын кызыгуусун токтотот. Маселен, «А мени аталышы коркутту, эмне жөнүндө экенин угуп, качып кеттим...» деген сөздөрдү угуп калабыз. Ошондуктан тема илимий терминден алыс жана жөнөкөй болушу шарт.

Жалпы аталыштан да качуу керек. Маселен «Ден соолукка кам», көп суроо жаратышы мүмкүн. Биринчиден, саламаттыкка ким кам көрөт? Белгисиз. – ага мамлекеттин камыбы, же саламаттык мекемелерининби, а мүмкүн үй-бүлөнүн же жеке адамдын саламаттыгы жөнүндөдүр... Ушул жерден экинчи суроо жаралат, кимдин саламаттыгы? Мектепке чейинки балдардын саламаттыгы жөнүндөбү, же окуучулардын, студенттердин,

жумушчулардын, пенсионерлердин... ж.б. Ошондуктан тема так форманы талап кылат; «жеке дарылануунун зыяны», «Пенсионерлердин саламаттыгы текшерилет», «Тез жардамдын иш-аракети», «Сасык тумоонун алдын алуу» ж.б.

Мисалы, «Өзүбүз жөнүндө» деп коёлу, анда кашаанын ичине (Сиздер үчүн, жаш энелер, же болочок апаларга кеңеш ж.б.)

Кепти түзүү. Мыкты кеп адабияттарды колдонуу, кызыктуу маалыматтарды табуу, окуяларга, сандарга, мисалдарга токтолуу менен чектелбейт. Оратор кепти кандай сөз менен баштоону, кепти кантип улантууну, угуучунун көңүлүн кантип бурууну максат кылган суроолор пайда болот. Ошондуктан кептин композициясына көңүл буруу керек.

Кептин композициясы. Композиция – латын тилинен алынган «kompositio» – «түзүү, түзүп чыгуу» дегенди түшүндүрөт. Азыркы адабий тилде бир нече түшүнүктү берет. Оратордук искусство теориясында кептин композициясы – кептин түзүлүшү, анын айрым бөлүктөрүн жана ар бир бөлүгүн бир бүтүндүк катары кароо (түзүлүш). Маселен, *оратор «Кышкы олимпиада оюндары» жөнүндө айтып жатат. Угарман оюндардын жыйынтыктарын күтүүдө, учурдагы абалы, спортчулардын жеңиши... Бирок оратор Олимпиада оюндарынын тарыхына токтолуп, тарыхка кирип кетти.*

Тыянак: угуучу маалымат алган жок. Ошондуктан кептин композициясы туура түзүлүшү керек. План – композициянын негизи.

Спортчулардын журналисттерге берген интервьюларындагы эң көп берилүүчү суроолорду студенттер менен бирге аныктап алдык. Айрыкча мындай суроолорду тандап алууда атактуу спортчулардын видеолорун көрсөтүү, радиодон жазылып калган аудиолорун уктуруу максатка ылайыктуу. Жыйынтыгында төмөнкүдөй суроолордун көп берилерин аныктадык.

Кесипкөйлүк багыттагы суроолор:

– Жакында эле өткөн мелдеште жеңишке жетиштиңиз. Ушундай учурда спортко жасаган алгачкы кадамдарыңыз тууралуу эскерүү жагымдуу болсо керек?

– Спорттун бул түрүнө кандайча аралашып калдыңыз?

– Эң алгачкы таймашыңыз эсиңиздеби?

– Канча жашыңызда чоң ийгиликке жетиштиңиз?

– Ийгиликтерге жетүүдө эмнелер роль ойнойт?

– Дайыма рингге чыкканда толкундануу сезимине кабылсаңыз керек?

– Таймаш бүткөндөн кийин кандай абалда болосуз?

– Чет жерде жеңгениңизден соң, Кыргызстандын гимни ырдалып, желеги көтөрүлгөндө ыйлаган учуруңуз болгонбу?

– Эң эсте каларлык беттешиңиз жөнүндө айтып берсеңиз?

– Эң узакка созулган таймашыңыз ким менен болгон?

– Мелдештерге катышуу үчүн чет жерлерге көп барат эмессизби. Ошондой учурларда башка өлкөнүн эли сизге аябай колдоо көрсөтүп, тосуп алган учурга кездешкенсизби?

– Алгачкы раунддарда эле жеңишке жетишкен таймашуу эсиңиздеби?

– Башка өлкөдөн иштешүү боюнча сунуштар түшкөнбү?

– Жеңилип калган учурлардагы сезимдериңиз тууралуу бөлүшсөңүз.

– Ар нерсенин чеги бар эмеспи, анын сыңарындай спорттон качан кетем деп ойлойсуз?

– Спорттон кетсеңиз, эмне менен алектенесиз?

Жеке инсандык багыттагы суроолор:

– Туулган жер менен ата-энени айрып кароо мүмкүн эмес. Айтайын дегеним, ата-энеңиз кесибиңизге кандай карашат?

– Кичи мекениңизге бат-бат эле барып турасызбы?

– Мүнөзүңүздүн жаккан жана жакпаган жери?

– Бош убактыңызда эмне менен алектенесиз?

- Эми ашкана жаатына келсек. Тамак-аш жасоого кандайсыз?
- Ичимдикке жана тамекиге болгон мамилеңиз кандай?
- Сиздин оюңузча, спортчулар сүйүүгө кандай мамиле жасашат?
- Алгачкы сүйүүңүз кимге арналган?
- Ушул куракка чейин үйлөнбөй жүргөнүңүздүн сыры эмнеде?
- Кандай кыздарды жактырасыз?
- Күйөрман кыздарыңызга кандай мамиле жасайсыз? ж.б.

Суроолорду аныктап алгандан кийин алардын ар биринин үстүндө иштөө үчүн тапшырмалар берилип, ар студенттин пикири суралат. Мыкты айтылган жоопторду үлгү катары сактап, жазып коюу тапшырылат.

Сабактын акырында «ташты тешкен суунун кубаты эмес, тамчылардын кубаты» деген сыяктуу макалдардын маанисин чечмелөө үчүн жазуу иштери сунушталат.

Демек, дене тарбия адистигиндеги студенттердин – келечектеги спортчулардын сөз байлыгын өстүрүп кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө жакшы өбөлгө болот жана ошондой эле жакшы дымак да берет.

Эл алдында чыгып сүйлөөдө эл менен болгон алака. Кептин натыйжалуу шарты — угармандар менен байланышты түзүү. Бул ар бир сүйлөөчүнүн максаты. Кеп – аны угуу, кабыл алуу, эстеп калуу үчүн түзүлөт.

Аудитория менен байланыш. Байланыш (контакт) – бул оратор менен аудиториянын психологиялык абалынын жалпылыгы, бул сүйлөөчү менен угуучунун өз ара түшүнүшкөнү. Оратор менен угуучунун максаты, оюу, каалоосу төп келиши керек. «Сөздүн жарымы – аны угуучуга, жарымы аны айтуучуга таандык». Оратор менен угуучунун сезими бирдей болот. Бир ой, бирдей сезим болгондо байланыш ишке ашат. Байланыш өзгөрүлмө. Бирде толук байланыш ишке ашат, айрым учурда залдын жарымын тартып алууга болот. Теманын актуалдуулугуна байланышат.

Педагогикалык эксперименттик методдо байкоо методу аркылуу алгачкы билим деңгээлдери аныкталса, салыштыруу жана жалпылоо методдору аркылуу студенттердин коммуникативдик окуу материалдарын өздөштүрүү деңгээлдери белгиленди. Тажрыйбанын бардык этабында аңгемелешүү, сурамжылоо анкета алуу методдорун колдондук. Талдоо, анализдөө жана статистикалык методдордун жардамы менен эксперименттин натыйжалуулугу аныкталды.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жаатында иштелип чыккан ыкмалар, методдор студенттерге аталган дисциплинаны окутуу процессинде педагогикалык экспериментте сыноого коюлуп, тиешелүү жыйынтыктар алынды. Педагогикалык эксперименттик метод жогоруда айтылган окуу программасынын негизинде ишке ашырылды. Аталган программа диссертациялык эмгектин тиркемесине киргизилген.

Изилдөөдө байкоо методу, салыштыруу методу жана жалпылоо методдору аркылуу студенттердин алгачкы билим деңгээлдери териштирилди. Тажрыйбанын бардык этабында студенттер менен аңгемелешүү методу, сурамжылоо методу, анкета алуу методу, талдоо методу жана анализдөө, статистикалык методдорду да жигердүү пайдаландык.

Кыргыз Республикасынын Эл мугалими, академик И.Б.Бекбоев менен А.И.Тимофеевдин «Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы» [22] аттуу эмгегинде төмөндөгүдөй кеп-кеңештер айтылган:

- ✓ үй тапшырма, текшерүү, таяныч билимдерди кайталап калыбына келтирүү;
- ✓ сабактын темасын, максатын, милдеттерин билдирүү;
- ✓ окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнө шыктандыруу;

- ✓ жаңы материалдарды кабылдоо жана аны биринчи жолу ойлонуп баамдоо, объектидеги байланыштарды жана карым-катыштарды аң-сезимдүү ойлонуу;
- ✓ билимди жалпылоо жана системалаштыруу;
- ✓ билимдерди бышыктоо жана аларды биринчи жолу колдонуу;
- ✓ сабактын жыйынтыгын чыгаруу жана үйгө тапшырма берүү.

Мындан улам, демек, студент жаштардын кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө **инновациялык методдорду** пайдаланууда сабактын оптималдуу варианттарын тандоо негизги маселе болуп саналат.

Ошону менен бирге эле, Мисалга алсак, И.Арабаев атындагы КМУнун магистранты Н.А.Кудабаева «Башталгыч класстарда окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүүдө жазуу иштерин жүргүзүүнүн ролу» аттуу [61] макаласында төмөндөгүдөй ой-пикирин билдирген: «... Кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептерден, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден эле башталгандыгын **тарыхый-хронологиялык методдун** негизинде тастыктадык. Мисалга алсак, алгачкы алиппенин автору И.Арабаев окуучулардын кепин, кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Тунгуч окумуштуулардын бири К.Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири киргизген. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча биринчи окуу куралын жазган С.Нааматов кыргыз тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын сөзүн өстүрүүнү аныктаган. Бул аталган тунгуч окумуштуулар кыргыз тилинин грамматикасын сөз өстүрүүнүн, байланыштуу кептин өстүрүүнүн негизги каражаты катары пайдаланышкан. Алгачкы методисттердин бул көз караштары, изилдөөлөрү андан ары улантылбай кыргыз тилин мектепте окутуунун негизги мазмунун тилдин грамматикасы түзүп калган.

Куррикулумдун талаптарына ылайык, кыргыз тилин окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен чектелбей, тилдин практикалык аспектилерине негизги көңүл бурулууга тийиш», – дейт [89].

Демек, жогоруда белгиленгендей, алгачкы агартуучулардын ою боюнча, студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ишин мектеп партасынан окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүүдөн баштап жүргүзсөк, анда студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө жол ачылып, жеңилдик түзүлөр эле.

Тилекке каршы, көбүнчө кыргыз тилин окутуу ишин алсак деле, бардык учурда грамматикалык категорияларга басым жасалып, ал эми окуучунун жандуу баарлашуусун, сүйлөө маданиятын, кеп ишмердүүлүгүн арттыруучу практикалык багыттагы машыгуу, көнүгүү иштери, инновациялык методдор эмнегедир жигердүү ишке ашпай жаткансыйт.

Буга карабастан Кыргыз билим берүү академиясынын кызматкерлери тарабынан иштелип чыккан акыркы мезгилдеги орто мектептин окутуу программасында, окуу куралдарында байланыштуу кеп менен бир катарда эле кеп маданияты маселеси да сунушталган (Караңыз: Кыргыз тилинин программасы, түзгөн п.и.д. В.И.Мусаева) [70]. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында [67]да орчундуу ой-пикирлер орун алган. Мисалга алсак: «Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү, ошондой эле аларды сабаттуу, маданияттуу кеп адебине ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн-эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл.»

Буга чейин дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, инновациялык методдорду пайдалануу боюнча методикалык көрсөтмөлөр иштелбегендиги, атайын илимий-изилдөө иштери аткарылбагандыгы жогоруда белгиленди. Ушундан улам, студенттерди

айрыкча, дене тарбия багытындагы студент-жаштардын кыргызча кеп ишмердүүлүгүн, кеп маданиятын, жүрүм-турум маданиятын, этикетин туура, оң багытта калыптандыруу аркылуу гана келечекте аларды татыктуу кесип ээлери адискөй атуул, чыныгы педагог катары окутуп-тарбиялоо маселеси эми жаңыдан гана илимий негизде иштелип башталды деп айтууга болот. Студенттердин кептик-коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү аркылуу үлгүлүү жүрүм-турум маданиятын калыптандыруу, кыргыз элинин улуттук маданий-руханий дөөлөттөрүн, этнопедагогикалык маданий мурастарын сактай турган мекенчил, дени сак муунду окутуп-тарбиялоо биринчи орунда турат.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында 2012-2013-окуу жылына чейин орус тилдүү тайпалардагы студенттерге кыргыз тили экинчи тил катары окутулса, ушул жылдан баштап кыргыз тилдүү тайпалардагы студенттерге да кыргыз тили эне тил катары, орус тилдүү студенттерге орус тили эне тил катары окутула баштады. Дене тарбия багытында жогорку кесиптик билим берүүнүн (бакалавр даражасына ээ боло турган) мамлекеттик стандартында [38]«орус тайпасында окуган студенттердин кыргыз тили боюнча сөз байлыгы 2000 сөздөн кем эмес болуш керектиги, тилдин ийкемдүүлүгүнүн негиздери, шарттары жана формалары, Мамлекеттик тилдин грамматикасын, лексикасын орус жана бир чет тилди, кыргыз (орус) жана чет тилинин негизги сөздөрүн жана кесиптик сөздөрдүн айтылышынын эквиваленттерин билүү зарылдыгы» белгиленген.

Мына ушул багытта, ошондой эле, дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун **инновациялык методдорун** иштеп чыгууда кыргыз тилчи жана орус тилчи окутуучулар үчүн эң чоң жоопкерчилик жүктөлдү. Чын-чынына келгенде инновациялык методдорду колдонууга келгенде кыргыз тилине сааттардын көлөмүн көбөйтүү маселеси келип чыгат.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын тилдер кафедрасынын ага окутуучу А.Омурова, окутуучулар У.Тажибаева жана

Н.Эрбалтаевалар тарабынан кыргыз тилдүү тайпаларга карата кыргыз тилинин жумушчу программасы түзүлүп чыкты. Аталган программа кафедрада талкууланып, бекитилип, анын негизинде студенттер менен иш алып барып жаткан элек. Учурда филология илимдеринин доктору Аида Эгембердиева тарабынан төмөнкүдөй окуу программалары түзүлгөн:

№	Программанын аталышы	Сааты
1.	Педагогика жана улуттук спорттун түрү факультетинин студенттери үчүн	120
2.	Машыктыруу факультетинин студенттери үчүн	120
3.	Аскерге чейинки даярдык жана дене тарбия факультетинин студенттери үчүн	120

Тайпаларда орто эсеп менен 15 жана 20 студенттен болот. Бул программалардын мазмунунда жана тематикаларында негизинен теориялык-грамматикалык материалдарга жана спорт темасына багытталган кептик темаларга басым жасалган. Аталган программа менен эки окуу жылын аяктадык. Бирок, көпчүлүк студенттердин жазуу кебин жана сүйлөө кебин жогорку деңгээлге жеткизе алдык деп кесе айтуу кыйын.

Мында объективдүү, субъективдүү шарттар да орун алуу менен төмөнкүдөй көйгөйлөрдү санайбыз:

1-ден, студенттин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу процессин системалуу иш-чара катары карасак;

2-ден, эгерде мүмкүн болсо окуу сааттарын көбөйтө алсак;

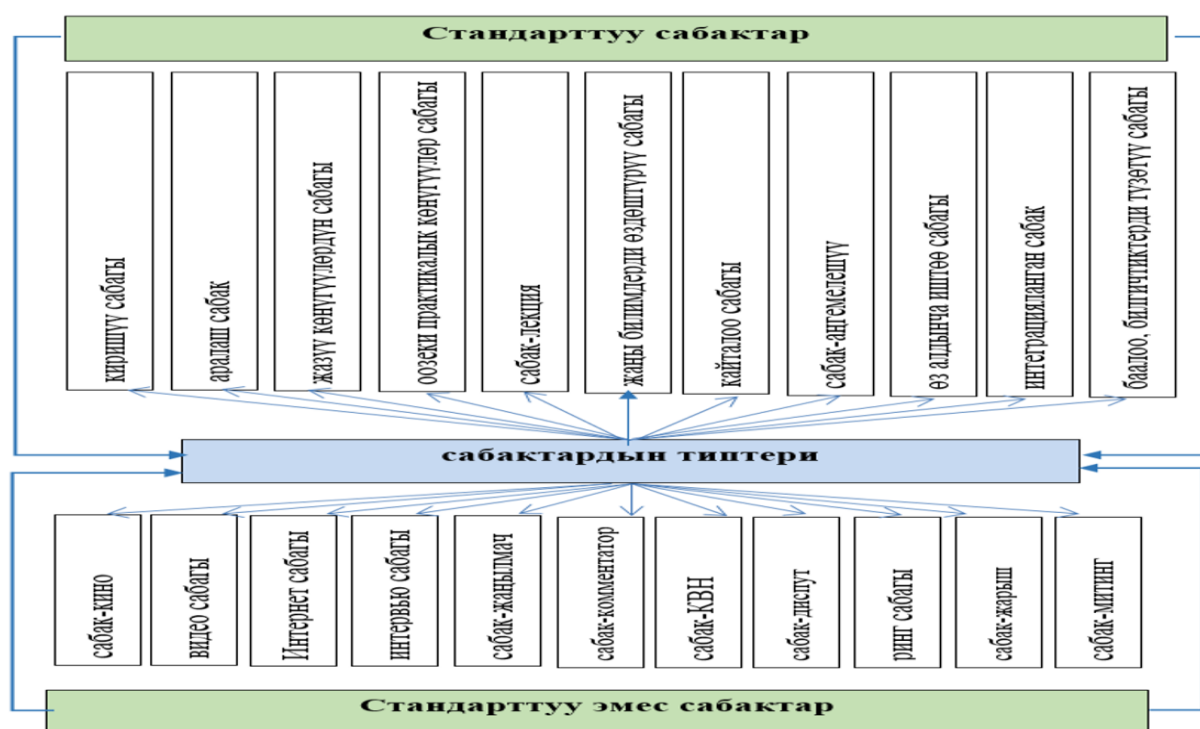
3-дөн, экинчи курсту жарым-жартылай гана кышкы сессияда бүтүрүп койбостон, экинчи курста кыргыз тили толугу менен окутулса;

4-дөн, 1-2-курстарга 2013-окуу жылы 190саат болсо, 2014-окуу жылында 160 саат ал эми акыркы окуу жылдарда 120 саатка чейин кыскартылып отурат.

Үч окуу жылын салыштырып келгенде 70 сааттык окуу материалы кыскартылып кетип жатат. Ал эми Кыргыз Республикасынын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасында [66] «... тилдик эмес ЖОЖдордун,

орто кесиптик окуу жайлардын факультеттеринде мамлекеттик тилде окутуунун толук циклин жүргүзгөн бөлүмдөрдү ачуу» зарылдыгы белгиленген. Демек, мамлекеттик тилге тиешелүү расмий документтердеги каралган иш чараларды практикада аткарууга келгенде карама-каршылыктар жаралууда. Ушундан улам, модулдарды жана экзамендерди тапшырууга келгенде көпчүлүк студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүгүнүн төмөнкү деңгээлде экендигине практик мугалимдер күбө болуудабыз.

Мунун негизги себептеринин бири, балким, мектептин окуу программасындагы кыргыз тилинин окуу материалдарынын жогорку окуу жайларында кайрадан эле кайталанып окутулушунда болуп саналышы да мүмкүн. Мындай айлампадан чыгуунун бирден бир жолу катары – мектептен окуп келген студенттерди дагы эле баягы грамматиканы «таңуулоо» менен эмес, студенттердин сөздүк корун байытуу, кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, угуу, окуу, жазуу, айтуу ушул төрт багытта иш алып баруу зарыл. Ал үчүн стандарттуу жана стандарттуу эмес сабактардын бир нече түрлөрү менен иштөөгө болот:

Сүрөт 2.1. Студенттердин кыргызча кеп ишмердигин өстүрүүгө багытталган сабактардын типтери

Жыйынтыктап айтканда, учурдун талабына ылайык келген ар тараптуу заманбап инновациялык технологияларды мисалы: угуу, көрүү, окуу тасмаларын, интерактивдүү доскаларды, көрмө окуу фильмдерин, слайддарды, электрондук окуу китептерин, окуу планшеттерин, интернеттик окуу планшеттерин, тилдик-энциклопедиялык маалыматтык сөздүктөрдү, сүрөттүү котормо тексттерди, кептик үлгүлөрдү, диалогдорду, интерактивдик методдорду (жуп менен, топ менен иштөө, изилдөөчүлүк-долбоор түздүрүү методдорун ж.б. алгылыктуу, оптималдуу пайдалануу аркылуу инсанга багыттап окутуу менен проблемалык кырдаал түзүүгө, студенттин кеп ишмердүүлүгүн толук кандуу калыптандырууга улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кастарлай билген, сүйлөө маданияты жогору, адептүү, кыргыз элинин чечендик өнөрүн кадырлай билген студенттерди окутуп-тарбиялоого ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

2.2. Кыргыз тилин окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча педагогикалык эксперименттик метод

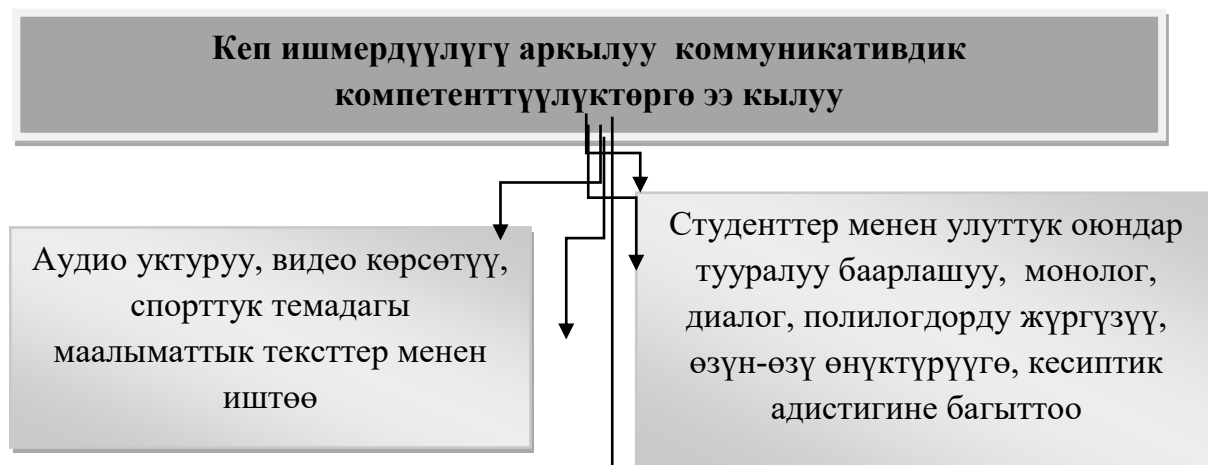
Бул изилдөөдө педагогикалык эксперимент методунун **негизги максаты** кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өстүрүүнүн методикасын иштеп чыгуу жана аны педагогикалык эксперименттик метод аркылуу сыноо жана жайылтуу болуп саналды. Эксперименталдык база катары Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын педагогика, аскерге чейинки даярдык жана спорт факультеттери алынды.

Эксперименттин биринчи аныктоо этабында (2015-2016-окуу жылы) жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун теориясына жана практикасына арналган, педагогика жана психология, кеп ишмердүүлүгүнө байланыштуу илимий эмгектерди үйрөнүп, талдоого алдык. Кыргыз тили жана адабиятын окутуунун учурдагы ал-абалы иликтөөгө алынды жана дене

тарбия багытындагы студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун кептик-коммуникативдик багыттагы дидактикалык принциптери иштелип чыкты. Анкеталык сурамжылоолор, студенттер, окутуучулар менен педагогикалык баарлашуулар өткөрүлүп, студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн практикалык жактан зарылдыгын аныктадык. Улуттук оюндар адистигин тандап алган студенттердин арасында «Кыргыз тили сабагы кандай болушун каалайсыз?» деген сурамжылоолорду жүргүзгөндө, алар төмөнкүлөрдү белгилешкен:

- мазмуну түшүнүктүү жана кызыктуу болушу;
- окуу материалдар дене тарбия адистигине жакын болушу;
- маалыматтардын түрдүү булактары менен иштетүү;
- топтук иш жүргүзүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзүү;
- тексттер студенттердин кебин өстүрүүгө багытталып тандалышы;
- тексттер, тапшырмалар кыргыздын улуттук оюндарына байланыштуу болушу;
- тесттик тапшырмалар студенттердин логикалык ой жүгүртүүсүн жана чыгармачылыгын ойготууга түрткү бериши.

Студенттердин кеп ишмердүүлүгү багытында компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү максатында лексика-грамматикалык тапшырмалар, тесттер өткөрүлүп, студенттердин угуу, көрүү, окуу, сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү менен алардын тилдик-коммуникативдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу иш аракеттери аткарылды

Дене тарбия багытында лекциялар,
инновациялык, практикалык
сабактар, доклад, реферат,
курстук иш, долбоор түзүү ж.б.

Студенттердин угуу, көрүү,
окуу, сүйлөө жана жазуу кеп
ишмердүүлүгү

тилдик-коммуникативдик, кептик, маданий компетенттүүлүк

Сүрөт 2.2. Кеп ишмердүүлүгү аркылуу коммуникативдик компетенттүүлүктөргө ээ кылуу

Педагогикалык эксперименттик методдун алдында студенттердин кеп ишмердүүлүгүн баалоо иштери жүргүзүлдү. Ал үчүн 1-курстун студенттеринин арасында эки түрдүү анкеталык сурамжылоо иштери жүргүзүлдү.

1-анкеталык сурамжылоого (Кеп ишмердүүлүгү деген эмне?) төмөнкүдөй жооптор алынды:

№	Жооптордун варианттары	Сурамжылоого катышкандардын саны	% катышы
1	Кеп ишмердүүлүгү боюнча түшүнүгүм жок	6 респондент	9,84%
2	Кеп ишмердүүлүгү – бул көркөмдөп сүйлөө	16 респондент	26,23%
3	Кеп ишмердүүлүгү – дикторлордун, журналисттердин сүйлөгөн сөзү	18 респондент	29,51%
	Ар варианттагы түрдүү жооптор	21 респондент	34,43%
	Баары	61	

2-анкеталык сурамжылоого (Өзүңдүн кеп ишмердүүлүгүңө кандай баа бересиң?) карата студенттердин жооптору:

№	Суроолор	Жооптордун варианттары	
1.	Кеп ишмердүүлүгү боюнча түшүнүгүм	бар	жок
2.	Өзүмдүн кеп ишмердүүлүгүмө төмөнкүдөй бааны берем.	«2»«3»«4»«5»	
3.	Кептик айтымдарды эркин курууда	кыйналам	кыйналбайм
4.	Башка бирөөлөр менен сүйлөшкөндө алардын кебин толук	кабыл алам	кабыл ала албайм
5.	Сүйлөшүп жатканда кыргызча көп	жаратпайт	жаратат

	сөздөрдүн маанисин түшүнбөгөндүгүм мага тоскоолдук		
6.	Өзүмдүн кеп ишмердүүлүгүмдү көтөрүшүмдүн зарылдыгы	бар	жок

Сурамжылоонун экинчи вариантына 91 респондент катышты. Анын жыйынтыгы боюнча студенттердин жообу төмөнкүдөй болду: 77% респондент кеп ишмердүүлүгү боюнча толук түшүнүгүм жок деп жооп берди. 23% респондент кеп ишмердүүлүгү тууралуу толук түшүнүккө ээ эмес экендигин таанышкан. Ал эми өзүнүн сүйлөө кебине 84% адам «5» жана «4» деген баа коюшкан, 15 адам (17%) өздөрүнө начар баа беришкен. Бирок буга карабастан 90% респондент өздөрүнүн кеп ишмердүүлүгүн жогорулатуунун зарылдыгы бар деп эсептешет. Респонденттердин ичинен 75%ы кептик айтымдарды курууда кыйналбастыгын билдирсе, 19% адам башка бирөөлөр менен сүйлөшүп жатканда алардын кебин толук кабыл ала албастыгын белгилешкен. Ошондой эле 27% респондент кыргызча сөздөрдүн маанисин түшүнбөгөндүктөн сүйлөшүүдө тоскоолдук жаратарын айтышкан

Таблица 2.1 – кеп ишмердүүлүгүн баалоодогу анкеталык сурамжылоонун жыйынтыгы

	Суроолор	Жооптордун варианттары	Адамдын саны	% катышы
1.	Кеп ишмердүүлүгү боюнча толук түшүнүгүм	жок	70	77%
		бар	21	23%
2.	Өзүмдүн кеп ишмердүүлүгүмө төмөнкүдөй бааны берем:	«5»	36	40%
		«4»	40	44%
		«3»	9	10%
		«2»	6	7%
3.	Өзүмдүн кептик айтымдарды эркин курууда	кыйналам	23	25%
		кыйналбайм	68	75%
4.	Башка бирөөлөр менен сүйлөшкөндө алардын кебин толук	кабыл алам	74	81%
		кабыл ала албайм	17	19%
5.	Сүйлөшүп жатканда кыргызча көп сөздөрдүн маанисин түшүнбөгөндүгүм мага	жаратат	25	27%
		жаратпайт	66	73%

	тоскоолдук			
6.	Өзүмдү кеп ишмердүүлүгүнө машыктыруунун зарылдыгы	бар	82	90%
		жок	9	10%

Педагогикалык эксперименттик методдо студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүнүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) деңгээлин аныктоо үчүн лексика-грамматикалык суроо-тапшырмалар, тесттик жумуштар аткарттырылды.

Сырттан билим алып жатышкан дене тарбия сабагынын мугалимдери менен мектептеги иш тажрыйбалары тууралуу баарлашып, кыргызча кеп ишмердүүлүгүнүн практикадагы орду, мааниси, зарылдыгы жана ролу тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, башкы кемчиликтер катары терминдердин орусча колдонулушу, жогорку окуу жайда окуп жаткан мезгилде бардык сабактардын, машыгуулардын орус тилинде жүргүзүлүшүнөн дээрлик бардык сөздөрдү, команда берүүлөрдү орус тилинде айтышарын белгилешти. Алардын жыйынтыктары таблица түрүндө берилди.

1-суроо. Кеп ишмердүүлүгүнүн мектеп практикасында орду барбы?

2-суроо. Дене тарбия сабагында кыргызча кеп ишмердүүлүгүнүн мааниси барбы?

3-суроо. Кыргыз тили сабагында “Спортморфология” сыяктуу спорттук дисциплиналарда кездешкен терминдердин, сөздөрдүн, айтымдардын кыргызча аталыштарынын окутулушун каалайсызбы?

4-суроо. Өзүңүздүн кеп ишмердүүлүгүңүздү өстүрүүнү каалайсызбы?

Сурамжылоого 1-курстан 92 студент, 2-курстан 76 студент катышты.

Таблица 2.2 – Анкеталык сурамжылоонун жыйынтыгы

Курс	Студ.саны	"Бар" жана "Ооба" деп жооп берген студенттердин саны					
		1-суроо	2-суроо	3-суроо	4-суроо	баары	%
3-курс	92	73	67	62	88	290	55,56%
4-курс	76	69	51	47	65	232	44,44%
Баары	168	142	118	109	153	522	
%		85%	70%	65%	91%		

Таблицада көрүнүп тургандай, мектеп практикасында кеп ишмердүүлүгүнүн орду бар экендигин студенттердин 85%ы белгилешкен. Мындан улам 91% студент өзүнүн кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнү каалай тургандыгын билдирген. Ал спорттук дисциплиналарда, машыгууларда кездешкен терминдерди создөрдүн аталыштарын кыргызча билүүнү каалагандар саны 65%ды түзгөн. Мунун себеби катары дээрлик бардык спорт дисциплиналары орусча өтүлөрү, кыргыз тилинде китептердин жоктугу, ал эми кыргызчалашкан терминдердин азыркы жаштар кабыл албай жаткандыгын жазышкан.

Эксперименттик методдун экинчи окутуучу, үйрөтүүчү этабында (2015-2016; 2016-2017-окуу жылдары) экспериментке катышуучу текшерүүчү жана эксперименттик топторду тандадык. Экспериментке бардыгы 778 студент, алардын ичинен 434 студент 1-куртан, 344 студент 2-курстан катышышты. Окутуучулардан Кайыпова Кенже Омуровна, Тажибаева Уркуя Кочкоровна, Эрбалтаева Нурила Эгемовна ж.б. катышышты. Кыргыз тили жана адабияты сабагында дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү максатында коюлган илимий божомолдун тууралыгын практика жүзүндө сыноодон өткөрүү менен тесттик суроо-тапшырмалар жүргүзүлүп, биз тараптан иштелип чыккан методикалык ыкмалар, усулдар, каражаттар, көрсөтмөлөр текшерүүчү жана эксперименттик топтордо сыноого коюлду. Коммуникативдик багыттагы кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) тууралуу буга чейинки илимий булактарга, методикалык адабияттарга таянуу менен аларды жетекчиликке алдык. Педагогикалык-тажрыйбалык иштин мазмуну аныкталып, студенттердин уга билүү, окуй алуу, сүйлөй билүү жана жаза алуу коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү менен тилдик, кептик жана маданий коммуникативдик компетенттүүлүктөргө ээ кылуу боюнча төмөнкүдөй окуу материалдары сыноодон өткөрүлдү:

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин угуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытында:

“Үндүү тыбыштар, алардын бөлүнүштөрү”, “Үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүшү” аттуу темаларды окутууда “Туулган жердин топурагы алтын” темадагы текстти аудио уктуруу (видео көрсөтүү).

Аудио текстти угууга чейинки коммуникативдик машыгуулар:

- уктурууга чейин туулган жер тууралуу суроо-жооп, баарлашуу өткөрүлдө;
- уктурула турган тексттин темасынын тегерегиндеги студенттердин билим, билгичтик, ыкмаларын ойготуу ишке ашты ж.б.

Аудио уктурууну (видео көрсөтүү) угуу мезгилиндеги коммуникативдик иш аракеттер:

- кунт коюп, түшүнүп угууга окутуучу студенттеди багыттады;
- угуп жатканда башка нерсеге алагды болбоосу;
- студент уккандарын эсинде бекем сактап калуусу ж.б.

Аудио текстти угуу (видео көрсөтүү) аяктагандан кийинки угуп-түшүнүү багытындагы коммуникативдик көнүгүүлөр:

- тексттеги үндүү жана үнсүз тыбыштарды классификациялап, таблица түзүшөт;
- созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү жыйнашат;
- туулган жер тууралуу макал-лакап, уламыштар айтылып, чечмеленет;
- А.Осмоновдун “Ата журт” аттуу ыры уктурулат;
- туулган жер тууралуу турмуштук мисалдар келтирилет ж.б.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө, негизинен, сынчыл ойломдун стратегиялары ишке ашырылат:

“Синоним сөздөр”, “Омоним сөздөр”, “Антоним сөздөр” аттуу темаларды окутууда “Кыргыз Республикасындагы даталуу күндөр (майрамдар)” аттуу темада улуу жеңиш күнү, жаңы жыл, кыргыз

армиясынын күнү, аялдардын эл аралык майрамы, нооруз ж.б. темалардагы тексттер менен иштөө аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү.

- даталуу күндөрдүн маанисин, эмне үчүн аталып калган тарыхын билүүсү;
- башка элдердин майрамдарына талдоо жүргүзүүсү;
- синоним, омоним, антоним сөздөрдү таап, маанисин чечмелөөсү;
- синоним, омоним, антоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм, чакан текст түзүүсү;

Текстти көз жүгүртүп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү:

- текст тууралуу жалпы түшүнүккө, маалыматка ээ болуусу;
- керектүү абзацтарды же сүйлөмдөрдү окуу аркылуу маалымат алуусу.

Текстти изилдеп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү:

- тексттин темасын чечмелөө үчүн тексттеги негизги ойду табуу;
- тексттин мазмунун план боюнча айтып берүү
- синоним, омоним, антоним сөздөрдүн сөздүгүн түзүү ж.б.

Текстти үйрөнүп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү бул - оозеки, жазуу кепке даярдоочу этап болгондуктан текстти окуп, аяктагандан кийин бир катар көнүгүү, машыгуулар, тапшырмалар аткарттырылат:

- тексттеги лексикалык, грамматикалык каражаттарды билүү;
- сөздүктөрдү колдонуп, жаңы сөздөр менен иштөө;
- ар бир сөздүн маанисин түшүнүү;
- синоним, омоним, антоним сөздөрдү чечмелөө ж.б.

Үйрөнүп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдөгү кептик-коммуникативдик машыгуу иштери.

Текстти окуганга чейинки машыгуу иштери тексттин мазмунун алдын-ала божомолдоо багытында ишке ашырылат :

- таяныч сөздөр аркылуу сүйлөмдөрдү түзүү, аларды толуктап жазуу;

- сүйлөмдөгү бош калган жерлерге сөздөрдү туура коюу ж.б.

Текстти окуп жаткандагы машыгуу иштери:

- студенттин текстти толук түшүнүп, маани-маңызын аныктап билүүсү;
- тексттин аталышын тастыктаган сүйлөмдөрдү табуусу;
- негизги ой менен теманын байланышын ача алуусу

Текстти окугандан кийинки коммуникативдик машыгуу иштери:

- студенттин окуган текстти толук түшүнүүсү;
- студенттин сынчыл ойлومунун өнүгүүсү, өзүнүн жекече ой-пикирин билдирүүсү;
- окутуучу менен студенттин текст тууралуу баарлашуусу ж.б.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытында:

Энчилүү аттарды, орфографиялык эрежелерди окутууда “Кыргызстандагы ыйык жерлер” аттуу теманын алкагында Манас Ордо, Таш-Рабат, Сулайман тоо, Падыша Ата, Жети-Өгүз, Сары-Челек, Ысык-Көл ж.б. тууралуу тексттердин тегерегинде көнүгүү, машыгуулар аткартырылды

Сүйлөө ишмердүүлүгүндө ***студенттердин ар кыл кырдаалдарда оозеки пикир алышуу жөндөмдүүлүгү өнүктүрүлдү.*** Оозеки сүйлөө ишмердүүлүгүнө машыктырууда монолог, диалог жана полилогдук кептин үлгүлөрүнө үйрөтүлөт. Сүйлөөдөн мурда айтуучуда ички шык (мотив) пайда болуп, “кандай максатта, кандай сүйлөйм” деген ички оюн билдирүү, ишке ашыруу ниетинен улам, коммуникативдик каалоо - *кептик интенция* жаралат.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытында

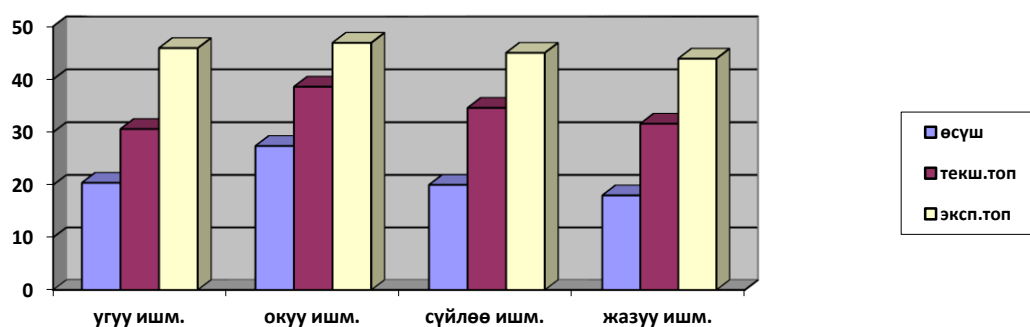
“Зат атооч сөздөр”, “Сын атооч сөздөр” аттуу темаларды окутууда “Кыргыз жеринин жаратылыш”, “Кыргызстан таза суунун мекени”, “Көлдөр, мөңгүлөр биздин байлыгыбыз” ж.б. темаларда жат жазуу, баяндама, дил баян

эссе, доклад, реферат ж.б. жазуу жүзүндөгү практикалык иштер аткарылып, Жеңижок, Т. Сатылганов, Б.Алыкуловдун “Аккан суу” аттуу чыгармаларын аудиодон уктуруу, видеодон көрсөтүү аркылуу тексттеги сүрөттөөлөрдөн зат атооч, сын атооч сөздөрдү жыйнап, сөздүк түздүрүү ж.б. Иш кагаздарынын үлгүлөрү, тесттик суроо-тапшырмалар менен иш жүргүзүлдү.

Эксперименттик методдун үчүнчү текшерүүчү, жыйынтыктоочу этабында (2017-2018; 2018-2019-окуу жылдарында) жогоруда тажрыйбада сыналган Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын педагогика, аскерге чейинки даярдык жана спорт факультеттеринин биринчи жана экинчи курстарынын студенттеринин уга билүү, окуй алуу, сүйлөй билүү жана жаза алуу коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү багытындагы кеп ишмердүүлүгүнүн коммуникативдик окуу материалдары боюнча алынган натыйжаларды текшерүү, талдоо, анализдөө иштери жүргүзүлүп, текшерүүчү жана эксперименттик топтордун жыйынтыктары сандык жана сапаттык жактан талдоого алынып, статистикалык жактан жалпы жыйынтыктар чыгарылып, эксперименттик топтогу өсүштөр менен бирге эле студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүктөрүнүн деңгээлдик көрсөткүчтөрү тастыкталды:

Таблица 2.3 - Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары (1-курстар боюнча)

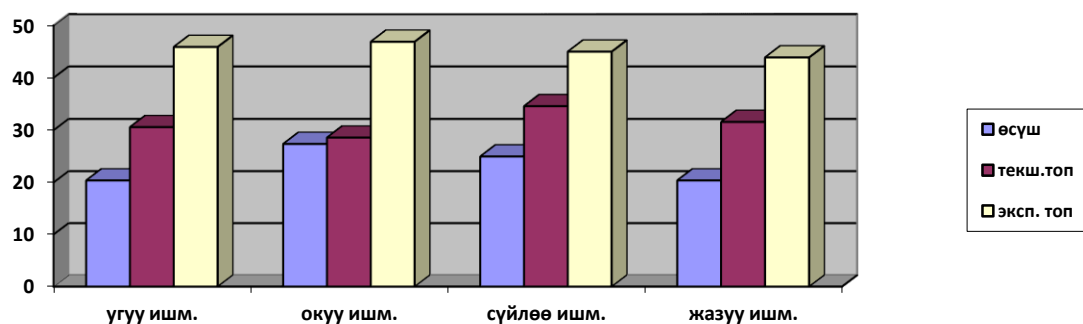
Факультетт. аталышы	студент. саны	текш. топ эксп. топ	угуу ишмер. (окуу мат.тексттер)	окуу ишмер. (окуу мат.тексттер)	сүйлөө ишмер. (окуу мат.тексттер)	жазуу ишмер. (окуу мат.тексттер)	өздөштүрүү деңг.
Педаг. факульт.	120 130	текш. топ эксп. топ	63% 79%	67% 81%	59% 82%	49% 57%	60% 73%
Аскерге чей. даяр. факульт.	50 50	текш. топ эксп. топ	52% 65%	61% 71%	57% 69%	47% 53%	55% 69%
Спорт факульт.	44 40	текш. топ эксп. топ	49% 53%	47% 55%	45% 52%	40% 49%	43% 54%

1-курстардагы эксперименттин жыйынтыгында, педагогика факультетинде эксперименттик топто окуу 81% жана сүйлөө 82% га жетип, ал эми угуу 79%, жазуу 57% ды; аскерге чейинки даярдык факультетинде окуу 71%, сүйлөө 69%, угуу 65%, жазуу 53% ды, ал эми, спорт факультетинде окуу 55%, угуу 53%, сүйлөө 52%, жазуу 49% ды түзүп, студенттердин окуу, сүйлөө ишмердүүлүгүн өздөштүрүүлөрү алдыга озуп чыгуу менен жазуу ишмердүүлүгүндө кыйынчылыктарга учурай тургандыктары аныкталды.

Таблица 2.4 - Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары (2-курстар боюнча)

Факультеттердин аталышы	студент. саны	текш. топ эксп топ	угуу ишмер- дүүлүгү	окуу ишмер- дүүлүгү	сүйлөө ишмер- дүүлүгү	жазуу ишмер- дүүлүгү	өздөш- түрүү деңг.
Педагог. Факульт.	94 100	текш.топ эксп. топ	61% 75%	65% 79%	58% 80%	45% 51%	59% 71%
Аскерге чейинки даярдык факульт.	25 54	текш.топ эксп. топ	51% 62%	59% 69%	56% 68%	43% 49%	53% 65%
Спорт факульт.	41 30	текш.топ эксп. топ	45% 51%	45% 54%	44% 51%	39% 47%	42% 53%

2-курстардагы эксперименттин жыйынтыгында, педагогика факультетинде эксперименттик топто окуу 79% жана сүйлөө 80% га жетип, ал эми угуу 75%, жазуу 51% ды; аскерге чейинки даярдык факультетинде окуу 69%, сүйлөө 68%, угуу 62%, жазуу 49% ды, ал эми, спорт факультетинде окуу 54%, угуу 51%, сүйлөө 51%, жазуу 47% ды түзүп, студенттердин окуу, сүйлөө, угуу ишмердүүлүгүн өздөштүрүүлөрү жогору болуу менен жазуу ишмердүүлүгүндө төмөнүрөөк көрсөткүчтөр тастыкталды. Жалпы үч факультетти салыштырып караганда, педагогика факультетинин студенттеринин өздөштүрүүлөрүндөгү өсүштөр жогору экендиги аныкталды.

Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүктү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өздөштүрүү деңгээлдеринин көрсөткүчтөрү (факультеттер боюнча)

Таблица 2.5 – Педагогика факультетинин студенттеринин кыргызча кеп ишмердигин (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өздөштүрүү деңгээлдери (1-2-курстар)

Курстар	Топтор, деңгээлдер	Угуу жана окуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүү, машыгуулардан кийинки деңгээлдери		Сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүү, машыгуулардан кийинки деңгээлдери		Орточо жыйынтык	
		студ. саны	%	студ. саны	%		
Педагогика факультетинин 1-курсу	Текшерүүчү	60		60		120	
	жогорку	13	22%	11	18%	24	20%
	ортоңку	37	62%	32	53%	69	58%

	төмөнкү	10	17%	17	28%	27	23%
	Эксперименттик	65		65		130	
	жогорку	19	29%	18	28%	37	28%
	ортоңку	37	57%	34	52%	71	55%
	төмөнкү	9	14%	13	20%	22	17%
Педагогика факультетинин 2-курсу	Текшерүүчү	47		47		94	
	жогорку	11	23%	10	21%	21	22%
	ортоңку	29	62%	26	55%	55	59%
	төмөнкү	7	15%	11	23%	18	19%
	Эксперименттик	50		50		100	
	жогорку	15	30%	13	26%	28	28%
	ортоңку	32	64%	30	60%	62	62%
	төмөнкү	3	6%	7	14%	10	10%
Жалпы жыйынтык	Текшерүүчү	107		107		214	
	жогорку	24	22%	21	20%	45	21%
	ортоңку	66	62%	58	54%	124	58%
	төмөнкү	17	16%	28	26%	45	21%
	Эксперименттик	115		115		230	
	жогорку	34	30%	31	27%	65	28%
	ортоңку	69	60%	64	56%	133	58%
	төмөнкү	12	10%	20	17%	32	14%
	САПАТТЫК КӨРСӨТКҮЧҮ						
	Текшерүүчү		84%		74%		79%
	Эксперименттик		90%		83%		86%

Таблица 2.6 – Аскерге чейинки даярдык факультетинин студенттеринин кеп ишмердигин ишмердигин (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өздөштүрүү деңгээлдери (1-2-курстар)

Курстар	Топтор, деңгээлдер	Угуу жана окуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүү, машыгуулардан кийинки деңгээлдери		Сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүү, машыгуулардан кийинки деңгээлдери		Орточо жыйынтык	
		студ. саны	%	студ. саны	%	студ. саны	%

Аскерге чейинки даярдык факультетинин 1-курсу	Текшерүүчү	25		25		50	
	жогорку	5	20%	5	20%	10	20%
	ортоңку	14	56%	15	60%	29	58%
	төмөнкү	6	24%	5	20%	11	22%
	Эксперименттик	25		25		50	
	жогорку	7	28%	6	24%	13	26%
	ортоңку	16	64%	16	64%	32	64%
	төмөнкү	2	8%	3	12%	5	10%
Аскерге чейинки даярдык факультетинин 2-курсу	Текшерүүчү	25		25		50	
	жогорку	3	12%	3	12%	6	12%
	ортоңку	15	60%	13	52%	28	56%
	төмөнкү	7	28%	9	36%	16	32%
	Эксперименттик	27		27		54	
	жогорку	7	26%	7	26%	14	26%
	ортоңку	18	67%	16	59%	34	63%
	төмөнкү	2	7%	4	15%	6	11%
Жалпы жыйынтык	Текшерүүчү	50		50		100	
	жогорку	8	16%	8	16%	16	16%
	ортоңку	29	58%	28	56%	57	57%
	төмөнкү	13	26%	14	28%	27	27%
	Эксперименттик	52		52		104	
	жогорку	14	27%	13	25%	27	26%
	ортоңку	34	65%	32	62%	66	63%
	төмөнкү	4	8%	7	13%	11	11%
	САПАТТЫК КӨРСӨТКҮЧҮ						
	Текшерүүчү		74%		72%		73%
	Эксперименттик		92%		87%		89%

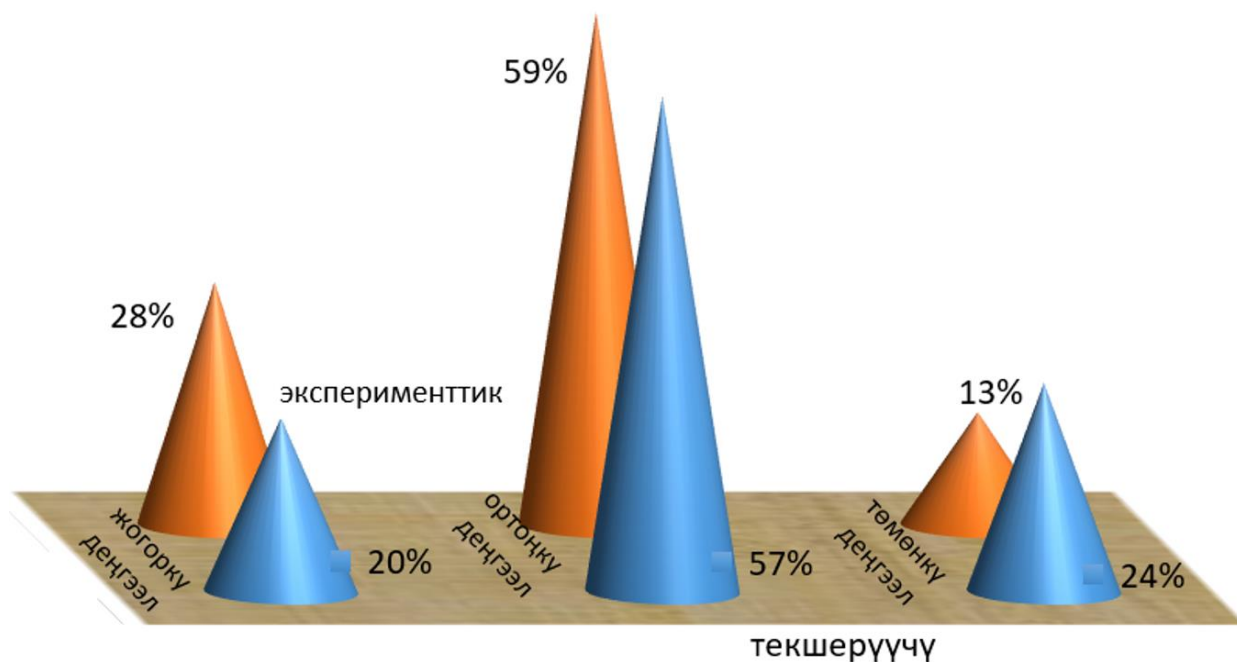
**Таблица 2.7 – Спорт факультетинин студенттеринин кеп ишмердигин
ишмердигин (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өздөштүрүү деңгээлдери
(1-2-курстар)**

Курстар	Топтор, деңгээлдер	Угуу жана окуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүү,	Сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү көнүгүү,	Орточо жыйынтык
---------	-----------------------	---	--	--------------------

		машыгуулардан кийинки деңгээлдери		машыгуулардан кийинки деңгээлдери			
		студ. саны	%	студ. саны	%	студ. саны	%
1- Спорт факультетинин курсу	Текшерүүчү	22		22		44	
	жогорку	4	18%	5	23%	9	20%
	ортоңку	12	55%	13	59%	25	57%
	төмөнкү	6	27%	4	18%	10	23%
	Эксперименттик	20		20		40	
	жогорку	6	30%	5	25%	11	28%
	ортоңку	11	55%	13	65%	24	60%
	төмөнкү	3	15%	2	10%	5	13%
2- Спорт факультетинин курсу	Текшерүүчү	16		25		41	
	жогорку	4	25%	4	16%	8	20%
	ортоңку	8	50%	13	52%	21	51%
	төмөнкү	4	25%	8	32%	12	29%
	Эксперименттик	15		15		30	
	жогорку	5	33%	6	40%	11	37%
	ортоңку	8	53%	7	47%	15	50%
	төмөнкү	2	13%	2	13%	4	13%
Жалпы жыйынтык	Текшерүүчү	38		47		85	
	жогорку	8	21%	9	19%	17	20%
	ортоңку	20	53%	26	55%	46	54%
	төмөнкү	10	26%	12	26%	22	26%
	Эксперименттик	35		35		70	
	жогорку	11	31%	11	31%	22	31%
	ортоңку	19	54%	20	57%	39	56%
	төмөнкү	5	14%	4	11%	9	13%
	САПАТТЫК КӨРСӨТКҮЧҮ						
	Текшерүүчү		74%		74%		74%
	Эксперименттик		86%		89%		87%

Тажрыйба өткөрүлгөндөн кийинки текшерүүнүн жыйынтыктарын сандык жана сапаттык жактан статистикалык ыкмада эсептеп келгенде студенттердин кеп ишмердүүлүгүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өздөштүрүү

деңгээлдери (төмөнкү, ортоңку, жогорку) аныкталып, төмөндөгү диаграммада көрсөтүлдү:

Сүрөт 2.3. Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүктөрүнүн деңгээлдик көрсөткүчтөрү

Студенттердин пайыздык көрсөткүчү текшерүүчү топтор боюнча жогорку деңгээл – 20%, ортоңку – 57% төмөнкү деңгээл – 24% ды түздү. Ал эми эксперименттик топтордо жогорку деңгээл – 28%, ортоңку – 59% төмөнкү деңгээл – 13% болду. Жогорку деңгээлдеги айырмачылык 8%, ортоңку деңгээлдеги айырма 2%, төмөнкү деңгээлдеги айырма 11%ды түздү. Жыйынтыктап чыкканда **өздөштүрүүнүн өсүшү орто эсеп менен 10,7 %** ды түздү.

Тажрыйбадан алынган оң жыйынтыктар биз тараптан коюлган илимий божомолдун туура экендигин жана изилдөөнүн алдына коюлган милдеттер натыйжалуу ишке ашырылгандыгын далилдеди.

Экинчи глава боюнча корутунду

Кыргыз тилин жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, инновациялык методдорду пайдалануу боюнча методикалык көрсөтмөлөр иштелбегендиги, атайын илимий-изилдөө иштери аткарылбагандыгы белгиленди.

Ушундан улам, студенттерди, айрыкча, дене тарбия багытындагы студент-жаштардын кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу аркылуу гана келечекте аларды татыктуу кесип ээлери адискөй атуул, чыныгы педагог катары окутуп-тарбиялоо маселеси эми жаңыдан гана илимий негизде иштелип башталды деп айтууга болот.

Студенттердин кептик-коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү аркылуу үлгүлүү жүрүм-турум маданиятын калыптандыруу, кыргыз элинин улуттук маданий-руханий дөөлөттөрүн, этнопедагогикалык маданий мурастарын сактай турган мекенчил, дени сак муунду окутуп-тарбиялоо биринчи орунда турат. Ошол үчүн дене тарбия багытындагы студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруудагы кыргыз тили жана адабияты дисциплинасынын окуу программасына өзгөртүүлөрдү киргизүү сунушталды.

Ошондой эле педагогикалык эксперименттик метод аркылуу өткөрүлгөн тажрыйбалык иштердин жүрүшү жана андан алынган натыйжалардын жыйынтыктары тууралуу чагылдырылды. Тактап айтканда, изилдөө боюнча педагогикалык тажрыйба үч этапта өткөрүлдү. Эксперименттик тажрыйбалардан студенттерибиздин угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүнө көнүгө алышты, эл алдында чыгып сүйлөөгө машыгып, интервью берүүгө даярдыктарды көрүштү. Ал эми

сабактарда улуттук спорт, оюндар боюнча сөз байлыгын өстүрүп, таза сүйлөөгө, кеп адебин сактоого, үйрөнүштү, сүйлөө техникаларына ээ болушту.

Экспериментке чейинки жана кийинки натыйжалары сандык жана сапаттык жактан жыйынтыкталды. Студенттердин кеп ишмердигин (угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу) үйрөнүү боюнча өздөштүрүү деңгээлдеринин (жогорку, ортоңку, төмөнкү) жыйынтыктары диаграммаларда, таблицаларда көрсөтүлдү. Эксперимент өткөрүлгөндөн кийинки текшерүүнүн жыйынтыктарын сандык жана сапаттык жактан статистикалык ыкмада эсептеп келгенде **өздөштүрүүнүн өсүшү орто эсеп менен 10,7%** ды түздү.

Тажрыйбадан алынган оң жыйынтыктар биз тараптан коюлган илимий божомолдун туура экендигин жана изилдөөнүн алдына коюлган милдеттер натыйжалуу ишке ашырылгандыгын далилдеди.

III ГЛАВА

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖАНА АДАБИЯТЫН ОКУТУУДА ДЕНЕ ТАРБИЯ АДИСТИГИНДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Кыргыз тилин жана адабиятын окутууда студенттердин угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү коммуникативдик көнүгүү-машыгуулардын системасы

Профессор Ж.А.Чыманов “Кеп ишмердиги – өз ичине бир нече түрлөрдү (сүйлөө, угуу, жазуу, окуу) камтыган татаал кубулуш” деп, таасын белгилеген. Коммуникативдик багыттагы кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) тууралуу буга чейинки илимий булактарга, илимий-методикалык адабияттарга таянуу менен алардын ар бирине мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аларды окутуунун ыкмалары, формалары жана каражаттары иштелип чыгып, сунушталды. Методисттер белгилегендей, кеп ишмердүүлүгүнүн ичинен эң татаалы бул – угуу ишмердүүлүгү болуп саналат.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин угуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытындагы коммуникативдик иш аракеттер:

“Кыргыз адабий тилинин өнүгүшү”, Адабий тилдин чен-өлчөмдөрү”, “Диалектилик сөздөр”, “Кесиптик сөздөр”, “Терминдер” аттуу темаларды окутууда “Эсенгул Ибраевдин “Улут болсом тилим менен улутмун”, Шайлообек Дүйшеевдин “Кайдыгерлик” аттуу чыгармаларын аудио уктуруу (видео көрсөтүү).

Аудио текстти угууга чейинки коммуникативдик машыгуулар

Жогоруда аталган тексттер боюнча аудио уктуруугу угузганга чейин окутуучу студенттер менен биргеликте улут, эне тили, кыргыз тили, мамлекеттик тил тууралуу суроо-жоопторду уюштуруу менен баарлашууну

өткөрүү менен студенттердин алдыда уга турган тексттин темасына, идеясына карата кызыгууларын жарата алат; текстте эне тили, анын мааниси, орду, ролу тууралуу айтылаарын түшүндүрүү менен уктурула турган тексттин темасынын тегерегиндеги студенттердин билим, билгичтик, ыкмаларын ойготот; проблемалык кырдаалдагы суроолор коюлуп, “мээге чабуул” жасалып, уктурула турган тексттин мазмуну божомолдонот; жаңы сөздөр, терминдер менен таанышышып, алардын маанилери чечмеленет; тексттин темасына, андагы таяныч сөздөргө карата тексттин мазмуну алдынала болжолдогот; тексттеги таяныч сөздөрдөгү диалектилик сөздөр, кесиптик сөздөр жана терминдер талдоого алынып, текстти угууга даярдык иштери аткарылат.

Аудио текстти уктурууну (видео көрсөтүү) угуу мезгилиндеги коммуникативдик иш аракеттер

Эсенгул Ибраевдин “Улут болсом тилим менен улутмун”, Шайлообек Дүйшеевдин “Кайдыгерлик” аттуу чыгармаларын кунт коюп, түшүнүп угууга окутуучу студенттерди багыттайт; чыгармаларды угуп жатканда студент башка нерселерге алагды болбоосу, студент уккандарын эсинде бекем сактап калуусу, тексттеги окуяны баамдап билүүсү үчүн окутуучу кам көрөт; эгерде, айрым сөздөр, терминдер түшүнүксүз болсо студент ага көңүл буруу менен алар боюнча өзүнүн суроолорун даярдайт; текстти угууга чейинки божомолдорду ырастайт же болбосо, аларды төгүнгө да чыгара алат жана ал укканын кайра айтып берүүгө даяр болуусу шарт.

Аудио текстти угуу (видео көрсөтүү) аяктагандан кийинки угун-түшүнүү багытындагы коммуникативдик көнүгүүлөр:

Эсенгул Ибраевдин “Улут болсом тилим менен улутмун”, Шайлообек Дүйшеевдин “Кайдыгерлик” аттуу чыгармаларынын темасы, идеясы жана мазмуну талкууланат; аталган чыгармалар боюнча тыянак чыгарылып, аларга тиешелүү баа да берилет; бул эки тексттин ар бирине план түзүлүп, толукталып, кошумчаланышы да мүмкүн; студенттер тексттеги диалектилик сөздөрдү, кесиптик сөздөрдү, терминдерди жыйнап, классификациялап,

таблица, кластер түзүшөт; ал сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү жыйнашат; эне тили, кыргыз тили, мамлекеттик тил тууралуу макал-лакап, накыл кептер, уламыштар айтылып, чечмеленет; эне тили, кыргыз тили, анын орду, мааниси тууралуу турмуштук мисалдар келтирилет; угулган тексттердеги калтырылган айрым сөздөр же сүйлөмдөр толукталат; жооптордун арасынан туура жоопту таап, суроолорго жооп беришет; тигил же бул окуяны баяндап, сүрөттөп жана ой жүгүртүп, оозеки айтуу менен тексттин мазмунуна ылайык өз алдыларынча план түзүү менен ал план боюнча тексттин мазмунун оозеки сүйлөп беришет; окутуучу студенттин уккан текстин түшүнгөнүн текшерет; тексттеги ойлорго алардын макулдугун же макул эместигин аныктайт; тексттер боюнча тесттик тапшырмаларды аткарттырат; айрым учурда аудио текст эки жолу да уктурулат; кайталанып угузууда айрым бир калтырылып кеткен сөздөрдү, сүйлөмдөрдү студенттер таап, тексттин мазмунун толуктоо менен тексттеги негизги ойду таап чыгышат; текст канча бөлүктөн тураарын табышат; бир нече теманын ичинен текстке ылайык теманы тандашат. “Уга билүү бул – маданият” дегендей, ар бир угулган аудио тексттен студент кандайдыр бир өзүнө керектүү, пайдалуу окуу-тарбиялык маанидеги маалымат менен камсыз болуусу зарыл ж.б.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө, коммуникативдик багыттагы окутуу:

- “Сөздүн түз мааниси”, “Сөздүн өтмө мааниси”, “Көп маанилүү сөздөр” аттуу темаларды окутууда “Манас” эпосундагы кыргыздын тамак-аш лексикасы тууралуу “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторунан мисалдарды алуу, ал тексттер менен иштөө аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү.
- “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпостору тууралуу билүүсү;
 - студент тексттин маанисин терең түшүнүү менен кунт коюп окуу менен окуганын кайра айтып берүүсү;
 - текстти бат жана түшүнүп, аң-сезимдүү окуусу;
 - көп маалыматтын арасынан керектүүсүн таап, окуусу;

- сөздүн түз маанисин, сөздүн өтмө маанисин, көп маанилүү сөздөрдү таап, жыйнап, алардын маанисин чечмелөөсү;
- сөздүн түз маанисин, сөздүн өтмө маанисин, көп маанилүү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм, чакан текст түзүүсү.

Текстти көз жүгүртүп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү

- текст тууралуу жалпы түшүнүккө, маалыматка ээ болуусу;
- керектүү абзацтарды же сүйлөмдөрдү окуу аркылуу маалымат алуусу;
- тексттин темасын жана мазмунун билүүсү;
- тексттен зарыл шилтемелерди таба алуусу;
- тигил же бул ойдун туура же туура эместигин аныктаган мисалдарды табуусу

Текстти изилдеп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү

- текстти толук бойдон окуп чыгуу жана андан зарыл маалыматты табуусу;
- тексттин темасын чечмелөө үчүн тексттеги негизги ойду табуусу;
- текстке план түзүү менен тексттин мазмунун план боюнча айтып берүү
- сөздүн түз маанисин, сөздүн өтмө маанисин, көп маанилүү сөздөрдүн сөздүгүн түзүүсү;

Текстти үйрөнүп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү

Текстти үйрөнүп окуу бул - оозеки, жазуу кепке даярдоочу этап болгондуктан текстти окуп, аяктагандан кийин бир катар көнүгүү, машыгуулар, тапшырмалар аткарттырылат:

- тексттин мазмунун терең түшүнүү менен тексттеги маалыматты толук түрдө түшүнүп окуусу;
- жай окуп үйрөнүү менен бирге эле тексттин бөлүктөрүн кайрадан окуп чыгуу;
- тексттеги лексикалык, грамматикалык каражаттарды билүү;
- сөздүктөрдү колдонуп, жаңы сөздөрдү билүү, ар бир сөздүн маанисин түшүнүү;
- сөздүн түз маанисин, сөздүн өтмө маанисин, көп маанилүү сөздөрдү чечмелөө;

Үйрөнүп окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдөгү кептик-коммуникативдик машыгуу иштери.

Текстти окуганга чейинки коммуникативдик машыгуу иштери тексттин мазмунун алдын-ала божомолдоо багытында ишке ашырылат :

- таяныч сөздөр аркылуу сүйлөмдөрдү түзүү, сүйлөмдөрдү толуктап жазуу;
- сүйлөмдөгү бош калган жерлерге сөздөрдү туура коюу ж.б.

Текстти окуп жаткандагы коммуникативдик машыгуу иштери:

- студенттин текстти толук түшүнүп, маани-маңызын аныктап билүүсү;
- тексттеги негизги ойду аныктоо менен суроолорго туура жооп кайтаруусу;
- тексттин аталышын тастыктаган сүйлөмдөрдү табуу менен негизги ой менен теманын байланышын ача алуусу

Текстти окугандан кийинки коммуникативдик машыгуу иштери:

- студенттин окуган текстти түшүнүүсү, тексттин маанисин терең андап билүүсү;
- студенттин текстти үстүртөн окубастан, ага тереңдеп кирүү менен сынчыл ойломунун өнүгүүсү, мааниси жагынан туура жоопту табуусу;
- текстке ылайыктуу аталышты тандоо менен өзүнүн жекече ой-пикирин билдирүүсү;
- окутуучу менен студенттин текст тууралуу суроо-жооп, баарлашуусу ж.б.

Окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө окуп түшүнүүнүн төрт дөңгөөлү ишке ашырылды:

Биринчи дөңгөөлде студент текстти үстүртөн жалпы кабыл алып, ооба же жок деген түшүнүк менен гана чектелет;

Экинчи дөңгөөлде студент тексттин ички маанилик байланыштарын түшүнүү менен берилген суроолорго макулдугун же макул эместигин билдирүү менен өз алдынча суроолорду түзө алат;

Үчүнчү дөңгөөлде студент тексттеги негизги каармандарды, окуя-көрүнүштөрдү түшүнүү менен аларды баяндап, сүрөттөй алууга жетишет;

Төртүнчү дөңгөөлде студент тексттин темасын, негизги оюн, маанисин түшүнүп, тексттин бөлүктөрүн дааналап билип, ар бир бөлүктөгү негизги

ойду аныктоо менен тексттин аталышынын себептерин таап чыгып, өзү да текстке тема коё алуу деңгээлине жетишет. *Окуу ишмердүүлүгүндө негизинен, сынчыл ойломдун стратегиялары ишке ашырылат.*

Угуу жана окуу ишмердүүлүгүндө “Манас” эпосундагы улуттук оюндарга байланыштуу эпизоддорду Кошой менен Жолойдун күрөшү ж.б. окутуу, элдик дидактикалык оюндарды пайдалануу, кыргыз элинин акын-жазуучуларынын, мисалы, А.Осмоновдун «Ата журт», «Табият менен музыка», «Неге кечигет», «Ысык-Көл», «Адамзат», «Оорулуу акын», «Ден соолук» ж.б. ырларын аудио-видео тасмалар аркылуу угузуу, көргөзүү, окуттуруу, көркөм текст менен иштетүү, текстти оозеки талдоо, окутуучу менен студенттин өз ара баарлашуусу, тексттерди көркөм, уккулуктуу, кырааты менен окуу жана жатка айтып берүү, өз алдынча чыгармачылык менен ой жүгүртүп, акынды туурап, чакан ыр жаратуу ж.б. машыгуулар ишке ашырылды.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдөгү коммуникативдик багыттагы окутуу:

Сүйлөө оозеки формада ишке ашып, жалпысынан алганда, сүйлөшүүнүн максаты, темасы, убактысы жана орду, сүйлөшүүчүлөрдүн өз ара мамилеси, социалдык абалы ж.б. факторлор биринчи орунда турат. Профессор Ж.А.Чыманов “Сүйлөшүү ишмердиги жалпы адам ишмердигинин ажырагыс бир бөлүгү” десе, профессор Т.Маразыков сүйлөшүүнү бүтүндөй система катары карап, төмөнкүдөй чечмелеген: *сүйлөшүүнүн чөйрөсү; сүйлөшүүнүн максаты; сүйлөшүүнүн милдеттери; сүйлөшүүнүн темасы; сүйлөшүүнүн багыты; сүйлөшүүнүн орду; сүйлөшүүнүн мезгили; сүйлөшүүнүн шарт-кырдаалы ж.б.*

Сүйлөө ишмердүүлүгүндө **студенттердин ар кыл кырдаалдарда оозеки пикир алышуу жөндөмдүүлүгү өнүктүрүлдү.** “Сүйлөй билүү бул – өнөр” дегендей, Оозеки сүйлөө ишмердүүлүгүнө машыктырууда **монолог, диалог жана полилогдук кептин** үлгүлөрүнө үйрөтүлөт.

Сүйлөөдө үндүн тону, темпи, дикциясы, көз карашы, кыймылдары, жести, интонациясы башкы орунда тургандыктан, алгач, окутуучунун өзүнүн сүйлөөсү үлгү катары болуш керек.

Сүйлөөдөн мурда айтуучуда ички шык (мотив) пайда болуп, “кандай максатта, кандай сүйлөйм” деген ички оюн билдирүү, ишке ашыруу ниетинен улам, коммуникативдик каалоо - **кептик интенция** жаралат.

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда студенттин жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытында

“Кош сөз”, “Кошмок сөз, “Бириккен сөздөр”, “Кыскартылган сөздөр” аттуу темаларды окутууда “Ар бир кесип ардактуу” деген теманын алкагында мугалим, дарыгер, инженер, экономист ж.б. кесиптердин ар бири боюнча даярдалган даяр тексттер менен иш жүргүзүү. Андан соң студенттерге аталган темада жат жазуу, баяндама, конспект, анын түрлөрү (толук, кыскартылган), дил баян эссе, доклад, реферат, иш кагаздарынын үлгүлөрү (арыз, өмүр баян, ишеним кат, кулактандыруу ж.б. практикалык иштер аткарттырылат. Жазуу ишмердүүлүгүн арттырууда тесттик суроо-тапшырмалар системалуу түрдө өткөрүү сунушталды. Төмөндө айрымдарынан мисал келтиребиз:

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам кабыл алынган жыл?

а) 1990-ж. 5-май

б) 1940-ж. 23-октябрь

в) 1991ж. 31-август

г) 1989-ж. 23-сентябрь

«Манас» эпосун XIX кылымда изилдеген казак окумуштуусу?

а) Чокан Валиханов

б) Мухтар Аузев

в) Олжас Сулейманов

г) Адылбек

Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги Улуу Ата Мекендик согуштан качкан каарман ким?

а) Кубат

б) Ысмайыл

в) Дүйшөн

г) Ильяс

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда “Кыргыз рухунун туу чокусу” (Ч.Айтматов) «Манас» эпосу аркылуу студенттердин угуу, окуу, сүйлөө, жазуу кебин коммуникативдик багытта өстүрүүнүн ыкмалары 3-главанын 4-параграфында иштелип чыкты. Мисалга алсак, *эпостогу акыл-эсти калыптандыруучу жана кыймылдуу оюндар аркылуу оозеки, жазуу кебин өнүктүрүү багытында, лексико-грамматикалык темалардын тегерегинде сабактын үлгүлөрү, окутуучунун лекция-сабагы, эпостун тексти боюнча студенттердин өз алдынча иштери* чагылдырылды.

Окутуучунун лекциясында улуттук оюндар жалпы кыргыз элинин түпкү маданиятынын көрөңгөсү, жоокерлерди душмандарга каршы күрөшкө даярдоочу тарбиялоонун ыкмасы же жол-жобосу болуп келгендиги, дүйнө элдердин кызыгуусун арттыраары тууралуу студенттин угуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү коммуникативдик максаттагы окуу материалдары орун алды. Элдик оюндар аркылуу оозеки сүйлөшүү, баарлашуу, маектешүү ыкмаларына, кеп өнөрүнүн элементтерине, инсанды коммуникативдик жактан өнүгүү көндүмдөрүнө машыктыргандыктан кызыктуу жана баалуу болгон. Ошондой эле, кыргыз, казак, түрк-монгол жана башка мурдагы көчмөн калктардын элдик спорттук оюндарына тогуз коргоол, ордо жана чүкө ж.б. кирген. Чүкө оюнунун элементтерин пайдалануу менен кыргыз тилин жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө төмөнкүдөй көнүгүүлөр окутууга сунушталды: сөздүк-семантикалык машыгуу иштери; чүкө оюнундагы кездешүүчү сөздөр; түшүндүрмө сөздүк менен иштөө; текст менен иштөө; сабактын үлгүсү; текстти түшүнүп көркөм окуу; грамматикалык көнүгүүлөр; тесттик тапшырмалар; сабактардын иштелмелери; грамматикалык темалар – этиштин ыңгайлары ж.б.; лексикалык тема – чүкөгө байланыштуу сөздөр ж.б.)

Кыргыз тили жана адабиятын окутууда, студенттердик коммуникативдик билим, ыкма, билгичтиктерге көнүктүрүү жаатында төмөнкүдөй көнүгүү-машыгуулар практикаланды:

- аудио текстти угууга, кабыл алууга студенттерди даярдоо көнүгүүсү;
- аудио текстти уккандан кийинки андагы жаңы маалыматты өздөштүрүү көнүгүү-машыгуулары;
- окуп түшүнгөнүн текшерүү көнүгүүлөрү;
- эскертмелүү көнүгүү-машыгуулар;
- окуп түшүнгөнүн комментарийлеп сүйлөп берүү көнүгүүсү;
- түшүндүрмөлүү көнүгүү-машыгуулар;
- угуп же окуп түшүнгөн маалыматтарга карата чыгармачылык мүнөздөгү көнүгүү-машыгуулар;
- оозеки сүйлөө ыкмаларына үйрөтүү мүнөзүндөгү көнүгүү-машыгуулар;
- лексика-грамматикалык талдоолорду жүргүзүү көнүгүүлөрү;
- орфоэпиялык көнүгүү;
- орфографиялык көнүгүү-машыгуу ж.б.

Инновациялык окутуу технологияларын мисалы: аудио угуу, видео көрүү, окуу тасмаларын, интерактивдүү доскаларды, көрмө окуу фильмдерин, диафильм, слайддарды, электрондук окуу китептерин, окуу планшеттерин, интернеттик окуу планшеттерин, тилдик-энциклопедиялык маалыматтык, тематикалык сөздүктөрдү, сүрөттүү котормо тексттерди, кептик үлгүлөрдү, диалогдорду, интерактивдик методдорду, жуп менен, топ менен иштөө, изилдөөчүлүк-долбоор түздүрүү, сынчыл ойломдун методдорун ж.б. пайдалануу аркылуу кептик-коммуникативдик багытта окутуунун үлгүлөрү сунушталды.

3.2. Студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө кыргыз элинин улуттук оюндарынын дидактикалык маани-маңызы

Кыргыз эли дүйнө жүзүндөгү даанышман, уюткулуу калк катары наристе бала төрөлгөндө тартып анын ден соолугунун чың болушуна гана

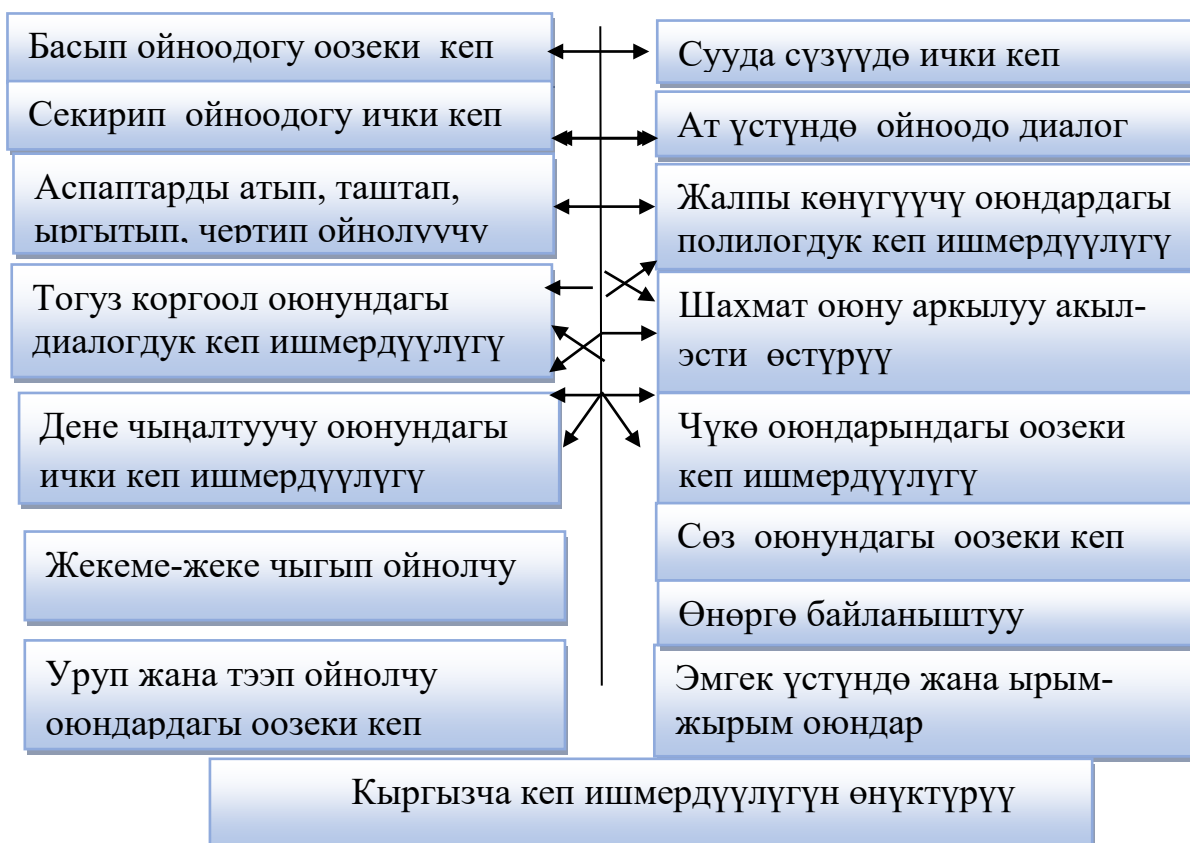
кам көрбөстөн, бешикти терметүү менен элдик бешик ырларын ырдап, ымыркайлардын угуу маданиятын, тил маданиятын, акыл маданиятын бала бешикте жаткан мезгилден баштап эле кулагына кумдай куюп, окутуп-тарбиялап келишкен. Ушундан улам кылым карыткан кыргыз калкы өзүнүн тарыхында татаал жолдорду басып өтүп, тилин, кебин, каада-салтын, үрп-адатын, оюн-зоокторун, кылымдар бою түзүлгөн маданиятын көөнөртпөй сактап келген.

Айрыкча, жаш наристе кезинен баланын дене бою жагынан, акыл-эс жагынан туура багытта тарбиялоого да чоң маани берген калк бул кыргыз калкы деп айтар элек. Бешик ыры менен муютуп, эс тарткандан акыл-насаат айтып, уул баланы атасы ат жалында эркин ойнотуп, «эр жигит эл четинде жоо бетинде» деп жоокерчиликке найза саюу, жаа атуу, тыйын эңмей, аңчылык кылуу, куш салмай, саяпкерликке, улак тартыш ж.б. жигитке жетимиш өнөр аздык кылат деп эр жигитке таандык өнөрлөрдү үйрөткөн. Орустун саякатчысы Н.М.Пржевальский [99] кыргыз элин, жерин таанып-билүү максатында саякаттап жүргөндө кыргыздардын чымыр денелүү, күчтүү эл экенине таң калып: «темирдей болгон адамдар» деп суктанган. Анын далили катары жакында болуп өткөн Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюнундагы Кыргызстандын көк бөрү командасынын оюну дагы бир жолу айгинеледи. Кыргыз эли көчмөн жоокер эл болгондуктан эр жигиттери сыяктуу эле кыздары да ат жалында эркин ойноп, жаа атып, найза сайганды жакшы билген кыргыз элинин баатыр кыздары Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза ж.б. мисал боло алат.

Дене тарбия адистиги боюнча бир катар окумуштууларды баса белгилеп айтсак болот. Алар: п.и.д., профессор А.М.Мамытов, п.и.д., профессор Х.Анаркулов, п.и.к., доцент М.К.Саралаев, профессор А.М.Наралиев, п.и.к., профессор К.У. Мамбеталиев, п.и.к., доцент С.С.Азизбаев ж.б. Биз изилдөөбүздө алардын эмгектерин кылдаттык менен карап чыктык.

Ошону менен бирге эле биз да изилдөөбүздө денени чындап, дене маданиятына көнүктүрүүчү ар кыл оюндар аркылуу студенттин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү жаатында төмөнкүдөй классификациябызды келтирдик:

Кыргыз элинин кыймылдуу оюндары аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү

Сүрөт 3.1. Кыргыз элинин кыймылдуу оюндары аркылуу оозеки сүйлөшүү кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү

Биздин оюбузча, бул аталган оюндарды дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн байытуу максатында аткарттыруу зарыл. Кыргыз элинин **кыймылдуу оюндары аркылуу** дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн кандайча байытууга болот?

- Басып жүрүп ойнолчу оюндардын жардамы менен студенттин оозеки сүйлөшүү кебин өнүктүрүү;
- Секирип жүрүп ойнолчу оюндардын жардамы студенттин оозеки сүйлөшүү кебин өнүктүрүү;

- Окутуучу менен студенттин баарлашуусу аркылуу студенттин оозеки кебин өнүктүрүү;
- Кышында муз үстүндө жылгаяк тээп, ойноо мезгилинде студентти кыргызча диалогдук кепке окутуп-үйрөтүү;
- Боортоктоп жылып, жармашып чыгып, тоскоолдуктардан өтүүчү оюндарда кеп өстүрүү;
- Тең салмакты сактоочу оюндарга студенттин кебин өнүктүрүү;
- Уруп жана тээп ойнолчу оюндарда студенттин оозеки сүйлөшүү кебин өнүктүрүү;
- Оордуктарды көтөрүү менен аны бир жерден экинчи жерге алып барууда ойнолчу оюндарда кеп өстүрүү;
- Жекеме-жеке чыгып ойнолчу оюндарда студентти кыргызча диалогдук кепке окутуп-үйрөтүү;
- Сууда сүзүү оюндарында студенттин кебин өнүктүрүү;
- Ат үстүндө ойнолчу оюндарда, мисалы, улак тартыш, кыз куумай, тыйын эңмей, эр оодарыш, ат чабыш, жорго салыш сыяктуу кыргыздын нукура улуттук оюндары аркылуу студентти кыргызча диалогдук кепке окутуп-үйрөтүү;
- Дене боюнун туура калыптануусуна көнүктүрүүчү жана машыктыруучу оюндарда студенттин кыргызча кебин калыптандыруу;
- Сөз менен ойноо оюндары аркылуу студенттин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;
- Эмгектенүү мезгилинде ойнолчу кыргыздын улуттук оюндары, мисалы, шырылдаң, оп майда, бекбекей аркылуу студенттин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;
- Кыргыздын улуттук кыймылдуу оюндары, мисалга алсак, качма топ, ак терек, көк терек, ак чөлмөк, жоолук таштамай оюндарын практикалоо менен студенттин оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;

- Кыргыздын улуттук салттуу кыймылдуу оюндары, мисалы, куш салуу (салбуурун), тайган агытуу, саяпкерчилик сыяктуу оюндар аркылуу студенттин оозеки кеп ишмердүүлүгүн байытуу;
- Кыргыздын улуттук ырым-жырым оюндары, мисалга алсак, балага ат коюу, баланы бешикке салуу, баланын тушоосун кесүү оюндарын практикалоо менен студенттин оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;
- Кыргыздын улуттук өнөргө байланыштуу оюндары мисалы, устачылыкка байланыштуу (темир уста, жыгач уста) оюндардын жардамы менен студенттин оозеки кеп ишмердүүлүгүн байытуу ж.б.

Бул аталган улуттук кыймылдуу оюндардын бардыгы студент-жаштардын дене түзүлүшүн чыңалтуучу, сергек жашоого багыттоочу оюндардан катарына кирет деп эсептейбиз. Биз ушул жогоруда аталган кыргыздын улуттук кыймылдуу оюндарынын дене тарбия багытындагы жогорку окуу жайлардагы кыргыз тили сабагында пайдалануу менен студент-жаштардын оозеки-сүйлөшүү, диалогдук жана жазуу кеп ишмердүүлүктөрүн калыптандырууну ар дайым окутуу процессинде практикалап келебиз. Жогорудагы дидактикалык элдик оюндар аркылуу бат кыймылдап, тез ойлонуп, так сүйлөөгө, шамдагайлыкка, байкагыч-баамдуулукка, чечкиндүүлүккө, тапкычтыкка, акыл-эстүүлүккө, сүйлөй турган сөзүн, кебин туура ойлоноу менен далилдүү маектеше алууга болочок педагог-спортсмендерди даярдоого аракеттенип келебиз.

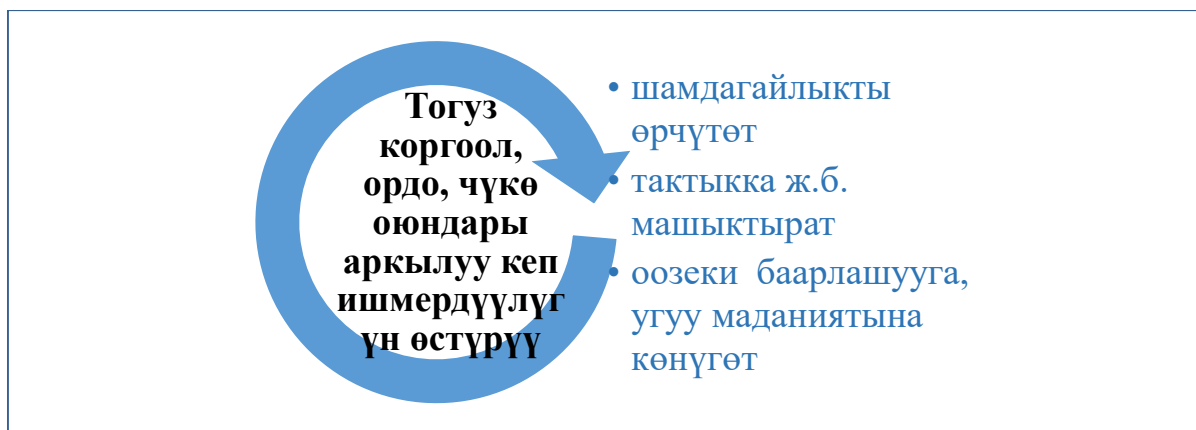
Төмөндө **чүкөгө байланыштуу оюндар** аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүчү сабактарга токтолуп көрөлү.

Кыргыз элинин улуттук оюндары, мелдештери жалпы эле көчмөн кыргыз маданиятынын бир бөлүгү катары сакталып, муундарды тарбиялап келет. Жаштарды дене тарбия маданиятына көнүктүрүү совет мезгилине чейинки доордо эле калыптанып, эрежелери катуу тартип менен сакталып, кылым карытып жашап келген. Улуттук оюндар жалпы кыргыз элинин түпкү маданиятынын көрөңгөсү, жоокерлерди душмандарга каршы күрөшкө

даярдоочу тарбиялоонун ыкмасы же жол-жобосу болуп келген.

Улуттук оюндарыбыз дүйнө элдердин кызыгуусун арттырып келе жатканы айдан ачык. Ошондой оюндардын бири чүкөгө байланыштуу оюндар. Дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө кыргыз элинин улуттук оюндарынын мааниси талашсыз.

Чүкө оюндары – кыргыздын спорт оюндарынын бири. Кыргыз эли байыртадан тоолорду байырлап, мал жандуу келип, уул-кыздарын эрте жаштан эле дене түзүлүшүнүн туура багытта өсүшүнө кам көрүп, мисалга алсак, айрыкча, айыл аймактарындагы кыз балдар боз үйдүн жабдыктарын даярдоодо, үйгө керектүү ала кийиз, шырдак, көлдөлөң жасоодо, өрмөк согууда, чий чырмоодо, ал эми эркек балдар чөп чаап, жыйнап, огороддо иштеп, мал багып, ат жалында ойноп чоңоюшкан. Мына ушундай учурларда кыймылдуу кара жумуш аркылуу алардын колу, буттарынын булчуңдарынын чыңалышына ошону менен бирге оозеки кебинин калыптанышына турмуштук зарылдыктар өзүнөн өзү шарт түзгөндүгү белгилүү. Ошондой эле, кыргыз менен казактын спорттук оюндарына **тогуз коргоол, ордо жана чүкө ж.б. оюндар** болгон. Чүкө оюнунун элементтерин пайдалануу менен дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө *сөздүк-семантикалык машыгуу иштери, чүкө оюнундагы кездешүүчү сөздөр, түшүндүрмө сөздүк менен иштөө, “Сыр тулуп”, “Канымдат” оюндары, текст менен иштөө, сабактардын иштелмелери (мисалы: грамматикалык тема – этиштин ыңгайлары, лексикалык тема – чүкөгө байланыштуу сөздөр ж.б.), сабактын үлгүсү, текстти көркөм окуу, грамматикалык көнүгүүлөр, тесттик тапшырмалар* сунушталды:

Сүрөт 3.2. Тогуз коргоол, ордо, чүкө оюндары аркылуу кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү

Тогуз коргоол, ордо, чүкө, шахмат, шашки ж.б. оюндар булар - көбүнчө жаштардын акыл-эс тутумун, ой жүгүртүүсүн туура багытта өнүктүрүү аркылуу алардын сүйлөө маданиятын калыптандырууда ээлеген орду өзгөчө болуп саналат. Булардын ичинен, айрыкча, сака жана чүкө менен ишке аша турган кыймылдуу оюндар бар.

Чүкөгө байланыштуу эл арасында ар кыл ишенимдер, анын таалим тарбиялык жактары тууралуу уламыштар да орун алган. Мисалга алсак, бала жаңыдан төрөлгөндө аны бешикке бөлөөрдө чүкө аркылуу ырымдалып, чоң энелери тарабынан анын келечегине карата ак баталар берилген. Көчмөн калк катары ары бери көчүп-конууда да чүкөнү калтырбай, ала жүрүшкөндүгү белгилүү.

Төмөндө чүкө оюндарынын мисалында сабактын үлгүлөрүнөн келтиребиз:

Сабактын темасы: Чүкө оюндары.

Грамматикалык тема: Этиштин ыңгайлары.

Лексикалык тема: Чүкөгө байланыштуу сөздөрдү угуу, окуу, сүйлөө

Сабактын максаты:

1. Кыргыз элинин улуттук оюндарынын мисалында студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу.

2. Оюндардын, ага байланыштуу тексттердин үлгүсүндө студенттердин кебин байытуу.

3. Улуттук оюндарга болгон кызыгуусун тарбиялоо.
4. Студенттердин жазуу, сүйлөө кеп ишмердүүлүгүн тексттер аркылуу калыптандыруу. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү, баалуулуктарын билүү.

Сабактын түрү: Жаңы теманы өздөштүрүү.

Сабактын тиби: аралаш сабак

Иштөөнүн формасы: жуп менен топ менен иштөө.

Сабактын жабдылышы: тексттер, чүкөлөр, сүрөттөр, этиштин ыңгайы боюнча чийме.

Сабактын жүрүшү:

- Уюштуруу.
- Үй тапшырманы текшерүү
- **Жаңы окуу материалын өтүү.**

– *Бүгүн, балдар, чүкөгө байланыштуу сөздөр менен сүйлөшөбүз. Азыр ар бир топ чүкөгө байланыштуу сөздөрдөн, макал-лакаптардан, учкул сөздөрдөн, ырлардан, оюндун аттарынан жазабыз.*

Ар бир студентке түстүү чапталма баракчалар берилет. Баракчаларга ар бири бирден билгендерин / эстегендерин жазып тактага чапташат. Бул учур музыкалык коштоо менен жүргүзүлөт.

Чүкөгө байланыштуу сөздөрдүн баарын эстешет. Макалдарды ар бир студент кайталап окуп чыгат. Тааныш эмес жаңы сөздөрдүн котормосу да берилет. Ар бир топко упай берилет.

Сөздүк-семантикалык машыгуу иштери. Бул бөлүктө өтүлүп жаткан темага байланыштуу бардык сөздөр менен тааныштырылат. Айрымдарынын маанилери чечмеленип түшүндүрүлөт.

Чүкө оюндарындагы кездешүүчү сөздөрдү угуу, окуу, сүйлөө: кыт, андөк, айкүр, алжүдүм, ачакей-жумакей, ашык, даттикем (дарттикем), жсыдымай, кан таламай, каным, дат, келиш, кен, коюмтап, көтөрмөй, кыйыр, «өлдү», таа, таламай, үч тапан ж.б.

Түшүндүрмө сөздүк менен иштөө.

айкүр: чүкөнүн ойдундуу кырынан туруп калышы: *айкүр конгон экен;*

алчы (чүкө): алчы түшпөй, таа түштү,

алчы-таа: алчы-таасын аңтарды, алчы-таасын жеген, алчы-таасын кемирген;

ашык: чүкө деген сөз;

бөк: чүкөнүн көмкөрөсүнөн түшүп калышы: *менин чүкөм бөк жатты, сеники таа турду; бөк түшүп жатып калуу;*

таа: чүкөнүн жылмакай бетинен конушу;

томпой: уйдун же буканын сөөгүнөн жасалган чоң чүкө;

чик: чүкөнүн чалкалап жатып калышы;

чүкө: чүкө атуу; чүкө атыш; чүкөдөй: *чүкөнү чогуу калчашат; эчкинин чүкөсүндөй болгон чымыр кыз; чүкө табыл, маа табыл!*

чүкө – шыйрак менен жото жиликтин кошулган жериндеги үстү жагы төмпөгүрөөк келген төрт кырча, өзүнчө бөлүнүн алына турган сөөк.

сака – чоңураак чүкө, оюнда негизги чүкө катары колдонулат. Ар бир оюнчунун өзүнүн сакасы болот.

«Сыр тулуп» («сыр сандык» оюнуна окшоштуруп алдык) **оюнун өткөрүү.** Чүкө салынган баштык«тулуп»деп аталгандыктан, сабактын бул бөлүгү«сыр тулуп»деп аталат. Бул оюн эки түрдүү ойнотулат.

1) тулуптун ичинен оюндун аттары жазылган кагазды алып чыгышат. Студенттер аты чыккан оюндун ойнолушундагы сөздөрдү эстеп жазышат жана анын кандай ойнолорун түшүндүрүп айтып беришет.

Тулуптун ичиндеги катылган сөздөр: «Канымдат», «Даттикем», «Ордо» ж.б.

2) оюндар тууралуу мисалдар келтирилет. Ал кайсы оюн тууралуу жүрүп жаткандыгын табышы керек.

Тулупта катылган тексттерди көркөм окутуу менен алардын маанисин оозеки айттырат жана чакан дил баян эссе жаздырылат.

Текст менен иштөө:

	<u>Чүкө оюндары</u>		<u>Ордо байыркы кыргыз элинин хан</u>
сап	<u>Чүкө оюндарынын 20дан ашык түрү</u>	20	<u>ордосун элестетип, элди биримдикке</u>
	<u>белгилүү. Алар негизинен экиге бөлүнөт:</u>		<u>чакырат, ошондой эле аскердик өнөргө</u>
	<u>отуруп ойнолуучу оюндар (чүкө калчамай)</u>		<u>үйрөтөт.</u>
5	<u>(чүкө атмай). Биринчисине – упай, кан</u>	25	<u>Ордонун үйдө (кийиз үстүндө)</u>
	<u>таламай, жеп кетти, канымдат, сасыткы,</u>		<u>ойнолгон түрү – упай. Бул оюндар дүйнө</u>
	<u>учум, ачакей-жумакей, чүкө өкчөмөй ж.б.;</u>		<u>элдеринин эч биринде жок. Чүкө</u>
	<u>экинчисине – ордо, үч тапан, өлдү,</u>		<u>оюндарында жергиликтүү өзгөчөлүктөр</u>
	<u>жедирмек, келиш, кыйыр, кен, опол, пари</u>		<u>өтө эле көп, ал түгүл бир эле оюнду ар</u>
10	<u>ж.б. кирет.</u>	30	<u>башка жерде ар башкача атаган же ар</u>
	<u>Чүкө оюндарынын төрөсү – ордо. Ордо</u>		<u>башкача эреже менен ойногон учурлар да</u>
	<u>кыргыз элинде гана учураган оюн. Ордодо</u>		<u>кездешет.</u>
	<u>кыргыздардын күнүмдүк жашоо-турмушу,</u>		<u>Оюн сака калчоо менен башталып,</u>
	<u>ички жана тышкы душмандары менен</u>		<u>сакалардын конуу тартиби менен</u>
15	<u>болгон мамилеси сыяктуу көптөгөн</u>	35	<u>оюнчулардын кезеги түзүлөт. Бардык</u>
	<u>маселелер чагылдырылган. оюнчулардан</u>		<u>чүкөлөрдү чогултуп өкчөө – калчоо деп</u>
	<u>өтө чеберчиликти, машыккандыкты талап</u>		<u>аталат. Кыргыз аңызында чүкө оюнунун</u>
	<u>кылган татаал оюн.</u>		<u>пири – Какчеке делет.</u>

Берилген текстке бир нече көнүгүүлөрдүн түрлөрү сунушталат
Мисалга алсак:

- текстке чейинки көнүгүү иштери
- тексттеги тааныш эмес сөздөрдү угуу, окуу, сүйлөө, жазуу
- тексттеги сөздөрдүн лексикалык маанисин чечмелөө
- текстти окуу
- окуганын кайра сүйлөп берүү
- текст боюнча суроолорду түзүү
- текстти улантып жазуу
- текстке карата өзүнүн оюн билдирүү
- тесттик тапшырмалар топтому берилет.

А. Кыт куюу менен ...

- а) саканы көзөөгө болот
- б) саканы атканга жеңил болот
- в) ойноочулар теңдештирилет
- г) баарында ушундай сакалар болот

Б. Кыт куюлбаган сакалар ...

- а) ойногонго ыңгайсыз
- б) оңой алчы конот
- в) балдарда гана болот

В. Кыт – бул ...

- а) эритилген коргошун
- б) эритилген кыт
- в) жасалган сака

Грамматикалык көнүгүүлөр менен иштөөнүн бир нече варианттары бар. Аларды пайдаланууда студенттерге темага байланыштуу сүйлөмдөрдү тандап алуу туура болот.

Боштуктарды толуктагыла.

Ордо оюну – ... кыргыз оюндарынын бири.

- а) байыркы б) азыркы
- в) оболку г) кийинки

Ордо ... топко бөлүнүп

- а) эки / ойнолот б) үч / башталат
- в) хан / кетет г) оюну / согушат

Иретсиз берилген сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн туура иретин көрсөткүлө.

1. чүкөнү айлананын сыртына чыгаруу
2. оюндун негизги жүрүшү:
3. анын айланасына тизилген көп чүкөлөрдү чийиндин сыртынан уруп
4. чоң айлананын так ортосуна«кан»тигилип
5. томпой менен атып же чертип

--	--	--	--	--

Жообу: Оюндун негизги жүрүшү айтылат

1. – хан ордосу.
2. айланта чийилген тегерек
3. дал ортосу борбору

4.–чеп - коргон, шаар,

--	--	--	--

Жообу: Айланта чийилген тегерек – чеп-коргон, шаар, дал ортосу борбору – хан ордосу.

1. ордонун ортосундагы
2. хандын жоокерлеринин ролун аткарган
3. турган кылып тосушат
4. чүкөлөрдү тегерете тизип,
- 5.«хан»чүкөнү оңой атып чыгара албай

--	--	--	--	--

Жообу: Хандын жоокерлеринин ролун аткарган чүкөлөрдү тегерете тизип, ордонун ортосундагы«хан»чүкөнү оңой атып чыгара албай турган кылып тосушат.

Дал келтирүү тесттери

алчы-таасын аңтаруу		ийне-жибине териштирүү	чейин
алчы-таасын жеген же алчы-таасын кемирген		абдан тапан, куу, амалдуу	
өзүнүн бөгүн бөктөй албаган кимдин чигин чиктейт?		колуна иш келбеген киши	

шыйрак менен жото жиликтин кошулган жериндеги үстү жагы төмпөгүрөөк келген төрт кырча, өзүнчө бөлүнүп алына турган сөөк		чүкө
чоңураак чүкө, оюнда негизги чүкө катары колдонулат.		сака

Чүкөнүн таа жагына карама-каршы жагы		айкүр
Чүкөнүн чалкалап жатып калышы		чик
Чүкөнүн көмкөрөсүнөн жатып калышы		бөк
Чүкөнүн жылмараак жагынан конгон абалы		таа

Текстти көркөм окуу иштери

- Текстти үн чыгарып көркөм окуу
- Текстти ичинен купуя окуу
- Текстти аң-сезимдүү көркөм окуу
- Текстти түшүнүп, көркөм окуу
- Текстти чынжырлатып, көркөм окуу

- *Көркөм окуганын кайра айтып берүү*

«Манас»эпосунан кыргыздын улуттук оюндары тууралуу жазылган эпизоддордон үзүндүлөрдү таап, топторго бөлүштүрүп айттырса болот.

Бар же жок экендигин белгилегиле.

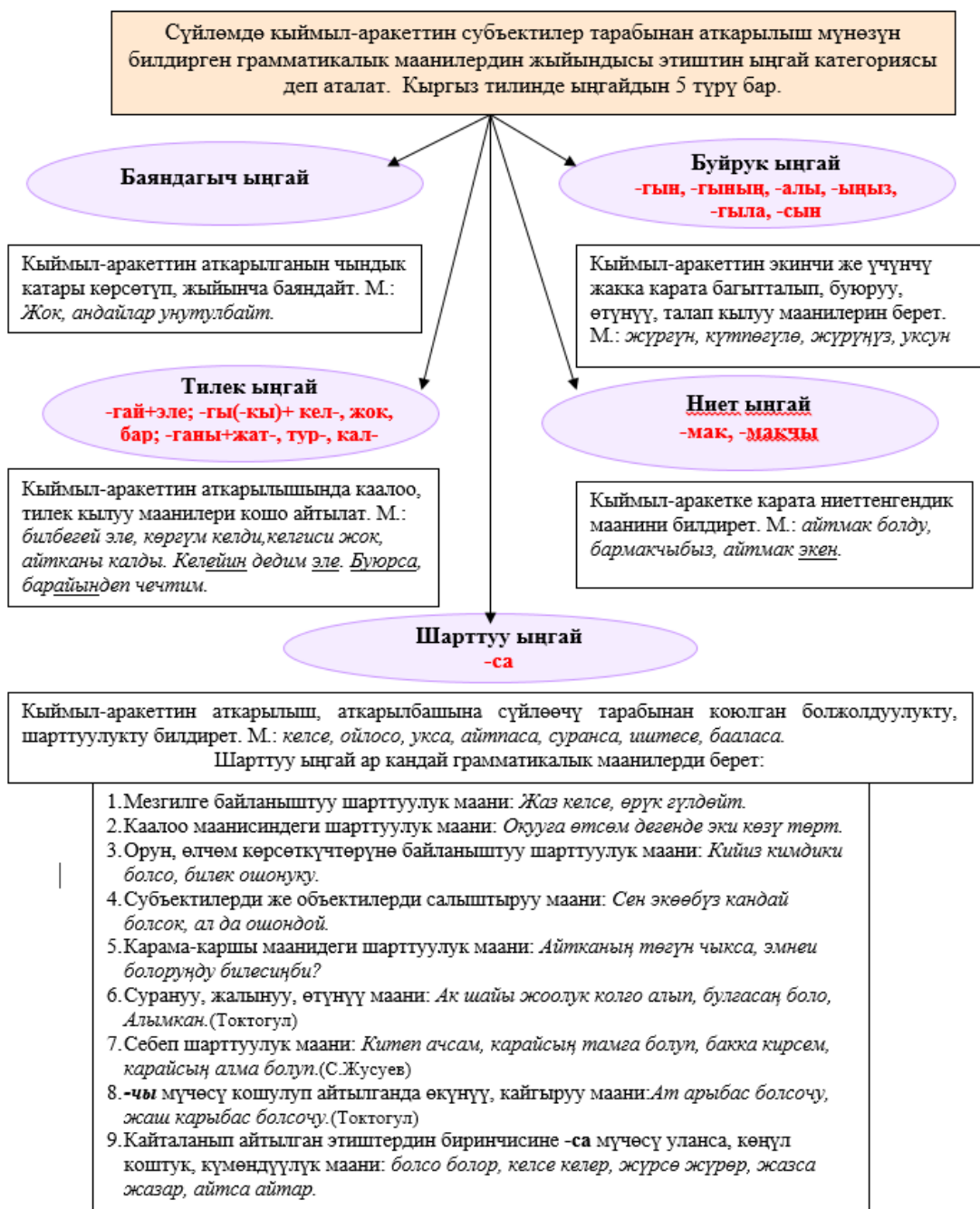
Ордо атуунун төмөнкүдөй түрлөрү:	бар	жок
жатып алып атуу		
алыстан ура атуу		
кыңкая атуу		
баса атуу		
капталдан атуу		
чертип атуу		
уруп атуу		

Өтүлгөн жаңы теманы тереңдетүү максатында студенттер менен окутуучунун ортосунда маектешүү, баарлашуу, суроо-жооп ишке ашырылат

Окутуучу студенттер менен бир катар көнүгүүлөрдү жана машыгууларды жүргүзөт. Мисалы: Тилдик көнүгүүлөр; Кептик көнүгүүлөр

«Канымдат» оюнун тексти окулат. Бул оюнду ойнотуу менен студенттердин элдик оюндарга болгон кызыгуусу артып, кептик үлгүлөргө машыгышат. Студенттер төрттөн бөлүнүп, тактага чыгып, бул оюнду ойношот. Текстти түшүндүрүүдө атайын чийме сунушталат. Чиймеде ыңгай категория боюнча этиштин ыңгайлары боюнча студенттерге системалуу түшүнүк жараткандай кылып үйрөтүлөт.

ЭТИШТИН ЫҢГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ

Сүрөт 3.3. Этиштин ыңгай категориясы боюнча машыгуу иштери

Машыгуу:

- Эр Төштүктүн сакасы жөнүндө маалыматтарды таап, жазгыла
- «Сыйкырдуу сака» аттуу жомокту таап, окуп келгиле ж.б.

3.3. Кыргыз тили жана адабиятын окутууда Алыкул Осмоновдун ден соолук багытындагы чыгармалары аркылуу студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн формалары

Руханий улуу көөнөрбөс дөөлөттөрүбүз, кыргыздын алп акыны Алыкул сыяктуу талантуу акындарыбыздын поэзиясы, чыгаан жазуучуларыбыздын чыгармалары студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө чоң казына болуп берет эле.

Кеп ишмердүүлүгүнүн *угуу, көрүү жана окуу* этаптарында төмөнкүдөй иш-аракеттер жүргүзүлөт: 1. Алыкулдун «Ата журт», «Табият менен музыка», «Неге кечигет», «Ысык-Көл», «Адамзат», «Оорулуу акын», «Ден соолук» сыяктуу [95] ырларын аудио-видео тасмалар аркылуу угузуу, көргөзүү, окуттуруу 2. Көркөм текст менен иштетүү; 3. Текстти оозеки талдоо жумуштары; 4. Тексттерди көркөм, уккулуктуу, кырааты менен жатка айтып берүү; 5. Ой жүгүртүп, өз алдынча Алыкулду туурап, оозеки чыгарма жаратуу.

Кеп ишмердүүлүгүнүн *жазуу* этабында төмөнкү иштер аткарылат: А.Осмоновдун жогоруда аталган жана башка да чыгармаларынын текстинин негизинде көнүгүү, машыгуу жумуштары; жат жазуу жана анын түрлөрү; баяндама жумушу жана анын түрлөрү; дил баян жана анын түрлөрү; жазуу түрүндөгү практикалык иштер: конспектилөө жумуштары мисалы: толук конспектилөө, кыскача конспектилөө; реферат жаздыруу ж.б.

Төмөндө сабактын иштелмелеринен айрым бир фрагменттерди келтиребиз:

Сабактын темасы: *Кыргыздын алп акыны А.Осмоновдун дене тарбия багытындагы чыгармаларын окутуу аркылуу студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү*

Сабактын максаты:

1. А.Осмоновдун ата мекен жана дене тарбия багытындагы чыгармаларын окутуу аркылуу студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;

2. Алыкулдун ырларынын мисалында кыргыз тилинин лексикалык нормаларын билүү, антоним, омоним, синоним сөздөр аркылуу кебин байытуу;

3. Алыкулдун ырларынын таасиринде мекенчилдикке, эл, жерин сүйүүгө жана сак-саламатчылыгынын маданиятына тарбиялоо.

Сабактын түрү: Жаңы теманы өздөштүрүү.

Сабактын тиби: комплекстүү сабак.

Иштөөнүн формасы: жуп менен топ менен иштөө.

Сабактын жабдылышы: тексттер, көрсөтмө куралдар, акын жөнүндөгү кино тасмадан үзүндү көрсөтүү.

Сабактагы окутуучунун лекциясы жана практикалык иштер

Доскада: өмүр – өлүм, күчтүү – алсыз, чуңкур – дөң, шамдагай – мажирөө, жыргал – куурал, өткүр – бош, март – ..., ... –..., улантуу.

Дос, ..., ..., сергек, ..., ..., албуут, ..., дарт, ..., ..., улантуу.

Жазылган сөздөрдү улап жазуу менен бүгүнкү өтүлө турган теманы аныктоо.

Сабактын темасы жана максаттары тууралуу студенттер менен баарлашуу. А.Осмоновдун ата мекен жана дене тарбия багытындагы чыгармаларынын тексттерин студенттерге **көркөм окутуу**. Улуу акын А.Осмоновдун поэзиясындагы сөздөрдөн антоним, синоним сөздөрдү таап, аларга **талдоо жүргүзүү жана сөздүк дептерге жаздыруу**.

Окутуучу лекциясынан кийин «Алыкулдун канаттуу поэзиясын окуп-үйрөнүп, оозеки, жазуу кебиңерди, сөз коруңарды байытуу менен аларды өз кеп ишмердүүлүгүңөрдө так, туура, орундуу пайдалана аласыңар» дейт. Акын дене тарбия багытындагы студенттерге, дегеле, жаштарга арналган төмөнкү «Ден соолук» деген ырын көркөм окуйлу. *1-студент жана 2-*

студент ырдын текстин көркөм окугандан кийин ага карата суроо-тапшырмаларды түзүшөт. Мисалы:

- 1. Ден соолукка жаш кезден кам көрүү*
- 2. Бала кезден ден соолуктун кадыр-баркын билүү*
- 3. Картайгандагы анын пайдасы*
- 4. Ден соолугуң чың болгондо гана билимге ээ боло алаарың*
- 5. Ар бир адам темирдей ден соолугун чыңдоосунун зарылдыгы*

Окутуучу: Демек, «ден соолугуң бекем болсо эч нерседен кем болбойсуң, окууда да, мелдештерде да ийгиликке жетишесиң» деген насаатын айтып, эгерде, сен ден соолугуң болгондо гана Ата Мекениңдин керегине жарай аласың деген пикирин билдирди.

Окутуучу: Бала кезден эле ден соолукка кам көрүп, спорт менен машыгып сергек жашоо жөнүндө акын ыр сабында таамай айтып жатат. Айрыкча «эр жигит – эл четинде жоо – бетинде» дегендей эл коргоо кызматтарында чымыр денелүү болууну эскертип жатат.

3-студент да эмгектенүүдөгү адамдын алты санынын амандыгын баса белгиледи

Окутуучу: Айрыкча кен казган шахтёрлордун жумушу оор шартта иштеле тургандыгын, ошон үчүн, андай жумуштарда ден соолугу мыкты жаштар гана иштей ала тургандыгын белгилөөдө.

4-студенттин ой-пикири:

Ар бир адамдын дене түзүлүшүнүн, сак-саламатчылыгынын бекемдиги анын курбу-курдаштары менен бирге жүрүүсүндө, илим-билимге ээ болуусунда, эл үчүн кызмат кылууда өтө зарыл.

Окутуучу: Жаш кезде ден соолугуңдун барында убакытты текке кетирбей окуп билим алууну, элдин керегине жарап, эл жүгүн көтөрүү керектигин эскертүүдө.

5-студенттин ой-пикири:

Эгерде, сак-саламатчылыгының болбосо. анда, бул турмушта бирөөнү сүйүүгө дагы дарманың жетпестиги, алсыз болуп, эч нерсеге табитиң тартпастан, арман айтып, зар ыйлап отурасың.

6-студенттин жекече ой толгоосу:

Биздин сак-саламатчылыгыбыз бул биздин тагдырыбыз, турмушубуз жана келечегибиз болуп саналат. Бакыт-таалай, ырыс-кешиктин баары, кийинки укум-тукумга калтырчу мурастарыбыздыг баары бул биздин ден соолугубуз экендиги чындык.

Окутуучунун жыйынтыктоосу: Ден соолугуна жаш кезинен кам көрүп жугуштуу оорулардан тукум куучулук ооруларды алдын алууну, ден соолуктун кымбат экенин, баа жеткис экенин, мурас катары сактоону эскертет. Акын жаш кезинен кургак учук оорусу менен ооруп, ошол оору менен өмүр бою алп урушуп, акыры оорунун азабынан көз жумган.

Окутуучу студенттердин жазуу жүзүндөгү кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү максатында А.Осмоновдун чыгармаларынын текстинин негизинде көнүгүү, машыгуу жумуштарын жүргүзөт; жат жазуу жана анын түрлөрүн жүргүзөт; баяндама жумушу жана анын түрлөрүн жүргүзөт; дил баян жана анын түрлөрү жүргүзөт.

Жазуу түрүндөгү практикалык иштерден:

1) конспектилөө жумуштары мисалы: толук конспектилөө, кыскача конспектилөө;

2) реферат жаздыруу сыяктуу иштер аткарттырылат ж.б.

Айрым бир практикалык иштерди мугалим студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн тапшырат. Эң алдыңкы студенттерге «А.Осмоновдун поэзиясынын тематикалары» же «Алыкулдун ырларынын окутуп-тарбиялоочулук мааниси» деген сыяктуу ж.б. темаларда доклад даярдап келүү сунушталат.

Сабактын максаты:

1. Кыргыздын акындарынын көркөм тексттеринин мисалында студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу

2.Көркөм тексттердин үлгүсүндө студенттердин кебин байытуу

3.Көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке, эли-жерин сүйүүгө жана адептүүлүк маданиятына тарбиялоо

Сабактын түрү: Жаңы теманы өздөштүрүү.

Сабактын тиби: баарлашуу сабагы.

Иштөөнүн формасы: жуп менен топ менен иштөө.

Сабактын жабдылышы: тексттер, көрсөтмө куралдар, акын жөнүндөгү кино тасмадан үзүндү көрсөтүү.

Сабактын жүрүшү:

- ✓ Уюштуруу
- ✓ Үй тапшырманы текшерүү
- ✓ Жаңы окуу материалын өтүү
- ✓ Окуу материалын бекемдөө жана бышыктоо

Биз өзүбүздүн көп жылдык педагогикалык тажрыйбабызда кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү боюнча студент-жаштардын оозеки жана жазуу кебин калыптандыруу маселесинин тегерегинде иш жүргүзүп келебиз.

Кыргыз акындарынын ичинен Алыкул Осмонов ырларындагы кебинин ийкемдүүлүгү, ыргактуулугу, тереңдиги, тематикаларынын байлыгы, мазмундуулугу менен айырмаланып турарын студенттерге сабак учурунда жеткиликтүү түшүндүрүүгө, анын ырларынын таасиринде кыргыздын студент-жаштарынын кеп ишмердүүлүгүн гана калыптандырбастан, аларды алдыңкы, үлгүлүү жүрүм-турумдарга да окутуп-тарбиялап келебиз.

Мисалга алсак, А.Осмоновдун поэзиясынын туу чокусу болгон акындын «Ата журт» аттуу чыгармасынын көркөм текстин студенттерге көркөм окутуу менен ага карата суроо-тапшырмаларды түзүү ишин аткарттырат:

Биринчи студенттин көркөм окуусу жана суроо-тапшырмасы:

1. Акындын Ата Журтуна карата мекенчил мамилеси
2. Ырдагы Ата Журтуна карата камкордугу
3. Алыкулдун патриоттук сезимдери

Экинчи студенттин көркөм окуусу жана суроо-тапшырмасы:

- 1. Алыкулдун ыр саптарынын күчтүүлүгү***
- 2. Акындын Ата Журтунун түйшүгүн өз мойнуна алуусу***
- 3. Ата Журту үчүн баарына даяр экендиги***

Үчүнчү студенттин көркөм окуусу жана суроо-тапшырмасы:

- 1. Ата Журту өчөн ооруганга да даяр экендиги***
- 2. Мекенинин азабын тартуу акындын бүт өмүрүнө татый тургандыгы***
- 3. Студенттин “Алыкулдун ден соолугу” аттуу дил баян эссеси***

Окутуучунун сөзү: Акындын ырынын тексти – бул үч куплет ырга батырылган Ата журттун ажарына кимдин гана назары түшпөгөн. Кайра-кайра жатка айттырып жаттатып, тамшандырбаган. Ата журт акындын канжанынан бүткөн, жалбырттап жанар тоодой атырылып турган кудурет күч кимди болсо да элжиретип эл-жерин сүйүүгө, кастарлап- кадырлай билүүгө шыктантат. Дене бойду дүркүрөтүп чыйралтып турат. Кыргыздын сынчыларынын бири Ш.Үмөталиев бул ырды жогору баалаган [121]. Ата журттун эгемендүүлүгүн ыйык санаган мекенчил, эл журттун, мекендин кызыкчылыгын жогору койгон, бийик адамдык сапатты калыптандырууга акындын Ата журту ынандырат. Жамандыкты Ата журтуна ыраа көрбөгөн акындын «Ата журттун»обон менен укканда ар бир кыргыз атуулу элжиреп Ата журтту бекем ардактап, кучактап тургандай сезим калтырат.

Окутуучу студенттер менен бирге «Ата журт» аттуу ырдын көркөм текстин хор менен обонго салып, ырдашат.

Кеп ишмердүүлүгүнө окутуп-үйрөтүүдө окутуучу менен студенттердин өз ара баарлашуусу да негизги ролду аткарат.

Окутуучу: Элинин чыгаан уулу, мекенчил болуу менен бүт адамзаттын тагдыры жана келечеги жөнүндө кам көргөн табиятка этият мамиле жасап, «токойду, агын сууну, абаны, чөптөрдү, балыктарды сактап калуу керек» деп, дүйнөгө жар салып жаткан экологиялык көйгөйдү түшүнгөн жана алдын ала адамзатты катуу эскертип, ден соолукту чыңдоодогу суунун касиетин чеберчилик менен ачып бере алган.

***Төртүнчү студенттин көркөм окуусу, жекече ой жүгүртүүлөрү
жана оозеки, жазуу жумуштары:***

1. Суу бул – табияттын байлыгы
2. Ден соолукту чыңдоодогу суунун пайдасы
3. Адамзат үчүн суу бул - өмүр

***Бешинчи студенттин көркөм окуусу, жекече ой жүгүртүүлөрү
жана оозеки, жазуу жумуштары:***

1. Жаратылыштагы суунун касиети
2. Суусуз жашоо мүмкүн эмес
3. Суу – ден соолуктун булагы

Студенттин сөзү: Адам баласы үчүн суудан артык, суудан өткөн зарыл нерсе барбы? адамдын дене боюнун 80%зы суудан турарын адамдын саламаттыгын изилдеген окумуштуулар бир нече жолу далилдешкен. Көркөм тексттин ыр саптарынан көрүнүп тургандай, акын суунун кадыр-баркын өтө терең ачып бере алган. Ошондуктан, адамзат сууну көздүн карегиндей сакташы керек деп айтар элем.

Окутуучунун сөзү: Акын көзү ачыктай, өз тагдырын ак баракка таасын жазып кеткендей. Мисалга «Мен кыргыздын акыны» аттуу ырын алалы:

***Алтынчы студенттин көркөм окуусу, жекече ой жүгүртүүлөрү
жана оозеки, жазуу жумуштары:***

1. Акындын барк-баасы жана кадыр-баркы
2. Алыкулдун жаңычылдыгы
3. Алыкул кыргыздын алп акыны

Студенттин сөзү: Бул айтканы баатырдык. Минтип өзүнө баа берүү залкарларга гана мүнөздүү.

***Жетинчи студенттин көркөм окуусу, жекече ой жүгүртүүлөрү
жана оозеки, жазуу жумуштары:***

1. Акындын тазалыгы жана чынчылдыгы
2. Алыкул – элдик акын
3. Алыкулдун миң кырдуу таланты

Окутуучунун чакан лекциясы: «Күйүмдүү көп, күйгөн аз, билимдүү көп билген аз» дегендей, акыныбыз бүт өмүрүн поэзия мухитине арнагандыгын анын ар бир ыр саптарынан баамдасак болот. Адамзаттын ден соолугу менен анын сак-саламатчылыгынын барк-баасын Алыкулчалык эч бир акын ырларында ачып бере алган эмес. Анткени, акындын өзүнүн ден соолугу камкордукка муктаж болгон. Өмүрүнүн акыркы минутасына чейин жеке ден соолугу менен күрөшүп дагы, канаттуу ырларын жаратып дагы жашаган гениалдуу акын десек болот. Чыныгы адамзаттык мүнөзү менен элине жана жерине күйүмдүүлүк да, билимдүүлүк да кудуреттин чоң эрдигин даңазалады. Кыргыз бермети болгон Ысык-Көлдү акын өзүнүн «Кыргыз көлү» аттуу ырында даңазалаган.

Сегизинчи студенттин жекече ой жүгүртүүлөрү жана оозеки, жазуу жумуштары:

1. *Ысык-Көл – кыргыз бермети*
2. *Дүйнөдөгү эң ири көлдөрдүн бири болуп саналат*
3. *Алыкулдун Ысык-Көл менен достошуусу*

Студенттин чечмелөөсү: Ысык-Көл тууралуу күчтүү саптарды Алыкул гана жаза алмак. Минтип акынды түшүнгөн ар бир кыргыз айта алат! Мезгил жана мезгилдин агымына киринген тирүүлүк чындыгы айта алат...

Окутуучунун чакан лекциясы: Ысык-Көл – анын сүйүктүү темаларынын бири болгон. Ысык-Көл – анын кубанычы, дартына даба табаар үмүтү, тилеги, ой-максаты жана келечеги катары саналып, өмүрүнүн акыркы мезгилинде акын көлгө жан жолдошу катары мамиле жасагандыгын анын «Ысык-Көл» аттуу ырынан билебиз:

Тогузунчу студенттин көркөм окуусу жекече ой жүгүртүүлөрү жана оозеки, жазуу жумуштары:

1. *Алыкул жана Ысык-Көл*
2. *Акындын көл жээгинде жараткан ыр сапары*
3. *Ысык-Көлдүн акындын чыгарма жаратуусуна шыктандыруусу*

Окутуучу студенттердин ооeki жана жазуу жүзүндөгү кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү максатында А.Осмоновдун чыгармаларынын текстинин негизинде көнүгүү, машыгуу жумуштарын жана практикалык жазуу жумуштарын аткарттырат.

Окутуучунун жыйынтыктоосу: Акын майда акындар сыяктуу оюу тар саптар менен чектелбейт. Турмуштан бөлүнгөн «ыр техникасына», эптеп кураштырып, жамаачылай салган өңчөй «уйкаш сөздөргө» байланбайт. Ысык-Көл толкунун ырларында түнөткөн Алыкулдун таланты баа жеткис. Кыргыз элинин талантуу акыны Алыкул Осмоновдун бул ыр саптары мезгил улам өткөн сайын көркөмдүгү улам артып, мазмуну кеңейип келет. Акындын ырлары – кыргыз эли үчүн түгөнбөгөн гүлазык.

Бул – өлбөс поэзияны жаратып кеткен акындын өзүнүн өлбөстүгүнүн далили. «Алыкул Осмонов» аттуу сыйлыктын лауреаты Б.Бугубаевдин акын тууралуу эскерүүлөрүн келтирүү менен сабакты жыйынтыктайбыз:

Тарыхы улуу улутпуз,
Таалайын мезгил унуткус.
Ошондой элдин бир уулу,
Ооматы кылбайт... буюккус.
Акылдан акыл жараткан,
Алыкул сыры бир укмуш. *Б. Бугубаев*

3.4. Кыргызча кеп ишмердүүлүктү калыптандырууда дене тарбия адистигиндеги студенттерге акын-жазуучулардын чыгармаларын окутуп-үйрөтүүнүн жолдору

Улуу педагог К.Д.Ушинский айткандай, мугалим окутуучу эле эмес, бир эле мезгилде тарбиячы да болуш керек. Ушуга байланыштуу Жогорку окуу жайлардын окутуучулары билим берүү менен бирге тарбиялоо да четте калбаш керек. Кыргыз эли бала тарбиялоодо сүйлөө кебинин мыкты болушун жакшы билген. Айтылуу төкмө акындарыбыз Токтогул Сатылганов, Жеңижок, Барпы, Алыкул, Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Чынгыз Айтматов ж.б. классик жазуучуларыбыз бала кезинен чоң энеси же чоң

атасын сөзмөр, жамакчы болуп, жомокторду, санжыраларды элдик ырларды жакшы билген.

Мындай таасирленүүдөн кийин акыл-эс сак-саламатчылыгы, алардын ойлоосу, туура ой жүгүртүүсү, сүйлөө кеби жогорку деңгээлге жетип, Эл акыны, Эл жазуучусу наамына арзып отурушат. Демек, дени сак муунду окутуп- тарбиялоодо анын акыл-эсинин сак-саламатчылыгы менен бирге эле сүйлөө кебинин сабаттуу болуусу өтө зарыл. Кыргыз элинде «уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген макал тастыктап турат.

Жаштардын, студенттердин сүйлөө кеби үй-бүлөдө, бала бакчада, мектепте андан кийин жогорку окуу жайында максаттуу түрдө ишке ашса натыйжа чыкмак. Айрыкча, үй-бүлөдө ата-эненин бири-бири менен сүйлөшүү маданияты, балдар менен кичинекейинен баарлашуу, жомок окуп берүү болбогондугу, балдарды «башың иштебейт», «келесоо» ж.б. оозго албай турган сөздөр менен кемсинтүүсү, баланын үзгүлтүксүз ызада, кагууда болуусу, ошондой эле уруп, чаап күч колдонуу, баланын тартынуусуна, өзүн күнөөлүү сезүүгө алып келерин психологдор, психоллингвисттер далилдешкен.

Кыргыз элинин улут кылып турган үй-бүлөдөгү кичүү эркек уул ата-эненин колунда калып багуу, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо, улууларга жол бошотуу, сөзгө конок берүү, улуудан мурун озунуп табакка кол салбоо, атын алып, эшик ачуу, улуудан мурун төргө өтпөө, улуулата отуруу, тамакка чогуу отуруу, улууларга каяша айтпоо, эрте туруу, кайнененди какпа, эшикти катуу жаппа деген сыяктуу ж.б. көптөгөн адептик мааниси бар күнүмдүк турмуштагы аткарылуучу адептерибиздин мааниси дени сак муунду өстүрүүдө өтө зарыл.

Дене тарбия адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутууда, негизинен, методика илиминдеги кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнө багыттап, сабакты уюштуруу жыйынтык алып келерин тажрыйбада байкадык

**Таблица 3.1 –Кыргыз тилин кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууга
багыттап окутуу**

Угуу ишмердүүлүгү	Окуу ишмердүүлүгү	Сүйлөө ишмердүүлүгү	Жазуу ишмердүүлүгү
Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин угуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу	Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу	Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандыруу	Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин жазуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу

Өзүбүздүн көп жылдык педагогикалык тажрыйбабызда мына ушул жогоруда кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү боюнча студент-жаштардын оозеки жана жазуу кебинин калыптандыруу маселесинин тегерегинде иш жүргүзүп келебиз.

Кыргыз элинин төкмө акындары болгон Жеңижоктун (Көкө уулу Өтө), Токтогул Сатылгановдун, Барпы Алыкуловдун ырларындагы дене тарбия маданиятына жакын санат-насааттарын, философиялык терең мазмундагы ырларын студенттерге сабак учурунда жеткиликтүү түшүндүрүүгө, алардын ырлары аркылуу кыргыздын студент-жаштарынын кеп ишмердүүлүгүн гана калыптандырбастан, аларды алдыңкы, үлгүлүү жүрүм-турумга да, табиятты коргоого, мекенди сүйүүгө, ден соолугуна кам көрүүгө да окутуп-тарбиялап келебиз. Ошондой сабактын бир үлгүсүн сунуштайбыз [47; 119; 21].

Сабактын максаты:

1. Кыргыз элинин төкмө акындарынын көркөм тексттеринин мисалында студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу.

2. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрүн, баалуулуктарын билүү.

Сабактын түрү: жаңы теманы өздөштүрүү.

Сабактын тиби: баарлашуу сабагы

Иштөөнүн формасы: жуп менен топ менен иштөө.

Сабактын жабдылышы: тексттер, көрсөтмө куралдар, акындын ырларынан уктуруу.

Сабактын жүрүшү:

- Уюштуруу.
- Үй тапшырманы текшерүү
- Жаңы окуу материалын өтүү
- Окуу материалын бекемдөө жана бышыктоо

Барпынын, Токтогулдун, «Санат» чыгармаларынан көркөм тексттин студенттерге көркөм окутуу менен ***окуу ишмердүүлүгү*** аткарттырылат.

Жазуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу боюнча машыгуу иштери.

1-тапшырма: Ыр саптарына ылайык келген макалдарды жазуу иши аткарылат. Мисалы: Дени соонун – жаны соо. Иштесең тиштейсиң. Күлүк күнүндө, тулпар тушунда. Жаш келсе ишке, кары келсе ашка. Эр эмгегин жер жебейт. Мээнетин катуу болсо – тапканың таттуу болот. Эр жигитке жетимиш өнөр аздык кылат. Жакшы адам таап сүйлөйт, Жаман адам каап сүйлөйт Эр жигит эл камын ойлойт ж.б.

2-тапшырма: Макалдарды жаттап, оозеки, жазуу кебинде колдонуу.

3-тапшырма: Акындардын ырларындагы кеңешин угуу, айтуу жана жазуу.

Окутуучу: Жеңижок менен Токтогул акындардын “Санат” аттуу ырын таап, окуп чыгып, андагы төмөнкү сөздөрдү издеп таап, алардын лексикалык маанисин оозеки чечмелегиле жана аларды катыштырып, чакан текст түзүү менен силер да акындарды туурап, ыр жаратууга аракеттенгиле:

<i>“Санат” ырларындагы сөздөр</i>	<i>Лексикалык маанилери</i>	<i>Текст түзүү</i>
<i>Жукпаган -</i> <i>Кадырын -</i> <i>Торко -</i> <i>Ашыктык -</i> <i>Жар жоо -</i> <i>Алты сай бараң -</i>		

<i>Дөөлөтүнө - Жылымдап - Тай -</i>		
---	--	--

Окутуучу: Ыр тексттеринен башка дагы сөздөрдү жыйнап, маанисин чечмелеп, текст түзсөңөр болот

Жазуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу боюнча машыгуу иштери:

1-тапшырма: Кара менен басылган сөздөргө синоним сөздөрдү таап жазуу жана ар бир маанисине сүйлөм түзүү.

2-тапшырма: Ден соолукка байланыштуу өз алдынча текст түзүү.

Окутуучунун лекциясы: Эки акындын чыгармаларына тарыхчылар, адабиятчылар, айрым философиянын тарыхын изилдөөчүлөр изилдөө жүргүзүү менен өз ойлорун айтышкан. Мисалы: Залкар Ч.Айтматов: «Жеңижоктун ырларынын мазмунунун тереңдигин, көркөмдүүлүгүн таасын белгилеген. Демек, улуу жазуучубуз да Жеңижоктун чыгармаларын сүйүп окуган [8].

Окутуучунун тапшырмасы: Барпы Алыкуловдун «Аккан суу» аттуу чыгармасын таап, көркөм окугула, андагы сөздөрдүн лексикалык маанисин чечмелегиле жана аларды катыштырып, чакан текст түзүү менен *угуу, көрүү, окуу, сүйлөө жана жазуу кеп ишмердүүлүгүңөрдү* калыптандыргыла.

<i>Барпы Алыкулов “Аккан суу</i>	<i>Лексикалык маанилери</i>	<i>Текст түзүү</i>
<i>Макулуктун Мөмөнү Мураптар Тирүү Көгөрбөйт Гия-чөп Какшып Бүркүт Шаңшып</i>		

Окутуучунун тапшырмасы: Жеңижок, Токтогул, Барпынын «Аккан суу» чыгармаларынан үзүндүлөрдү таап, окуп, таблицкага жазгыла. Аларды

көркөм окуу менен өз ара салыштыргыла ошондой эле, *угуу, көрүү, окуу, сүйлөө жана жазуу ишмердүүлүгүңөрдү* калыптандыргыла.

Аккан суу

<i>Жеңижок</i>	<i>Токтогул</i>	<i>Барпы</i>

Проблемалык суроо: *Суусуз жашоо мүмкүнбү? Ден соолукка суунун пайдасы канчалык? Суу эмне үчүн керек?*

Өз алдынча иштетүү: *«Сак-саламатчылыкта жашоодо суунун ролу» аттуу темада өз алдынча текст түзүү*

Жыйынтыгы. Окутуучунун лекциясы: Табият менен адам дайыма татуу мамиледе болуп, жаратылышты талап-тоноп, ыпылас кылып булгабастан этияттык менен сактап, коргой да, сүйө да билүү керек. Акындар жандуу жаратылыштын адам жашоосундагы алмаштыргыс ордун жана аны таза сактоону көрсөтүүдө. Адам баласы үчүн суудан артык суудан өткө зарыл нерсе бары? Көркөм тексттин ыр саптарынан көрүнүп тургандай, аккан суунун кадыр-баркын өтө терең ачып бере алышкан. Кээ бир өлкөлөрдө ичер сууга жетпе башка материктен ташып келип ичишет. Кыргыз жери таза суунун мекени экендиги акындардын ырларынын маани-мазмуну айтып турат. Цунами, суу ташкындоолор, сууга байланыштуу кырсыктардын кесепети мүмкүн адамзатты эсине келтирер тагдырдын сыры болуп жүрбөсүн?

Текст менен иштөө: Ден соолукту чыңдоодогу суунун касиети жөнүндө эссе жаздыруу.

Сөздүк менен иштөө: Түшүндүрмө, синонимдик, фразеологиялык сөздүктөр менен иштөө менен ден соолук темасында сөздөрдү жыйноо жумуштарын аткартуу.

Чыгармачылык практикалык иштер: 1) «Суу – ден соолуктун булагы» аттуу темада реферат даярдатуу; 2) «Кыргызстандагы көлдөр», «Ысык-Көл – кыргыз бермети» деген темаларда доклад даярдаттыруу

Эки акындын «Аккан суу» аттуу ырларынын мазмунуна таянуу менен студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча студенттердин **өз алдынча иштөөлөрү** үчүн суроо-тапшырмаларды сунуштоо:

1-тапшырма: Жеңижок, Токтогул, Барпынын ырларынын мисалында суунун адамзаттын сак саламатчылыгын, ден соолугун сактоодогу ролун, маанисин чечмелөө.

2-тапшырма: тексттин негизинде суунун кадыр-баркы, адамдын жашоосундагы орду, сууну үнөмдөө, туура пайдалануу тууралуу дил баян эссе жазуу.

3.5. «Манас» эпосу аркылуу дене тарбия адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин өстүрүүнүн ыкмалары жана кеп ишмердүүлүгүнө окутуунун жалпы модели

Байыртадан эле кыргыз элинин жашоосу спорт менен байланышта болуп, аш-тойлор, маарекелер, ырым-жырымдар улуттук оюндарсыз өткөн эмес. Улуттук оюндарыбыз – көп кылымдык салт-санаабызды, тарыхыбызды жана маданиятыбызды сактап келе жаткан кенч. Кыргыз элинин салт-санаасы, үрп-адаты, руханий адеп-ахлак салттары, улуттук оюндарынын терең улуттук маани-маңызы дени сак жаштарды тарбиялоодо чоң казына болгондуктан аны муундарга мурастап өткөрүү керек.

Кыргыз элинин көөнөргүс улуу мурасы, руханий байлыктары болгон «Манас», «Семетей», «Сейтек» трилогиясында жана көптөгөн кенже эпосторубузда, дастандарыбызда «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Жоодарбешим», «Жаңыл Мырза», «Жаныш – Байыш», «Олжобай менен Кишимжан» ж.б. элибиздин көчмөн жашоосун, жөрөлгөлөрүн салт-санаасын, адеп-ахлагын, улуттук оюндарыбыздын түрлөрү чагылдырылат. Бул чыгармаларда улуттук спорт оюндары иретинде эмес, элдин жоокерчилик заманына байланыштуу эр жигиттердин, жигиттер эле эмес кыздардын да

аттын кулагы менен тең ойногон, жаа аткан, душмандардан эли-жерин коргогондугунан кабар берет. Эл чогулган той-аштарда демде-дем ойнолуп, жарыяланып, урпактардын сак-саламатчылыгына кам көрүлгөн.

Кыргыз элинин «Манас» баштаган чыгармаларындагы оюндарды эки түргө бөлүүгө болот:

- 1) акыл-эсти калыптандыруучу оюндар; 2) кыймылдуу оюндар.

Мындай оюндарга булар кирет: күрөш, жамбы атмай, тыйын эңмей, эр оодарыш, ордо, улак тартмай, кыз куумай, чатыраш, тогуз коргол, ат чабыш ошондой эле элди-жерди душмандардан, басып алуучулардан коргогон баатырдык эрдиктери көзгө атар мергенчилиги, кылыч чабыш, найза саймай чебердиги, ж.б. ушул сыяктуу спорттун түрлөрү эпостордо эбактан бери эле жаш муундардын акыл-эс жана дене мүчөсүнүн сак-саламатчылыгы үчүн кызмат кылган.

«Манас» эпосун окутуу менен студенттердин мекенчилдик, улуттук аң-сезими ойгонуп, руханий дөөлөттөрүбүздү барктап, баалап көздүн карегиндей сактоого жана «Манас» эпосу өткөн – тарыхыбыз, бүгүнкү – жашообуз, эртеңки – келечегибиз экенине ынандырууга окутуп-тарбиялоо менен бирге эле

- 1) акыл-эс оюндары аркылуу сүйлөө жана жазуу маданиятын калыптандыруу;

- 2) кыймылдуу оюндар аркылуу сүйлөө жана жазуу маданиятын калыптандыруу иштери аткарттырылат.

Дене тарбия багытындагы студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө «Манас» эпосунун текстин пайдалануу студенттердин арасында айрыкча кызыгууну жаратат. Алгач, сабагыбызды С.Байгазиевдин пикиринин тегерегинде талкуу жүргүздүк [17]:

Студенттердин кызуу талкуусунан кийин төмөнкүдөй жыйынтыкка келерин С.Байгазиев дагы баса белгилеген:

«Манас» эпосунун мисалында бир сабактын үлгүлөрүнөн келтирмекчибиз. Мисалга алсак:

Сабактын темасы: Грамматикалык тема: Синонимдер жана алардын пайда болушу. Лексикалык тема: «Манас» эпосундагы улуттук оюндар.

Сабактын максаты:

1. Кыргыз элинин улуттук мурасы болгон «Манас» эпосунун көркөм тексттеринин мисалында студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу.

2. Көркөм тексттин үлгүсүндө студенттердин кебин байытуу.

3. Көркөм чыгармалар аркылуу мекенчилдикке, эли-жерин сүйүүгө жана адептүүлүк маданиятына тарбиялоо.

4. Студенттердин жазуу, сүйлөө кеп ишмердүүлүгүн «Манас» эпосу аркылуу калыптандыруу. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү, баалулуктарын билүү.

Сабактын түрү: Жаңы теманы өздөштүрүү.

Сабактын тиби: баарлашуу сабагы

Иштөөнүн формасы: жуп менен топ менен иштөө.

Сабактын жабдылышы: тексттер, көрсөтмө куралдар, «Манас» эпосунан үзүндү уктуруу.

Сабактын жүрүшү:

- Уюштуруу.
- Үй тапшырманы текшерүү
- Жаңы окуу материалын өтүү
- Окуу материалын бекемдөө жана бышыктоо

Окутуучунун чакан лекция-сабагы: Синонимдер тилдеги сөздүк корду байытат, толуктайт. Коом өнүгүү менен тилде да өнүгөт, экөө тыгыз байланышта. Тил коомсуз өз алдынча өнүкпөйт, анткени тилдин өзү – коомдук көрүнүш. Тил, кеп, текст – өз ара табигый байланышта келип алар ажырагыс бир бүтүндүктү түзгөн тилдик-коммуникативдик көрүнүш. Синонимдин пайда болуу жолдору: жаңы сөздөрдүн пайда болуусу,

диалектилерден адабий тилге кирген сөздөр. Синоним сөздөр кептин көркөмдүгүн, айтылган ойдун образдуулугун арттырат.

Кыргыз элинин улуу мурасы болгон «Манас» эпосу – кыргыз элинин тарыхын, салт-санаасын, адеп ахлактын, жашоо-тиричилигин, маданиятын, спортун, адамдардын оң-терс сапаттары жөнүндөгү бааларын, айлана-чөйрөгө, жаратылышка болгон мамилесин, сырткы жана ички душмандарга каршы турганын, тукумдан-тукумга эч кандай жазуусу жок ооздон-оозго мурас кылып, бүгүнкү күнгө жеткен чоң казына. «Манас» эпосу – кыргыз элинин жан дүйнөсүнүн руханий күлазыгы. Көлөмү боюнча да, мааниси боюнча да дүйнөдө теңдеши жок эпос. Эпосто элин жерин коргоо, баатырдык тема кенен орун алган. Манастын душманга арстандай айбаты, жолборстой кайрат көрсөткөн баатырдыгы, туулган жерин сүйүп, элин терең урматтаган, ак көңүл, кечиримдүү айкөлдүгү, достукка туруктуу, ынтымакка чакырган акылдуулугу бүгүнкү күндө жаштар үчүн өрнөк.

«Манас» эпосу бардык тармактардын башаты: элчилик, ден соолук, курулуш, маданият, спорт, темирдей тартип сактаган аскердик тактика, астрология, соода-сатык, эсеп, бычмачы-тикмечи, кол өнөрчүлүк, узчулук, тамак-аш технологиялары. ж.б. тармактардын башаты кыргыз элинин сабаттуу, маданияттуу эл экенинен кабар берет. Ар улуттун башын бириктирип, мамлекеттүүлүгүн, жерин, элин, эне тилин жоготпой коргоп келген эл. Дүйнөдө теңдеши жок океандай эпосту жараткан эл. Ушундай элдин жаштары бүгүнкү күндө эки ооз сөздү кошуп сүйлөй албай, сөз түшүнбөгөн түркөй, эне тилин жериген, адепсиз, маданиятсыз, кайдыгер болбош керек.

Саякбай Каралаевдин айтуусунда «Манас» эпосунан үзүндү студенттерге уктуруу. Андан кийин студенттердин өзүлөрүнө «Манас» эпосунан үзүндүнү кыраатын келтирип студенттерге көркөм окутуу менен сүйлөө маданиятына өнүктүрүү.

1-тапшырма “Манас” эпосундагы дене тарбия багытындагы көркөм тексттери аркылуу кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу

“Манас” эпосундагы дене тарбия багытындагы көркөм тексттери аркылуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу	
Биринчи студенттин көркөм окуусундагы сөздөрдү окуу, угуу, көрүү, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү	Экинчи студенттин көркөм окуусундагы көркөм текстти окуу, угуу, көрүү, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү
Ордо Чатыраш Киште Чакмак топ таш Кумалагын Жаалданып Капарына Көк чатыр Төрө Дөөкүрсүгөн Аңгырайган Улук	Ат чабуу Жоолук байлоо Көкүл Шам Күрмө Аккула Чапан Сарала Сүрөө Сүрөмө Байге кожурашты

Элдик эпостордон үзүндүлөрдү көркөм окутуу менен **угуу, көрүү, окуу, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгүн** калыптандыруу үчүн өз алдынча практикалык иштерди аткарттыруу.

1-тапшырма: чатыраш, киште, чакмак топ, кумалак – бул сөздөрдү түшүндүрүп жазгыла. Улуттук оюндардын түрүн аныктоо. Мындай улуттук спорттун түрү кайсы элдерде да кездешет?

2-тапшырма: жогорудагы улуттук оюндардын ойнолуш тартиптерин жазып чыгуу.

3-тапшырма: карданып, жаалданып, сурданып, капарына, төрө, дөөкүрсүгөн, арчындап, көкүлүн деген сөздөрдүн синонимдерин табуу бул сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү.

4-тапшырма: тексттен тааныш эмес сөздөрдү жазып чыгуу. Сөздүктөрдүн жардамы менен маанисин табуу. Тексттен синоним, антоним сөздөрдү сөздүккө жазуу.

Сынчыл ой жүгүртүү, ой калчоо:

<i>Үчүнчү студенттин көркөм окуусундагы көркөм текстти окуу, угуу, көрүү, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрү:</i>	<i>Төртүнчү студенттин көркөм окуусундагы көркөм текстти окуу, угуу, көрүү, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрү:</i>
Кыраан Алыскы Айбаты Түтпөс Кең көкүрөк Сом далы Тутканды Далдалы Балбандары Мант кылып Азуусу албарс Уу тырмак Каман Мүдөөсү Айкөл	Туюнчу Эрлер Төрө Сүйүнчү Калк Карааны Бедериң Тануу Медерин Элинде Түркүгүн Жолборс Айбат Артстан Ырыскы

5-тапшырма: текстте ким жана эмне жөнүндө сөз болууда?

6-тапшырма: сөздүк дептерге тааныш эмес сөздөрдү жазып чыгуу, маанисин чечмелөө.

7-тапшырма: фразеологизмдерди таап сөздүк дептерге жазуу.

8-тапшырма: Манас менен Алмамбеттин достугун анализ жүргүзүү.

9-тапшырма: эпостон үзүндүнү өз алдынча оозеки айтуу.

10-тапшырма: тексттеги кара менен басылган сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

Элдик чыгармалардан үзүндүлөрдү көркөм окутуу менен *угуу, көрүү, окуу, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгүн* калыптандыруу үчүн өз алдынча практикалык иштерди аткарттыруу.

Окутуучу студенттердин жазуу жүзүндөгү кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү максатында «Манас» эпосунун текстинин негизинде көнүгүү, машыгуу жумуштарын жүргүзөт;

- жат жазуу жана анын түрлөрүн жүргүзөт;

- баяндама жумушу жана анын түрлөрүн жүргүзөт;
- дил баян жана анын түрлөрү жүргүзөт;
- жазуу түрүндөгү практикалык иштерден:

1) конспектилөө жумуштары мисалы: толук конспектилөө, кыскача конспектилөө;

2) реферат жаздыруу сыяктуу иштер аткарттырылат ж.б.

Айрым бир практикалык иштерди мугалим студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн тапшырат. Студенттерге «Манас» эпосунун улуттук спортун түрү колдонулган эпизоддордон жазып келүү: «жөө тай чабыш жарыш», «жөө кунан жарыш», «балбан күрөш», «жамбы атмай» ж.б.

3) «Манас» эпосу – кыргыз рухунун туу чокусу» деген сыяктуу ж.б. темаларда доклад даярдап келүү сунушталат.

4) Венндин диаграммасын пайдалануу менен Манас менен Алмамбеттин, Кошой менен Жолойду ж.б. салыштырып, айырмачылыктары, окшоштуктарын аныктоо жумуштарын жүргүзүлөт.

«Айкөл Манас атанын арбагы колдосун», «Манас колдосун», «Манас бабам колдосун», «Манас! Манас» деген ураан чакырыктар биздин спортчуларга дайыма дем берип келет эмеспи.

Кыргыз тили окуу дисциплинасында келечектеги «дене тарбия мугалимдери» адистигинде окуган студенттердин кеп ишмердүүлүгүн жогорулатуунун үстүндө иштөөдө модель түшүнүгүнө да токтолуу зарыл.

«Модель», «моделдөө» – жалпы илимий түшүнүктөр, алардын жардамы менен маанилүү нерселерди таанып-билүүгө болот. Моделдөө – кандайдыр бир кубулуштарды, процесстерди, системаларды, объектилерди, алардын моделин түзүү аркылуу изилдөө болуп саналат.

Модель жана анын жардамы менен белгиленген объект бирдей эмес, бирок окшош экендиги айтылат. Модель менен түп нусканын ортосундагы кандайдыр бир айырмачылыктын болуусу таанып-билүү функциясынын негизги шарты болуп эсептелет.

Дидактикада модель формасы боюнча үчкө бөлүнөт. Алар: зат түрүндө, сүрөттөө түрүндө жана сөз аркылуу ойлоо. Биздин изилдөөдө модель сөз аркылуу ойлоо формасында берилет. В.В. Давыдов менен А.У. Варданьян моделдерге үлгүлөрдү, схемаларды, куралдарды кошкон.

Гносеологиялык жактан алганда моделдөөнүн артыкчылыктарынын бири – белгисизден белгилүүгө өтүү, белгисиз тууралуу белгилүү менен окшоштук боюнча пайдалануу негизинде жүргүзүлгөндүгү.

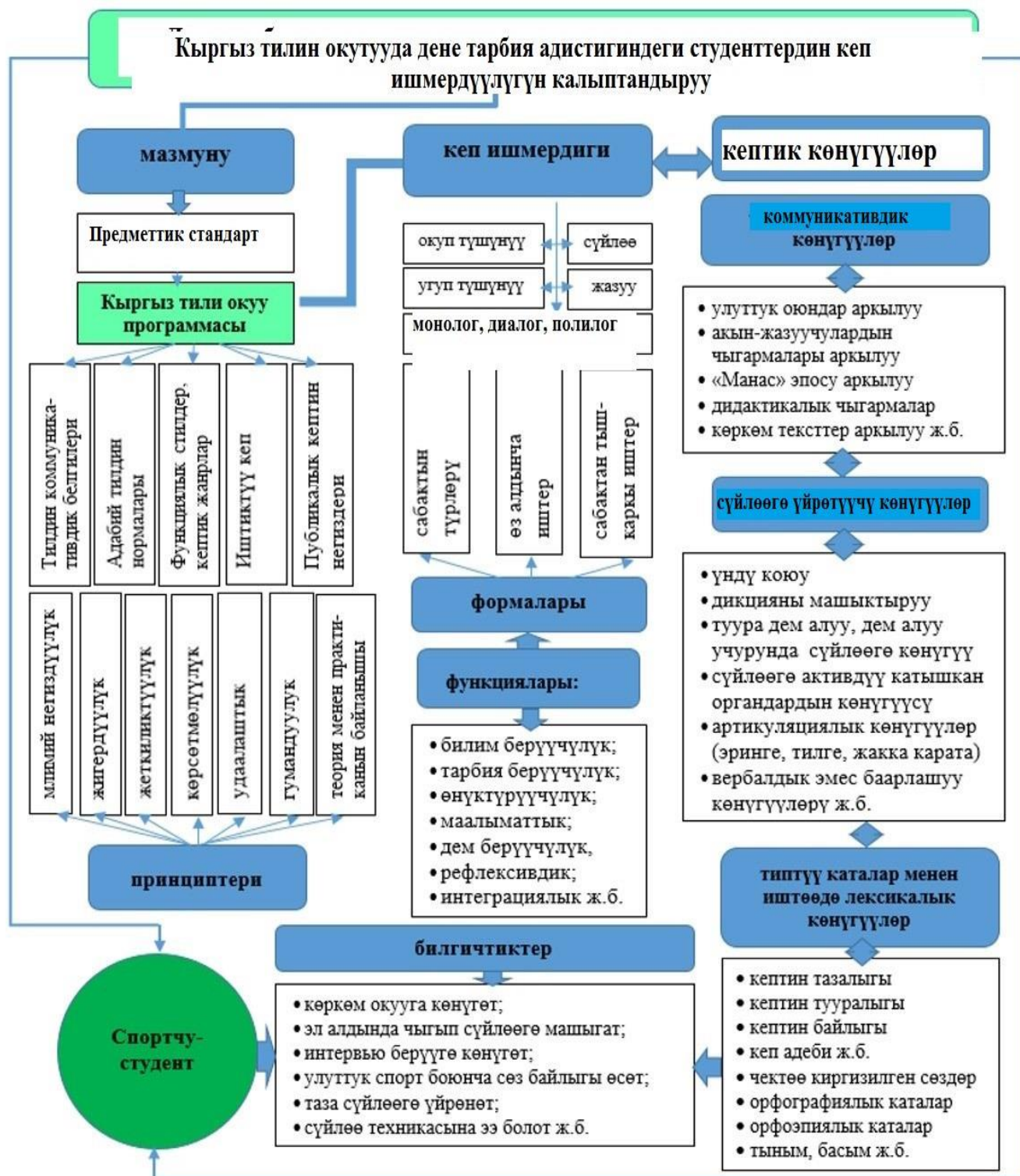
Моделдөө изилдөөнүн үч түрүндө колдонулат: эвристикалык, эсептөөчү жана эксперименталдык.

Модель – жаңы мыйзамдарды, теорияларды, жыйынтыктарды талдап жана аны оңдоо. Педагогикалык адабияттарда «модель кандайдыр бир буюмдун үлгүсү же кичирейтилген көчүрмөсү, схемасы» деп берилет [57].

Айрым татаал материалдарды жеңилдетүү жана ажыратып түшүнүү үчүн иллюстрациялык материалдар (сүрөттөр, схемалар, таблицалар, графикалык билдирүүлөр ж.б.у.с.) берилет да, үйрөтүлүп жаткан теманы терең түшүнүүгө жардам берип, алар теманын негизги тексти менен тыгыз байланышта болот. Бул каражаттар материалды көрсөтмөлүү түрдө конкреттештирет жана толуктайт.

Ал эми методикалык аппараттын багыттары (көрсөткүчтөрү, шарттуу жана символдук белгилер, стрелкалар ж.б.) окуу китебинин ички структурасын туура түшүнүүгө жардам берип, жалпы түзүлүшү жана мазмуну боюнча окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө багытталат.

Диссертацияда педагогикалык, илимий-методикалык адабияттарга талдоо, жалпылоо жана педагогикалык эксперимент өткөрүүнүн натыйжасында кыргыз тилин жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн жалпы моделин сунуштадык (сүрөт 3.3.)

Кыргыз тили окуу дисциплинасында дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн модели

Сүрөт 3.3. Кыргыз тили жана адабиятын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн жалпы модели

Үчүнчү глава боюнча корутунду

«Кыргыз тили жана кыргыз адабияты» дисциплинасы боюнча сабактарда кепти өстүрүү, кеп ишмердигинин бардык түрлөрүнө – сүйлөө, угуу, окуу жана жазууну калыптандырууга байланыштуу үч багытта жүргүзүлөт.

Кепти өстүрүүдө биринчи багыт адабий кыргыз тилинин ченемдерин өздөштүрүүнү түшүндүрөт (так айтуусу, сөз түзүлүшү, байланышкан конструкцияларды түзүү, сабаттуу сөз пайдалануу). Иштин мындай багыты окуучулардын кебинен карапайым сөздөрдүн жана жаргонизмдердин пландуу жокко чыгарылышын камтыйт.

Экинчи багыт студенттердин сөздүк байлыгын байытуу, кепти грамматикалык жактан туура түзүү менен байланышат. Окуучулардын сөздүгүн бардык окуу дисциплиналары байытат, бирок мында башкы роль кыргыз тили жана адабиятына берилген. Кыргыз тили сабактарында лексиконду толтуруу туруктуу сөздүк иштин артынан жетишилет. Анын натыйжасы болуп бейтааныш сөздөрдү байкай билүү чыгат, алардын маанисин жана колдонуу учурларын билүү үчүн сөздүктөр менен маалымдамаларга кайрылуу адаты калыптанат.

Студенттердин кебинин грамматикалык туура түзүлүшүн иштеп чыгуу сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн синонимдери менен системалуу иштөө, тилдик бирдиктердин формасын, маанисин жана пайдалануу өзгөчөлүктөрүн байкоо аркылуу жетишилет.

Бакалаврлардын кебин өнүктүрүүнүн үчүнчү багыты оозеки жана жазуу формасында жекече ой-пикирлерди айта билүү, жазуу иштери, план түзүүгө жана ага ылайык материалды системалаштырууга, тилдик каражаттарды туура тандап алууга багытталган.

Практикалык сабактарда студенттерде окуу-илимий жана публикалык (чечендик) багыттагы оозеки кептик көндүмдөрдү жакшыртууга көңүл

бурулат, чечендиктин ар кандай түрлөрү менен таанышуу жүрөт (турмуш-тиричиликтик, коомдук-саясий жана академиялык).

Окуучулардын кебин өстүрүү боюнча иште маанилүү түзүмдүк болуп ар кандай түрдөгү кептик каталардын алдын алуу жана жоюу саналат. Кепти өстүрүү ишине ошондой эле көркөм окуунун көндүмдөрүн калыптандыруу жана жакшыртуу кирет (кандай гана стилистикадагы текст болбосун, ал бир тон менен, көркөм эмес окулбашы керек).

Демек, «Кыргыз тили жана адабияты» дисциплинасынын башкы милдети төмөнкүдөй деп ойлойбуз:

- студенттерди кеп маданияты, стилистика жана риторика жөнүндө окуунун теориялык негиздери менен тааныштыруу;
- кыргыз тилдик системасынын вариативдүүлүгү менен динамизмин эске алып, заманбап кыргыз адабий тилинин ченемдерин билүүнүү системалаштыруу;
- стилистикалык жана экспрессивдик маркировка менен болгон кептик элементтерди орду менен пайдалануу көндүмдөрүн өнүктүрүү;
- оозеки жана жазуу кебинин монологдук жана диалогдук жанрлардын кесиптик түрлөрү жөнүндөгү көрүнүштөрдү кеңейтүү;
- студенттердин тилдик маданиятын жана жалпы педагогикалык билим деңгээлин жогорулатуу. Дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү үчүн текст менен иштөөнүн бардык түрлөрү сунушталат. Анын ичинен айрыкча “Манас” эпосундагы улуттук оюндарга байланыштуу эпизоддорду окутуу спортчу-студенттер үчүн чоң кызыгууну жаратат. Жогоруда берилгенден тышкары Кошой менен Жолойдун күрөшү абдан кызыктуу эпизоддордун бири. Кыргыз элинин акын-жазуучуларынын, ошондой эле элдик жана дидактикалык оюндарды пайдалануу менен сабактарды өтүү натыйжалуу болот.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн жыйынтыгында, негизинен, белгиленген максатка жетүү менен коюлган милдеттердин толук ишке ашырылгандыгын белгилейбиз

1. “Жогорку окуу жайларындагы студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү жаатындагы илимий-теориялык жана илимий-методикалык изилдөөлөрдү талдоо жана анын дидактикалык принциптерин аныктоо” аттуу биринчи милдетти ишке ашырууда кыргыз тили жана адабиятын окутууда жогорку окуу жайларындагы студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү жаатындагы илимий-теориялык жана илимий-методикалык изилдөөлөрдүн тарыхы талдоого алынды жана окутуунун дидактикалык принциптери аныкталды. Педагогикалык адабияттарды анализдөө маалымдагандай, студенттердин кыргыз тилин билүү деңгээлин көтөрүү, кепти профессионалдык-кесиптик баарлашуунун каражаты катары колдонуу билгичтигин калыптандыруу, тагыраагы, коммуникативдүү сабаттуу адисти даярдоо маселеси турат. Болочокто педагог боло турган адистин кыргызча кеп ишмердүүлүгү анын натыйжалуу кептик-кесиптик ишмердүүлүгүн ишке ашырууда маанилүү ролду ойнойт. Ошондуктан кыргызча кеп ишмердүүлүгүн кесиптик адистикте аракетке келтирүү маанилүү билгичтиктердин бири катары эске алуу максатка ылайыктуу.

2. “Кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча изилдөөнүн материалдарын педагогикалык эксперименттик метод аркылуу сыноодон өткөрүүдөгөн аталыштагы экинчи милдетти аткарууда кыргыз тили жана адабиятын окутууда жогорку окуу жайларында окутууда студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү боюнча изилдөөнүн материалдары аныкталды жана педагогикалык эксперименттик метод аркылуу сыноодон өткөрүлдү. Тактап айтканда, кыргызча кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу төрлөрүнүн ар бир боюнча

кыргыз тили жана арабиятынын окуу материалдарынын мазмуну, аларды окутуп-үйрөтүүнүн методдору, ыкмалары педагогикалык тажрыйбанын негизинде сыноодон өткөрүлүп, натыйжалуу жыйынтыктарга ээ болуу менен практикага жайылтылды.

3. “Кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда дене тарбия адистигиндеги студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ыкмаларын, формаларын жана окутуунун мазмунун аныктоо менен методикасын иштеп чыгуу” аттуу үчүнчү милдетти иштеп чыгууда студенттердин кыргызча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ыкмаларын, формаларын жана окутуунун мазмунун аныктоо менен методикасын иштеп чыктык. Кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, окуу, сүйлөө, жазуу түрлөрүнүн ар биринин коммуникативдик багыттары боюнча кыргыз тили жана адабиятынын окуу материалдарынын мазмунунун негизинде окутуунун технологиясы, жалпы модели иштелип чыгып, окутууга сунушталды.

Жалпы корутундулардын негизинде төмөнкүдөй практикалык сунуштар иштелип чыкты:

- жогорку окуу жайларда кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда ар бир адистик кесип боюнча кептик- коммуникативдик ишмердүүлүктү өнүктүрүү үчүн студенттердин кептик ишмердүүлүгүнүн баштапкы деңгээлин биринчи курстан тартып диагноздоо милдеттүү болгондуктан, кыргыз тили жана адабиятынын окуу сааттарын көбөйтүү зарыл.

- жогорку окуу жайларда кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда ар бир адистиктиктеги кесип боюнча кыргызча кептик- коммуникативдик-кесиптик ишмердүүлүктү өнүктүрүү багытында окуу- методикалык комплекстерди, типтүү окуу программаларын, окуу куралдарын, тематикалык сөздүктөрдү иштеп чыгуу.

- жогорку окуу жайларда кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда ар бир адистик кесип боюнча кыргызча кептик- коммуникативдик-

кесиптик ишмердүүлүктү өнүктүрүү багытында студенттердин өз алдынча иштерин жана кесиптик-базалык-профессионалдык практикаларда педагогикалык баарлашууларды системалуу уюштуруу

- жогорку окуу жайларда кыргыз тили жана адабияты дисциплинасын окутууда студенттин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу – дисциплиналар аралык мүнөздөгү көйгөй экенин эске алуу менен студенттердин кептик-коммуникативдик билгичтиктеринин калыптанышы бир гана кыргыз тили сабактарында эмес, башка дисциплиналарды окуп-үйрөнүүдө бүтүндөй окуу жайдын окуу ишмердүүлүк процессинде ишке ашырылышын камсыздоо.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **Абдуллаев, М. Т.** Ак чөлмөк – улуттук спорт [Текст]: окуу колдонмосу / М. Т. Абдуллаев, Д. Жороев. – Ош: [б-сыз], 2005. – 44 б.
2. **Абдуллаев, М. Т.** Ордо оюну: теориясы жана усулу [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / М. Т. Абдуллаев, Т. Иманалиев. – Бишкек: КББАнын билим басма борбору, 2014. – 143 б.
3. **Абдуллаев, М. Т.** Улуттук оюндар [Текст]: усулдук окуу китеби / М. Т. Абдуллаев, М. Кийизбаев, Ч. Акматов. – Бишкек: Махпринт, 2011. – 361 б.
4. **Абдылдаев, М. К.** Мурас [Текст] / түз. М. К. Абдылдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1990. – 448 б.
5. Азыркы мезгилдин педагогу: теория жана практикасы [Текст] : илимий жыйнак / ред. Т. М. Сияев; Нарын мамл. ун-ти. – 1-чыг. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 65 б.
6. **Айталиев, Т.** Кыргыз улуттук оюндарынын «Манас» эпосунда чагылдырылышы [Текст]: эл аралык илимий-практ. конф. материалдар жыйнагы / Т. Айталиев; Булан-Сөгөттү, 6-9-сент. – Бишкек, 2014.
7. **Айтматов, Ч. Т.** Ак таңдай акындын мурасы [Текст] / Ч. Т. Айтматов // Жеңижок. – Фрунзе, 1982 – 5 б.
8. **Алымов, Б.** Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы [Текст]: 2-китеп / Б. Алымов. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 2 китеп. – 331 б.
9. **Аман кызы, Б.** Мектепте адабиятты окутууда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн илимий-методикалык негиздери [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.02 / Аман кызы Б. – Бишкек, 2008. – 25 б.
10. **Анаркулов, Х.** Кыргыз эл оюндары [Текст] / Х. Ф. Анаркулов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 192 б.
11. **Анаркулов, Х. Ф.** Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. / Х. Ф. Анаркулов. – Бишкек, 1993. – 360 с.

12. **Арабаев, Э.** Алиппе жаки төтө окуу [Текст] / Э. Арабаев. – Уфа: [б-сыз], 1991. – 120 б.
13. **Арстанбек Касен.** Кыргызские игры и развлечения [Текст] / Арстанбек Касен. – Бишкек: Илим, 2004. – 143 б.
14. **Ахаева, Н. В.** Ден соолук сактоочу билим берүү мейкиндиги шартында зээндүү инсанды калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: педагогика илим. д-ру ... дис. автореф.: 13.00.01/ Н. А. Ахаева. – Бишкек, 2016. – 46 б.
15. **Баитова, Ф. Т.** «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / Ф. Т. Баитова. – Бишкек, 2016. – 27 б.
16. **Байгазиев, С. О.** Манастаануу [Текст]: окуу китеби / С. О. Байгазиев. – Бишкек: Мээрим фондусу, 2000. – 261 б.
17. **Байгазиев, С. О.** Окутуунун интерактивдүү методу [Текст] / С. О. Байгазиев. – Бишкек: Эркин Тоо, 2004. – 27 б.
18. **Байгазиев, С. О.** Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр жана табылгалар [Текст] / С. О. Байгазиев, С. К. Рысбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1989. – 107 б.
19. Методика преподавания русского языка [Текст] / под ред. М. Т. Баранов, Т. А. Ладыженская, М. Р. Львов [и др.]. – М.: Просвещение, 1990. – 365 с.
20. **Барпы** [Текст]. – Бишкек: Кыргыз энцикл башкы ред., 1995. – 1-т. – 318 б.
21. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу технологиясын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Бекбоев. – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. – 385 б.
22. **Бекбоев, И.** Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы [Текст] / И. Бекбоев, А. И. Тимофеев. – Фрунзе: Мектеп, 1988. – 129 б.

23. **Бекбоев, И.** Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы [Текст] / И. Бекбоев, А. Алимбеков. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 191 б.

24. **Бийгелдиева, Н. А.** Кыргыз тилинин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.02 / Н. А. Бийгелдиева. – Бишкек, 2012. – 21 б.

25. **Биялиев, А.** Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы [Текст] / А. Биялиев. – Бишкек: Учкун, 2002. – 182 б.

26. **Биялиев, К. А.** Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери [Текст]: педагогика илим. д-ру ... дис.: 13.00.02 / К. А. Биялиев. – Бишкек, 2010. – 255 б.

27. **Валиханов, Ч. Ч.** Собрание сочинений в пяти томах [Текст] / Ч. Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1961. – Т. 1. – 777 с.

28. **Васильева, А. Н.** Основы культуры речи [Текст] / А. Н. Васильева. – М.: Рус. яз., 1990. – 247 с.

29. **Введенская, Л. А.** Риторика и культура речи [Текст] / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 537 с.

30. **Вескер, А. Б.** Тренинг актерского мастерства учителя [Текст] / А. Б. Бескер. – М.: Пед. о-во России, 2002. – 96 с.

31. **Гальперин, И.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Гальперин. – изд. 4-е. – М.: Комкнига, 2006. – 144 с.

32. **Гапарова, Ч.** Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф.: 10.02.01 / Ч. Гапарова. – Бишкек, 2006. – 22 б.

33. **Головин, Б. Н.** Основы культуры речи [Текст] / Б. Н. Головин. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1988. – 320 с.

34. **Гумбольдт, В. О.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. О. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.

35. Давлетов, С. Байланыштуу речь [Текст]: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / С. Давлетов. – Бишкек: [б-сыз], 1999. – 67 б.

36. Даутов, К. Сөз өнөрүнүн эстетикасы [Текст] / К. Даутов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 189 б.

37. Дене тарбия багытында жогорку кесиптик билим берүүнүн (бакалавр даражасына ээ боло турган) мамлекеттик стандарты [Электронный ресурс] / түз. Т. Н. Шевченко, Д. О. Абдрахманова. – Бишкек, 2015. – Режим доступа: [www.http://edu.gov.kg/ru/gosudarstvennye-obrazovatelnye-standarty-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya/bakalavriat](http://edu.gov.kg/ru/gosudarstvennye-obrazovatelnye-standarty-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya/bakalavriat). – Загл. с экрана.

38. Дергач, А. А. Акмеология [Текст]: учеб. пособие / А. А. Дергач, В. Г. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.

39. Джаманкулова, А. Т. Кыргыз тилин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин окутуу процессинде жождордун студенттеринин кебин өстүрүү (орус тилдүү тайпалардын баштооч топтору үчүн [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.02 / А. Т. Джаманкулова. – Бишкек, 2012. – 25 б.

40. Джороев, Т. А. Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик, коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүү (башталгыч класстардын мисалында) [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13. 00. 02 / Т. А. Джороев. – Бишкек, 2014. – 25 б.

41. Добаев, К. Д. Инновациялык изденүүлөр жана изилдөөлөр [Текст] К. Д. Добаев // Эл агартуу. – 1999. – № 5/6. – 40-46 б.

42. Дүйшеев, Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек: Учкун, 2006. – 1-китеп. – 200 б.

43. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек: Учкун, 2006. – 2-китеп. – 191 б.

44. Ержакыпов М. С. Лидер – студенттердин сүйлөө маданиятын өстүрүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13 00 02 / М. С. Ержакыпов. – Бишкек, 2013. – 28 б.

45. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин V-XI класстары үчүн кыргыз тили боюнча программа [Текст]. – Бишкек: [б-сыз], 2009. – 96 б.
46. **Жеңижок.** Ырлар жыйнагы [Текст] / Жеңижок. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 368 б.
47. **Жинкин, Н. И.** Психологические основы развития мышления и речи [Текст] / Н. И. Жинкин // Рус. яз. в шк. – 1985. – № 1. – С. 47-54.
48. **Жусупов, К.** «Манас» [Текст]: кара сөз менен / К. Жусупов. – Бишкек: Мээрим фонду, 1995. – 191 б.
49. **Звегинцев, В. А.** Предложение и его отношение к языку и речи [Текст] / В. А. Звегинцев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.
50. **Исаев, И. Ф.** Профессионально-педагогическая культура преподавателя [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. зав. / И. Ф. Исаев. – М.: Изд. центр Академия, 2002. – 208 с.
51. **Исиралиева, А. М.** Техникалык окуу жайларынын полиэтникалык топторунда студенттердин кыргызча сүйлөшүү этикетине үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.:13.00.02 / А. М. Исиралов. – Бишкек, 2014. – 26 б.
52. Көчмөндөр цивилизациясы: этностук чыгармалар жана спорттун улуттук түрлөрү [Текст]: эл аралык илимий-практ. конф. материалдар жыйнагы. – Булан-Сөгөттү, 2014.
53. **Карнеги, Д.** Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично [Текст] / Д. Карнеги. – М.: Прогресс: Кооператив Пракситель, 1989. – 442 с.
54. **Карнеги, Д.** Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей [Текст] / Д. Карнеги, – М.: Прогресс-Пракситель, 1989. – 281 с
55. **Касымбеков, Т.** Сынган кылыч [Текст] / Т. Касымбеков. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 801 б.
56. **Кларин, М. В.** Инновации в обучении: метафоры и модели [Текст] / М. В. Кларин. – М.: Наука, 1997. – 112 с.

57. **Кони, А. Ф.** Судебные речи 1868-1888 [Текст] / А. Ф. Кони. – 3-е изд. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1897. – Т. 10. – 730 с.
58. **Костомаров, В. Г.** Культура речи и стиль [Текст] / В. Г. Костомаров. – М.: Изд-во Высш. шк. при ЦК КПСС, 1960. – 66 с.
59. Көркөм окуу [Текст]: хрестоматия / түз. В. Мусаева. – Бишкек: Аят бас., 2008. – 171 б.
60. **Кудабаева, Н. А.** Башталгыч класстарда окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүдө жазуу иштерин жүргүзүүнүн ролу [Текст] / Н. А. Кудабаева. – Бишкек: 2009.
61. **Кудайбергенова, Ж.** Болочок кесипке багыттуу окутуунун дидактикалык негиздери [Текст]: колдонмо / Ж. Кудайбергенова. – Бишкек: И. Арабаев атындагы КМУ, 2015. – 432 б.
62. **Кыдыралиев, К.** Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы [Текст]: моногр. : окуу-методикалык куралы / К. Кыдыралиев. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 486 б.
63. Кыргыз адабиятынын антологиясы [Текст / түз. В. И. Мусаева. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 8-т. – 624 б.
64. Кыргыз адабиятынын антологиясы [Текст]: акындар поэзиясы / түз. В. Мусаева. – Бишкек: Бийиктик-плюс, 2012. – 3-т. – 527 б.
65. Кыргыз Республикасынын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын Өркүндөтүүнүн Улуттук программасы [Текст] // Кут-Билим. – 2013. – 15-нояб. – 12-13 б.
66. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары [Текст]. – Бишкек: [б-сыз], 2007. – 30 б.
67. Кыргыз тилин предмет катары окутуунун мамлекеттик стандарты [Текст]: колдонмо. – Бишкек: [б-сыз], 2006. – 175 б.
68. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери [Текст]: соңку ред. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2009. – 32 б.
69. Кыргыз тилинин программасы [Текст] – Бишкек: [б-сыз], 2014. – 94 б.

70. Кыргыз тилинин программасы [Текст]. – 7-бас. – Бишкек: [б-сыз], 2009. – 96 б.
71. Кыргыздын чечендери – мектепте [Текст]: окуу хрестоматиясы / түз. В. Мусаева – Бишкек: Гүлчынар, 2010. – 1-китеп: Поэзиялык чыгармалар. – 583 б.
72. **Ладыженская, Т. А.** Живое слово [Текст] / Т. А. Ладыженская. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
73. **Ладыженская, Т. А.** Система работы по развитию связной устной речи учащихся [Текст] / Т. А. Ладыженская. – М.: Просвещение, 1975. – 255 с.
74. **Леонтьев, А. А.** Язык, речь, речевая деятельность [Текст] / А. А. Леонтьев – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
75. **Максимов, В. И.** Еще раз о грамматической теории и практике обучения [Текст] / В. И. Максимов // Вопр. языкознания. – 1980. – № 1. – С. 59-69.
76. **Манликова, М. Х.** Диалог языков и культур в национальных видах спорта на занятиях по русскому языку со студентами-спортсменами [Текст] // Спорттун улуттук түрлөрү жана дуйнөлүк көчмндөр оюндары: тарыхый мурасы жана келечеги: эл аралык илим.-практ. конф. материалдарынын жыйнагы, Чолпон-Ата, 4-6.09.2017 ж. / М. Х. Манликова. – Бишкек: Интерпринт, 2017. – 252 б.
77. **Маразыков, Т. С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери [Текст]: окуу куралы / Т. С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 144 б.
78. **Маразыков, Т. С.** Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст] / Т. С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 166 б.
79. **Мижерикова В. А.** Введение в педагогическую профессию [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. учеб. зав. / В. А. Мижерикова, М. Н. Ермоленко. – М.: Пед. о-во России, 2004. – 288 с.
80. Мурас [Текст] / түз. М. К. Абдылдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1990. – 448 б.

81. **Муратов, А.** Кыргыз эл педагогикасы: табияты, жаралышы жана тарыхы [Текст]: педагогика билим берүүчү ЖОЖдун студ ж-а мектеп мугалимдери үчүн / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2011. – 1-китеп. – 603 б.
82. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Илим, 1991. – 240 б.
83. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданиятынын маселелери [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2004 – 163 б.
84. **Мусаева, В. И.** Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу [Текст]: моногр. / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2009. – 143 б.
85. **Мусаева, В. И.** Көркөм окуу [Текст]: хрестоматия / В. И. Мусаева. – Бишкек: Аят бас., 2008. – 171 б.
86. **Мусаева, В. И.** Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу [Текст]: методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – 1-бас. Бишкек: [б-сыз], 2015. – 100 б.
87. **Мусаева, В. И.** Кыргыздын чечендик кебин окутуу [Текст]: моногр. / В. И. Мусаева. – Бишкек:[б-сыз], 2013. – 303 б.
88. **Мусаева, В. И.** Орто мектепте кептин стилдерин окутуунун илимий-методикалык негиздери окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.02 / В. И. Мусаева. – Бишкек, 2008. – 21 б.
89. **Мусаева В. И.** Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева – Бишкек: Гүлчынар, 2009. – 144 б.
90. **Мусаева В. И.** Кыргыздын чечендик кебин окутуу [Текст]: моногр. / В. И. Мусаева. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – 303 б.
91. **Мусаева В. И.** Кыргыз тили сабагында чечендик кепке үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери [Текст]: моногр. / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграф-бумресурс, 2016. – 205 б.
92. **Мусаева В. И.** Чечендик кепке үйрөтүү [Текст]: моногр. / В. И. Мусаева. – Бишкек: Бийиктик-плюс, 2013. – 305 б.

93. **Мусаева В. И.** Кеп маданияты: теориясы менен практикасы [Текст]: моногр. / В. И. Мусаева. – Бишкек: Транс Принт, 2018. – 232 б.

94. **Мусаева В. И.** Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар: сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү [Текст]: окуу-метод. курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграф-бумресурс, 2016. – 205 б.

95. **Мусаева В. И.** Жат жазуу жана баяндама жыйнагы [Текст]: жалпы билим берүүчү орто мектеп, лицей, гимназиялардын ж-а жеке менчик мектептердин 2-4-кл. үчүн методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2009. – 131 б.

96. **Мусаева В. И.** Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Билим, 2015. – 96 б.

97. **Мусаева В. И.** Кыргыз тилин компетенттүүлүктүн негизинде окутуу [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Билим, 2014. – 100 б.

98. **Мусаева В. И.** Сүйлөшүү маданияты аркылуу чечендик кепке үйрөтүүнүн методикасы [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2012. – 92 б.

99. **Мусаева В. И.** Баяндама жыйнагы [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2009. – 172 б.

100. **Мусаева В. И.** Чечендик кепти (риториканы) окутуу [Текст]: методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2011. – 120 б.

101. **Мусаева В. И.** Жазуу маданиятын окутуунун теориясы менен методикасы [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Транс Принт, 2018. – 475 б.

102. **Мусаева В. И.** Баяндама жүргүзүүнүн жолдору жана тексттер жыйнагы [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграфбумресурс, 2017. – 144 б.

103. **Мусаева В. И.** Байланыштуу кепти, кептин стилдерин кептик компетенттүүлүккө багыттап окутуунун теориялык жана практикалык

маселелери [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграфбумресурс, 2017. – 136 б.

104. **Мусаева В. И.** Жат жазуу жыйнагы [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Билим, 2017. – 215 б.

105. **Мусаева В. И.** Кыргыз тилинин таяныч чиймелери [Текст]: окуу-методикалык курал / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграфбумресурс, 2017. – 96 б.

106. **Мусаева В. И.** Кыргыз тилин окутууда чечендик кепке (риторикага) үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери (5-11-кл.) окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча [Текст]: педагогика илим. д-ру ... дис. автореф.: 13.00.02 / В. И. Мусаева. – Бишкек, 2014. – 42 б.

107. **Мырзадаирова, Д. Ш.** Орус мектептеринин 8-9-класстарында кыргыз тилинен баяндама жазууга үйрөтүү аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.02 / Д. Ш. Мырзадаирова. – Бишкек, 2011. – 22 б.

108. **Обозканов, А.** Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты [Текст] / А. Обозканов. – Бишкек: Шам, 2006. – 263 б.

109. **Омурзакова, Ж. К.** Шаардык кыргыздардын арасындагы этнотилдик жүрүмдөр (Бишкек шаарынын мисалында) [Текст]: тарых илим. канд. ... дис. автореф.: 07.00.07 / Ж. К. Омурзакова. – Бишкек, 2015. – 27 б.

110. **Орозбак уулу, С.** «Манас» эпосу [Текст] / С. Орозбак уулу. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 2-китеп. – 172 б.

111. **Орозбаков, С.** «Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / С. Орозбаков. – Бишкек: Шам, 2006. – 6-китеп. – 766 б.

112. **Осмонов, А.** Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу [Текст] / А. Осмонов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 1-т. – 287 б.

113. **Панфилова, А. П.** Деловая коммуникация в профессиональной деятельности [Текст]: учеб. пособие / А. П. Панфилова. – СПб.: Знание, 2001. – 196 с.

114. Педагогика [Текст]: учеб. пособие для вузов / сост.: Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб.: Питер, 2001. – 299 с.
115. Педагогические технологии [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. спец. / под общ. ред. В. С. Кукушкина. – Ростов н/Д.: Изд. центр Март, 2002. – Сер. Пед. образование. – 320 с.
116. **Пржевальский, Н. М.** Путешествия в Центральной Азии [Электронный ресурс] / Н. М. Пржевальский. – СПб., 2000. – Режим доступа: [www.http://avidreaders.ru/book/puteshestviya-v-centralnoy-azii.html](http://avidreaders.ru/book/puteshestviya-v-centralnoy-azii.html). – Загл. с экрана.
117. **Радлов, В. В.** Образцы народной литературы северных тюркских племен [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: [б.и.], 1885. – Ч.5. – 599 с.
118. **Рождественский, Ю. В.** Теория риторики [Текст] / Ю. В. Рождественский. – М.: Добросвет, 1997. – 597 с.
119. **Рысбаев, С. К.** Риторикалык көнүгүүлөр жана алар менен иштөө ыкмалары [Текст] / С. К. Рысбаев, Б. Абдухамидова // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2006. – № 1. – 153-158 б.
120. **Рысбаев, С. К.** Кыргыз тили жана адабияты мугалимине жүз кеңеш [Текст] / С. К. Рысбаев. – Бишкек: Jak print, 2014. – 4-китеп. – 236 б.
121. **Рысбаев, С. К.** Окуучунун дилбаяны [Текст] / С. К. Рысбаев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2016. – 192 б.
122. **Рысбаев, С. К.** Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги [Текст]: теориялык-практ. маселелери / С. К. Рысбаев. – Бишкек: Jak print, 2014. – 2-китеп. – 344 б.
123. **Рысмендеева, Н.** Кыргыз элинин чүкө оюндары [Текст]: этнография иликтөө / Н. Рысмендеева; ред. Т. Чоротегин – Бишкек: [б-сыз], 2016. – 173 б.
124. **Сатылганов, Т.** Чыгармалар жыйнагы [Текст] / Т. Сатылганов. – Фрунзе: Кыргмамбас, 1956. – 324 б.

125. **Сенько, Ю. В.** Гуманитарные основы педагогического образования [Текст]: курс лекций: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. зав. – М.: Изд. центр Академия, 2000. – 240 с.
126. **Сидоров, А. А.** Педагогика [Текст]: учеб. для студ., аспирантов, препод. и тренеров по дисциплине «Физ. культура» / А. А. Сидоров, М. Б. Прохорова, Б. Д. Синюхин. – М.: Терра-Спорт, 2000. – 272 с.
127. **Соколов, А. Н.** Внутренняя речь и мышление [Текст] / А. Н. Соколов. – М.: Просвещение, 1968. – 248 с.
128. **Солтоноев, Б.** Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Бишкек: Турар, 2017. – 1-китеп. – 492 б.
129. **Соссюр, Ф. Де.** Курс общей лингвистики [Текст] / Соссюр Ф. Де. – М.: Изд. Юрайт, 2019. – 303 с.
130. Спорттун түрлөрү жана дүйнөлүк көчмөндөр оюндары: тарыхый мурасы жана келечеги [Текст]: эл аралык илимий-практ. конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек: КТМУ, 2017. – 250 б.
131. **Станкин, М. И.** Профессиональные способности педагога: Акмеология воспитания и обучения [Текст] / М. И. Станкин. – М.: Флинта, 2008. – 386 с.
132. **Стефановская, Т. А.** Педагогика: наука и искусство [Текст]: курс лекций: учеб. пособие для студ. препод., аспирантов / Т. А. Стефановская. – М.: Совершенство, 2008. – 368 с.
133. **Сыдыкбеков, Т.** Көк асаба [Текст]: тарыхый роман / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 461 б.
134. **Таджиева, Г.** Незабвенный свет – Жеңижок [Текст] / Г. Таджиева, А. Курманбекова. – Бишкек: Байтик, 2006. – 646 с.
135. Теория и практика судебной экспертизы в гражданском и арбитражном процессе [Текст]: науч.-практ. пособие / Е. Р. Россинская, Е. Н. Дмитриев, Е. И. Галяшина [и др.]; под ред. Е. Р. Россинская. – М.: Вектор-Медиа, 2006. – 431 с.

136. **Токтогул.** Чыгармалар жыйнагы [Текст]: 2 т. / Токтогул. – Фрунзе: Кыргызстан, 1968. – 1-т. – 303 б.
137. **Токторбаев, С.** Өспүрүмдөр оюндары [Текст] / С. Токторбаев. – Бишкек: КСЭ, 1991. – 272 б.
138. **Үмөталиев, Ш.** Алыкул Осмонов [Текст] / Ш. Үмөталиев. – Фрунзе: Кырмамбас, 1958. – 169 б.
139. **Формановская, Н. И.** Речевой этикет и культура общения [Текст] / Н. И. Формановская. – М.: Просвещение, 1989. – 132 с.
140. **Халперн, Д.** Психология критического мышления [Текст] / Д. Халперн. – СПб.: Питер, 2000. – 82 с. – (Сер. Мастера психологии).
141. **Чусовитина, О. М.** Формирование умений профессионально-речевого поведения специалистов в сфере физической культуры и спорта [Текст] / О. М. Чусовитина // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. – 2014. – Вып. 1. – С. 57.
142. **Чыманов, Ж. А.** Байланыштуу кепти окутуунун негиздери [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 96 б.
143. **Чыманов, Ж. А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009. – 488 б.
144. **Щерба, Л. В.** Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 427 с.
145. **Залкар акындар сериясы** [Текст] / түз. А. Акматалиев, М. Мукасов. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 3-т: Жеңижок. – 374 б.
146. **Эльконин, Д. Б.** Психология игры [Текст] / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1978. – 301 б.
147. **Эрнст, Отто.** Слово предоставлено Вам [Текст]: практ. рекомендации по ведению деловых бесед и переговоров: пер. с нем. / Отто Эрнст. – М.: Экономика, 1988. – 142 с.
148. **Эшиев, А. М.** Кептин функционалдык-маанилик түрлөрүн үйрөтүү процессинде окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүүнүн

методикасы (6-7-кл) [Текст]: педагогика илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.02
/ А. М. Эшиев. – Бишкек, 1996. – 19 б.

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме № 1

Педагогика жана улуттук спорттун түрү факультетинин 1-курсунун студенттери үчүн кыргыз тили жана адабияты боюнча түзүлгөн жумушчу программа (орус тилдүү студенттер үчүн)

	Теманын аталышы		Сабактын мазмуну	с а т ы	Компетенттүүлүгү	Өз алдынча иштөөнүн мазмуну	с а а т	текшерү ү формас ы
1	Грамматикалык тема: Кыргыз тили - улуттук жана мамлекеттик тил.Кыргыз жазуусунун тарыхы Кептик тема: Көчмөн кыргыз цивилизациясы	ПС	Кыргыз жазуусу жөнүндө маалыматка ээ болуу. Кыргыз тилинин чыгыш тегин, тектеш тлдер	2	Кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүктөрү жана орду жөнүндө түшүнүп, ой пикирин айта билүү. Көчмөн кыргыз цивилизациясы жөнүндө билимин өркүндөтүү (ИК-2, ЖМКСИ-7)	Кырыз тили менен тектеш тилдерди, кыргыз эли көчмөн болгондугут боюнча конспект жазуу	2	Жазуу, оозеки суроо
2	Грамматикалык тема: Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү Кептик тема: КРнын Гимни, Туусу, Герби, Конституциясы Кыргыз валютасындагы инсандар.	ПС	Желектин, гербдин авторлору менен таанышуу, алардын мазмуну. Кыргыз валютасы жана андагы инсандар.	2	Кыргыз тилине гана тиешелүү болгон фонетикалык өзгөчөлүктүү билет. Мамлекеттик атрибуттар жөнүндө маалыматка ээ болуу. (ИК-4, ИК-3)	Кыргыз валютасындагы инсандар жөнүндө реферат жазуу. Гимнди жаттоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
3	Грамматикалык тема: Диалог. Кептик	ПС	Тема боюнча баарлашуу, суроо-жооп түзүү. Үй-бүлөсү жана өзү жөнүндө	2	Суроо -жооп түзүүдө тилдик маданиятуу сүйлөөгө көнүгөт.Кыргыз элинин	Өзүнүн таржымалын жазып келүү. Ата-	2	Жазуу жана оозеки

	тема: Таанышуу. Чакыруу. Кайрылуу. Өтүнүч. Телефон аркылуу сүйлөшүү. Өзүн тааныштыруу.		баяндоо. Текст менен иштөө.		саламдашуу, коштошуу өзгөчөлүктөрүн билет. Ар түрдүү кырдаалдарда сүйлөй билет. Телефон аркылуу сүйлөшүүнүн этикасын үйрөнөт.(ЖМКСИ-7, ИК-3)	энеси, бир туугандары жана өзү жөнүндө сүйлөп берүү.		суроо
4.	Грамматикалык тема: ө,ү,ң тыбыштары: э, е, к, г тамгаларынын айтылышы жана жазылышы. Кептик тема: Эсенгул Ибраев “Улут болсом тилим менен улутмун”	ПС	Ө,Ү,Ң, К,Г тыбыштары менен фонетикалык көнүгүүлөрдү иштөө. Тил жатыктыруу. Кыргыздын төл сөзүндөгү э тыбышы сөздөрдүн башында келиши. Үнсүз тыбыштардан кийин жана сөз аягында келсе, е менен жазылышы.	2	Кыргыз элине тиешелүү болгон салттуу өзгөчөлүктөрдү, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо керектигин кепте айкалыштыруу менен өздөштүрөт.(ЖМКСИ-1, ИК-3)	Эсенгул Ибраевдин “Улут болсом тилим менен улутмун” аттуу ырын көркөм окуу, үзүндү жаттоо	2	Жазуу жана оозеки суроо
5.	Грамматикалык тема: Үндүү, үнсүз тыбыштар жана алардын бөлүнүшү. Сөздүк жат жазуу Кептик тема: Кыргызстан бийик тоолуу жана кең байлыкка бай өлкө жана таза суунун мекени.	ПС	Үндүү тыбыштардын тилге (жасалуу ордуна) карай бөлүнүшү. Жоон үндүүлөр, ичке үндүүлөр. Эринге карай бөлүнүшү эрин, эринсиз Үндүү тыбыштардын жаакка (жасалуу ыгына карай) бөлүнүшү Текст менен иштөө.	2	Кыргызстан жөнүндө жалпы маалыматка ээ болуу. Суунун адамдын жашоосундагы мааниси тууралуу ой жүгүртө билүү Кыргыз тилинин фонетикалык айырмачылыгын, үндөштүк мыйзамын өздөштүрүү. (ИК-3, ЖМКСИ-4)	Жуманын, айдын аталыштары жана Барпы, Токтогул. Жеңижоктун “Аккан суу” чыгармасынан үзүндү жаттоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
6.	Грамматикалык тема: Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү. Кептик тема: Кыргыз элинин улуттук спорт оюндардын турмуштагы	ПС	Үнсүз тыбыштарга тиешелүү өзгөчөлүктөр үнсүздөр: каткалаң, жумшак, уяң, жасалуу ордуна, жасалуу ыгына карата бөлүнүшү,	2	Улуттук оюндар кыргыз элинин тарыхы менен байланыштуулугун, аң-сезимге, ден соолукка болгон маанисин, негиздүүлүгүн түшүнөт Үнсүз тыбыштардын табиятын	Кыргыз элинин улуттук спорт оюндарынын түрлөрү боюнча буклет жасоо жана жазып келүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо

	мааниси.				өздөштүрө билүү мененбилимин өркүндөтүү (ЖМСИК-4, ИК-3)			
7.	Грамматикалык тема: Үндүү тыбыштардын үндөштүк мыйзамы Кептик тема: Кыргыз элинин уникалдуу турак жайы “Боз үй”	ПС	Кыргыз тилиндеги сингорманизм мыйзамынын мааниси. Ассимляция(окшошуу) жана диссимляция (окшошпоо) кубулуштары. Текст менен иштөө.	2	Көчмөн маданияты жөнүндө маалыматка ээ болуу. Кыргыз эли эмнелерди ыйык тутары тууралуу маалымат алышат. (ИК-3) (ЖИК-1)	Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдү жаттоо. Боз үй тууралуу анын жабдыктарын боюнча буклет жасоо, сүрөттөдү топтоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
8	Грамматикалык тема: Суроо берүүнү уюштуруучу - бы, - чы мүчөсү(бөлүкчө).- кесип жасоочу- чы мүчөсү Кептик тема: “Машыгуу залында, коомдук жайда, китепканада” текст.	ПС	Суроолуу – бы, - чы мүчөлөрүн сөздөрдө коюлуш тартиби. Кыргызча суроо берүүнүн түрлөрүн өздөштүрүү. Машыгуу залында, коомдук жайда, китепканада диалог түзүү. Тема боюнча баарлашуу.	2	Кыргыз тилинин башка тилдерден айырмасы, тыбыштык өзгөрүшүн салыштырып биле алышат. Текстин мазмунуна карата диалог аркылуу суроо берүүнү үйрөнөт. Өзү жөнүндө айтып тааныштыруу, ар түрдүү кырдаалга жараша сүйлөшө билет. (ЖИК-1)	Сөздүктөн жалпы колдонгон жана адистигине байланыштуу лексиканы жазып келүү, өздөштүрүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
9.	Грамматикалык тема: Адабий тилдик норма. Диалект. Кептик тема: Кыргыз элинин залкар комузчулары Т. Сатылганов, Ы.Туманов, М. Күрөнкеев, А.Огомбаев	ПС	Адабий тилдик норма. Диалект Текст менен иштөө. Комуздун тарыхы. Жаңы сөздөрдү жаттоо.	2	Кыргыз тилине гана тешелүү болгон өзгөчөлүктү билет. (ИК-2 , ЖИК-1)	А. Осмонов “Комуз”деген ырын жатка айтуу. Кыскача комуз аспабы боюнча эссе жазуу жана сүрөтүн тартуу		Жазуу жана оозеки суроо
10.	Грамматикалык тема: Лексика. Лексиканын баюу жолдору Кептик тема: Кыргыз элинин колдонгон мыкты каада-салт, ырым-жырым жана алардын мааниси	ПС	Лексиканын баюу жолдорун түшүндүрүү Тема боюнча баарлашуу. Текст менен иштөө.	2	Кыргыздын меймандостугу жөнүндөбилимин терендетүү. Бата берүүнүн мааниси тууралуу билүү. Кептин баюу жолдорун өздөштүрөт. (ИК-3) (ЖИК-1)	Бата ырлары, алардын түрлөрү. Батадагы каалоо тилектерди жазып келүү	2	Жазуу жана оозеки суроо

11.	Грамматикалык тема: Көп манилүү жана бир манилүү сөздөр. Кептик тема: Улуттук кийимдер, тамак-аш.	ПС	Көп манилүү жана бир манилүү сөздөр. Сөз маанилеринин кеңейиши. Текст менен иштөө.	2	Кыргыздын сыймыгы - ак калпак, элечек, шөкүлө жөнүндө маалыматы өркүндөтүү. Кыргыздын устукан тартуу маданиятын, байыркы тамак-аштарынын чыгыш тарыхын билүү. (ИК-3, ЖИК-1)	Улуттук кийимдер, тамак-аш боюнча буклет жасоо	2	Жазуу жана оозеки суроо
12.	Грамматикалык тема: Фразеология. Кептик тема: Кыргызстандагы көчмөндөр оюнунун мааниси	ПС	Фразеологизмдердин маанисин. Көчмөндөр оюну, көчмөн элдерди бириктирет. Текст менен иштөө.	2	Көчмөндөр оюнунун мааниси биримдикке, баарлашууга, достукка тийгизген таасирлерин билет. (ЖМСИК-7, ЖИК-1)	Көчмөндөр оюну боюнча реферат жазуу. Фразеологиялык сөздүктөн фразеологиялык айкаштагы сөздөрдү таап жазып келүү.	4	Жазуу жана оозеки суроо
13. 14.	Грамматикалык тема: Басым, муун жана интонация Кептик тема: Бурана мунарасыКыргызстандын тарыхый эстеликтери (Сабак экскурсия)	ПС	Басым, муун жана интонация тууралуу билимин өркүндөтүүМанастын күмбөзү, Таш-Рабат, Бурана, Ата –Бейит.	4	Кыргызстандын тарыхый . маданий эстеликтер жөнүндө маалыматка ээ болуу.Орто кылымдагы адабий чыгармалардын мазмунун билүү (ЖМСИК-7,ЖИК-1)	Манастын күмбөзү, Таш-Рабат, Бурана, Ата-Бейит.жөнүндө доклад даярдоо.	4	Жазуу жана оозеки
15	1-модуль. Бланкалык тестирлөө Темтикалык саат 14			2 30			 30	
16	Грамматикалык тема: Зат атоочтун сан, жак категориясы Кептик тема: Китеп – билим булагы. Улуттук	ПС	Зат атоочтор жөнүндө жалпы маалымат жана лексико-тематикалык топтору. Энчилүү жана жалпы зат атоо. Грамматикалык өзгөрүү	2	Китеп окуу менен адам ички руханий дүйнөсүн байытарын билет. М.Кашгаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” жөнүндө маалыматка ээ болуу (ЖИК-1)	КР улуттук китепканасы жөнүндө маалымат жазып келүү. “Китепканада»	2	Жазуу жана оозеки суроо

	китепканага саякат. М. Кашгари “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы”		өзгөчөлүктөрүнө жараша жандуу жана жансыз зат атоочтор. Таандык мүчөлөрдү сөздөргө жалгаштыруу.			деген темада суроо-жооп түзүп жаттоо Каталог менен иштей билүүгө үйрөнүү.		
17	Грамматикалык тема: Зат атоочтун жөндөмө категориясы Кептик тема: Спорт жана ден соолук үчүн пайдалуу кеңештер	ПС	Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр. Текст менен иштөө	2	Спорт – сергек жашоонун булагын билет. (ЖМСИК-4)	Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү жаттоо Таблица түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
18	Грамматикалык тема: Ат атооч грамматикалык категориялары. Кептик тема: Менин адистигим жана споттук өнөр	ПС	Жактама ат атооч. Жалпы таандык – ныкы мүчөсүнүн өзгөрүшү. Жалпы таандык мүчө менен жактама ат атоочтордун өзгөрүшү. Текст менен иштөө	2	Азыркы замандагы спорттун актуалдуулугун билет.(ИК-3) (ЖИК-1)	Ат атоочтун түрлөрүн боюнча таблица түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
19	Грамматикалык тема: Шилтеме, сурама, тангыч ат атоочтор. Кептик тема: Кожомкул балбан	ПС	Кыргыз тилиндеги ат атоочтун түрлөрү. Текст менен иштөө	2	Уламышка айланган адамдардын өмүр жолужөнүндө билүү(ЖМКСИ-4, ИК-3)	Кыргыз элин алгачкы спорт чеберлери жөнүндө маалымат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
20	Грамматикалык тема: Сын атооч. Сын атоочтун даражалары Кептик тема: Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы	ПС	Сын атоочтун грамматикалык категориялары. Биздин академия. Текст менен иштөө.	2	Биздин академиянын тарыхынан маалымат алат.(ИК-2)	Темага ылайык адамдын сырткы жана ички дүйнөсүн сүрөттөө. Досун сүрөттөп жазуу	2	Жазуу жана оозеки суроо

21.	Грамматикалык тема: Сапаттык жана катыштык сын атоочтор. Кептик тема: Кыргыздын улуттук оюндары.	ПС	Сапаттык жана катыштык сын атоочтор. Кыргыздын улуттук оюндары. Текст менен иштөө.	2	Сын атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөнө айырмаланып, өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүн билет. (ЖИК-7)	«Сүрөттөө» Ч.Айтматовдун чыгармалардагы каармандарды сүрөттөө.	2	
22	Грамматикалык тема: . Сын атооч жасоочу – луу, -сыз, -дай, -лык, -дык, -тык мүчөлөрү. Кептик тема А.Осмонов “Ден соолук”	ПС	Сын атоочтун жасалуу жолдору. Адамдын сырткы келбетинин сүрөттөлүшү. Текст менен иштөө Спорт – ден соолуктун булагы. Текст менен иштөө.	2	Спорт – ден соолуктун булагы экенин билет. (ЖИК-1, ЖМКСИ-4)	А.Осмонов«Ден соолук» ырды жаттоо. «Сергек жашоо» деген темада текст түзүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
23	Грамматикалык тема: Сан атооч. Кептик тема: Ата-Бейит тарыхый комплекси	ПС	Сан атоочтун түрлөрү. Кыргыз тилиндеги убакыттын, орус тилиндеги убакытты сааттын айтылышынын айтуунун айырмасы.Текст, көнүгүүлөр менен иштөө.	2	Кыргыз элинин тарыхый, урунттуу окуяларды билет. (ЖИК-1, ЖМКСИ-7)	Ата-Бейит тарыхый комплекси жөнүндө реферат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
24	Грамматикалык тема: Этиш. Кептик тема: «Олимпиадалык оюндардын тарыхынан»	ПС	Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк жана этиштин мамилелери. Текст менен иштөө	2	Этиштин грамматикалык категорияларын үйрөнүшөт. (ИК-3) (ЖИК-1)	Спорт – С.Чокморовдун жашоосуна, ден соолугуна кандайча жол ачкан текст түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
25	Грамматикалык тема: Этиштин чак категориясы. Келер чак Кептик тема: Байыркы кыргыздын легендардык (уламышка айланган) ырчылар: Ырамандын	ПС	Этиштин чак категориясы. Текст менен иштөө,баарлашуу. Текстин мазмуну боюнча суроо-жооп түзүү. Ырамандын Ырчы уулу, Жайсаң, Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул	2	Кыргыздын сөз өнөрүнүн чеберлери жөнүндө маалымат алышат. (ЖМКСИ-7, ИК-2)	Жаңы сөздөрдү жаттоо. Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул үзүндү жазып келүү	2	Жазуу жана оозеки суроо

	Ырчы уулу, Жайсаң, Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул							
26	Грамматикалык тема: Өткөн чак. Кептик тема: : И.Арабаев, Б.Солтоноев, Осмоналы Сыдык уулунун чыгармачылыктары.	ПС	Өткөн чак жана аны уюштуруучу мүчөлөр. Б.Солтоноев, Осмоналы Сыдык уулунун чыгармачылыктары. Текстин мазмуну боюнча суроо-жооп түзүү.	2	И.Арабаев биринчи алиппе, Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын кенен камтып жазган алгачкы эмгегин билишет. .(СИЖМК-4, ИК-2)	Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын жазган алгачкы эмгектеринин аттарын жазып келүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
27	Грамматикалык тема: Учур чак Кептик тема: Манскриптик адабияттын өкүлү – Ж.Баласагын “Кут алчу билим”	ПС	Жөнөкөй жана таттал учур чак. Ж.Баласагын “Кут алчу билим”	2	Ж.Баласагындын “Кут алчу билим” Түрк тилиндеги алгачкы энциклопедия экенин билет. (СИЖМК-7, ИК-4)	“Кут алчу билим” чыгармасынан үзүндүнү көркөм окуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
28	Грамматикалык тема: Этиштин жакталышы. Кептик тема: Манскриптик адабияттын өкүлү – Махмуд Кашкари.	ПС	Этиштин жак менен жана терс формасы –ба мүчөсүнүн өзгөрүшү Махмуд Кашкарлык. Текст менен иштөө.	2	Махмуд Кашкарлык салыштырма грамматика боюнча биринчи жол салган окумуштууну билет. (ЖМКСИ-7, ИК-1)	Махмуд Кашкарлыктын сөздүгү менен таанышуу менен М.Кашкари чыгармачылыгын жазып келүү	4	Жазуу жана оозеки суроо
29	Бланкалык тестирлөө	ПС		2				
	Баардык тематикалык 28 саат	28					28	
30	Грамматикалык тема: Этиштин ыңгайлары Кептик тема: Адабияттын теориясы.	ПС	Этиштин ыңгайлары Адабиятындагы жанрлар: проза, поэзия, драма комедия ж.б.	2	Кыргыз адабиятындагы жанрлар боюнча маалымат алат (ЖМКСИ-7, ЖИК-1)	Проза, поэзия, драма комедия аныктамасын жазып келүү	2	Оозеки суроо

31	Грамматикалык тема: Этиштин мамиле категориясы Кептик тема: Элдик оозеки чыгармачылык	ПС	Этиштин мамиле категориясы Оозеки формада өнүккөн фальклордук казынабыз – элдик оозеки чыгармачылык		Көчмөн элдин тарыхы, маданиятын, улуттук оюндарын, элдик оозеки чыгармаларыбыздын табиятын түшүнө билет (ЖМКСИ-7)	Кыргызстанда болгон “Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндары” боюнча реферат жазуу жана сүйлөп берүү.	2	Оозеки суроо
32	Грамматикалык тема: Тактооч Кептик тема: “Манас” – ири эпикалык чыгарма.:	ПС	Тактооч “Манас” эпосу дүйнөдөгү теңдеши жок океандай чыгарманын маани маңызы.	2	“Манас” эпосу жөнүндө, эпосту изилдөөчүлөр, айтычуулар, жыйноочулар жөнүндө кенен маалымат алат жана толукташат., (ЖМКСИ-7)	“Манас” эпосу – кыргыз рухунун туу чокусу реферат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
33	Грамматикалык тема: Сөз жана анын лексикалык мааниси Кептик тема: Калыгул Бай уулу	ПС	Сөз жана анын лексикалык мааниси, сөздүн өтмө мааниси Калыгул Бай уулу. Текст менен иштөө.	2	Сөз жана анын лексикалык мааниси, сөздүн өтмө мааниси билет Калыгул Бай уулунун чыгармаларын тааныт (ЖИК-1, ИК-2, ИК-4)	Калыгул Бай уулунун чыгармаларын таап, аттарын жазып келүү	2	Жазуу суроо
34 35	Грамматикалык тема: Синоним, Омоним Кептик тема: Кыргыз кол жазма адабиятынын өкүлдөрү Молдо Кылыч, Молдо Ныяз	ПС	Синонимдердин пайда болуу жолдору Насыр, казал, рубай, дастандардын кол жазма түрлөрү Молдо Ныяз. Текст менен иштөө.	4	Алгачкы кыргыз элинин кол жазма үлгүсүндө жазылган чыгармалары менен таанышат жана билет. (ИК-3, ИК-1)	Молдо Кылыч жана Молдо Ныяздын өмүрү, чыгармачылыгын окуп келүү жана айтып берүү.	4	Оозеки суроо
36	Грамматикалык тема: Антоним Кептик тема: Арстанбек Буйлаш уулу	ПС	Антоним Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармачылыгы баскан жолу.	2	Арстанбек Буйлаш уулу жөнүндө маалымат алат жана билет (ИК-2, ЖМКСИ-7)	Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармачылыгы баскан жолу окуп айтып берүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
37	Грамматикалык тема: Неологизм Кептик тема: Жеңижок Көкө уулу	ПС	Жеңижок Көкө уулу Өтө жана анын санат-насаат ырлары, Көксулуууга болгон	2	Жеңижок Көкө уулу Өтө санат-насаат ырларынын таалим-тарбиялык чоң маанисин	Санат-насаат ырларынан үзүндү жаттоо	2	Оозеки суроо

	Өтөнүн өмүрү жана чыгармачылыгы		сүйүүсү		билет(ЖИК-1,ИК-3, ИК-1)			
38 39	Грамматикалык тема: Эскирген, тарыхый сөздөр Кептик тема: Совет доорундагы кыргыз адабияты Токтогул Сатылганов.	ПС	Эскирген тарыхый сөздөр Демократ акын Токтогул Сатылгановдун санат-насаат ырлары	4	Токтогул Сатылгановдун санат-насаат ырларын, чыгармачылыгын билет (ЖМКСИ-3, ИК-1)	Токтогул Сатылгановдун “Дүйнө” деген ырын үзүндү жаттоо	4	Оозеки суроо
40	Грамматикалык тема: Метафара Кептик тема: Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы	ПС	Метафара Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы	2	Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгын окуу менен акындын чыгармачылыгын билет(ЖМКСИ-3, ИК-2)	Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгын окуп айтып берүү	2	Оозеки суроо
41	Грамматикалык тема: Метонимия Кептик тема: А.Осмонов Ата журт	ПС	Метонимия А.Осмонов чыгармачалары аркылуу мекенчилдик сезимдүүлүккө багыт берүү	2	А.Осмоновдун поэмаларын талдай билүүгө үйрөтүү А.Осмоновдун чыгармачылыгы билет Ырды көркөм окууга көнүгөт(ЖМКСИ-3, 7, ИК-2)	“Ата журт” жаттоо	2	Оозеки суроо
42	Грамматикалык тема: Метатеза, снекдоха Кептик тема: Ч.Айтматов залкар жазуучу. “Тоолор кулаганда”	ПС	Метатеза, снекдоха боюнча түшүнүк берүү Дүйнө алпы, даанышман кыргыз элинин сыймыгы Ч.Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы	2	Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча билимин өркүндөтөт, доор жарчысы экенине ынанат (ЖМКСИ-3,7,ИК-2, ИК-4)	Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” чыгармасынын мазмунун айтып берүү	2	Оозеки суроо
43	Грамматикалык тема: Кептик тема: Азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшү. Ш.Дүйшеев, Э.Ибраев.	ПС	Азыркы кыргыз адабиятынын боюнча таанышуу. Ш.Дүйшеев, Э.Ибраевдердин чыгармачылыгы	2	Азыркы кыргыз адабиятынын өкүлдөнү таланттуу партиот акындар Ш.Дүйшеев, Э.Ибраевдердин чыгармачылыгын тааныйт (ЖМКСИ-3,7,ИК-3, ИК-1)	Шайлообек Дүйшеев Мекен, эне тил жөнүндө ырын көркөм окуу жана макал-лакаптарды жаттоо	2	Оозеки суроо
44	Бланкалык тестирлөө			2				

	Баардык тематикалык 87 саат			88			88	
--	--------------------------------	--	--	----	--	--	----	--

Тиркеме № 2

Педагогика жана улуттук спорттун түрү факультетинин 2-курсунун студенттери үчүн кыргыз тили жана адабияты боюнча түзүлгөн жумушчу программа (орус тилдүү студенттер үчүн)

2-курс44саат								
1. 2. 3.	Грамматикалык тема: Тактооч Кептик тема: К.Баялинов «Ажар» повести элдикУлуттук боштондук кыймылы		Тактооч жана анын өзгөчөлүгү.Сүйлөмдөрдөгү тилдик каражаттардын орун тартиби. «Ажар» повестиндеги Ажардын монологу. Текст менен иштөө.	6	Үркүндүн” чыгуу себептери жөнүндө маалыматка ээ болуу. “Ажар” повестин талдай билүү көндүмүнө ээ болот (ЖМКСИ -1,4,7, ИК-1)	«Кыргыз эли – көп улуттуу калк» деген темада аңгеме түзүү. Жаңы сөздөрдү жаттоо.	6	Жазуу оозеки
4. 5. 6.	Грамматикалык тема: Кызматчы сөз Кептик тема: Кыргыз тарыхчы жана агартуучу Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы”	ПС	Кызматчы сөздөр жөнүндө жалпы маалымат жана бөлүнүштөрү. Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” Текст менен иштөө.	6	Кыргыз тарыхын, өнүгүү жолун жана азыркы абалы жөнүндө билүү Белек Солтоноевдин кыргыз тарыхын кенен камтып жазган алгачкы эмгегин билет. (ЖМКСИ-1,ЖИК-3, ИК-3, ИК-1)	Кыргызстандын элдеринин достугу жөнүндө буклет жасоо.	6	Жазуу жана оозеки
7. 8. 9.	Грамматикалык тема: Жай, суроолу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр. Кептик тема: Кыргызстандын ыйык жерлер	ПС	Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү. Кыргызстанда тарыхка бай тарыхый архитектуралык эстеликтер: “Манас күмбөсү”, “Бурана”, “Сулайман- тоо” ,“Манжыл - ата” “Ташрабат” “Саймалуу- Таш”	6	Кыргызстанда тарыха бай тарыхый архитектуралык эстеликтер, алар жайгашкан жерлер ар бир кыргыз үчүн ыйык. Алардын пайда болуу жөнүндө түркүн уламыштарды билет (СИЖМК-1 ЖИК-3, ИК-4, ИК-1)	Ыйык жерлер тууралуу реферат жазып,буклет жасоо.	6	Жазуу жана оозеки

			Текст менен иштөө.					
10. 11. 12.	Грамматикалык тема: Сөз айкашы жана сөз айкашынын түрлөрү. Кептик тема: «Эр жигит – эл четинде, жоо-бетинде»	ПС	Сөз айкашы жана сөз айкашынын түрлөрү. Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындыгы Майсалбектин каты Текст менен иштөө.	4	Мекенчилик атуулдук парзын билет. Кайрымдуулук- адамдагы бийик сапат. (ЖИК-14, ИК-3, ИК-1)	Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындыгы Майсалбектин каты жаттоо	6	Жазуу жана оозеки
13. 14. 15.	Грамматикалык тема: Сүйлөм мүчөлөрү: Ээ жана баяндооч Кептик тема: Ч.Айтматов“ Найман эненин манкурт уулу жөнүндөгү кошогу”	ПС	Тууранды сөздүн бөлүнүшү. .“Бейиш- эненин таман астында” “Манкурт” деген терминдин этимологиясы (сөздүк менен иштөө) Текст менен иштөө	6	Текст угуу менен түшүнгөнүн айтып берүүгө көнүгүү, Тексттин мазмунуна карата анализ жүргүзүүнү Диалог түзүү. (ЖИК-1, ИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	Ч.Айтматов“ Найман эненин манкурт уулу жөнүндөгү кошогу”айтып берүү	6	оозеки
16. 17. 18.	Грамматикалык тема: Киринди сөздөр Кептик тема: Ч.Айтматов “Жамийла”	ПС	Киринди сөздөр; адатта, жалпысынан алганда, биздин оюбузча, биринчиден, экинчиден, басымдуу түрдө, эреже катары, сиздин пикириңизче, айтмакчы ж.б.	6	«Жамийла» повестин талдоо көндүмүн калыптандырат. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу жолдорунун маанисин түшүнө билет (ЖИК-3, ИК-4,)	«Жамийла» повестин Жамиля менен Даниярдын сүрөттөлүшүн жазып келүү.	6	оозеки
19. 20.	Грамматикалык тема: Текстин түзүлүшү. Абзац. Тексттин түрлөрү(сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) Кептик тема: Ч.Айтматов “Делбирим” повести	ПС	Тексти маанисине карата бөлүү. Композициялык элементтер: негизги бөлүм, жыйынтык. Тексттин түрлөрү: сүрөттөө, талкуулоо ж.б“Делбирим” повести. Текст менен иштөө	4	Тексттин түзүлүшү жана абзац менен байланышын билет. Кабыл алган маалыматты талкуулоого жана көбөйтүүгө көнүгөт. (ЖМКСИ-1 ЖИК-4,)	Текст түзүп келүү. Бир спорттун түрү жөнүндө эссе жазып келүү	6	жазуу

21.	Бланкалык тестирлөө Баардык тематикалык саат 20			2				
22. 23. 24.	Грамматикалык тема: Стилистика. Оозеки сүйлөшүү кеп стили. Кепик тема: А.Осмоновдун котормолору Пушкин А.С. ”Егений Онегин”, Шекспир “Отелло”	ПС	Оозеки сүйлөшүү кеп стили. А.Осмоновдун Сөздүк менен иштөө	6	Белгилүү адамдардын жашоосундагы маалыматтарды оозеки угуу аркылуу кабыл алууга көнүгөт. Өзүнүн маалыматына баа бере билет А.Осмоновдун лирикаларын жатка, көркөм окууга көнүгүү (ЖИК-3, ИК-4,)	А.Осмоновдун «Кыр гыз тоолору» ырын жатоо	6	Жазуу жана оозеки
25. 26. 27.	Грамматикалык тема: Иштиктүү иш кагаздар стили. Кептик тема: Ж.Садыковдун өмүрү жана чыгармачылыгы. “Манастын уулу Семетей” драмасы	ПС	Иштиктүү иш кагаздар стили. (закон, указ, устав, программа) “Манастын уулу Семетей” драмасы	6	Кыргыз театрынын тарыхын, өнүгүү жолун жана азыркы абалы жөнүндө билүү. (ЖИК-3 ИК-4, ЖМКСИ-1)	«Манастын уулу Семетей» драмасынын маанисин айтып берүү	6	жазуу
28. 29. 30.	Грамматикалык тема: Илимий стиль Кептик тема: Ж.Турусбековдун өмүрү, чыгармачылыгы. «Ажал ордунда» драмасы	ПС	Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, колдонулуш тил каражаттары.	6	Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, колдонулуш тил каражаттарын билет. (ЖИК-3, ИК-4, ЖМКСИ-4)	«Ажал ордунда» драмасы жөнүндө маалымат жазып келүү	6	жазуу

31. 32. 33.	Грамматикалык тема: Көркөм стиль Кептик тема: К.Маликовдун өмүрү, чыгармачылыгы. “Балбай” поэмасы	ПС	Көркөм стиль (аңгеме, очерк, повесть, роман, поэзия, поэма, драма, ж.б.) кирет. Колдонуу тил каражаттары (фразеологизм, макал-лакап, сининим- антоним ж,б)	6	Көркөм сөз каражаттарын колдонуп айтып берет. билет. (ЖИК-3,ИК-4, ЖМКСИ-1)	Белгилүү спортсмендер жөнүндө маалымат чогултуу	6	Жазууж ана оозеки
34. 35. 36.	Грамматикалык тема: Публицистикалык стиль Кептик тема: Т.Абдумомунов «Абийир кечирбейт» драмасы	ПС	Публицистикалык стилдин колдонулуш чөйрөсүн аныктоо (аналитикалык, маалыматтык, көркөм) Интервью, кабар, макала Интервью, кабар, макала түрүндөгү тексттерди түзүүгө түрүндөгү тексттерди түзүү	6	Публицистикалык стилдин, коомдо орчундуу орунда тураарын , колдонулушун билишет. билет. (ЖИК-3,ИК-4, ЖМКСИ-1)	Т.Абдумомунов «Абийир кечирбейт» драмасынын маанисин түшүнүп, айтып берүү.	6	Жазуу жана оозеки.
37. 38. 39.	Грамматикалык тема: Расмий эмес иш кагаздар стили. (Арыз, өмүр баян, ишеним кат.) Кептик тема: С.Эралиевдин лирикалары	ПС	Арыз, өмүр баян, ишеним кат. жазууда тактык ,талап кылган аргументтер камтылат.	6	С.Эралиевдин ким экендиги жөнүндө маалымат алат. Өз колу менен “өмүр баяны” жазылат ошондой эле, арыз, ишеним кат жаза билет.(ЖМКСИ-7,ЖИК-3, ИК-1)	Өзүнүн өмүр баянын, КМДТж САнын ректоруна арыз, досуна ишеним кат жазуу	6	Жазуу жана оозеки
40. 41. 42.	Грамматикалык тема: (Справка, кулактандыруу, тил кат) Кептик тема: С.Жусуевдин өмүрү, чыгармачылыгы “Курманжан датка” романы	ПС	Справка, кулактандыруу, тил кат жазуунун так эрежелерин өздөштүрүү. Сүймөнкул Чокморов дартты спорт менен жеңген.	6	Улуу адамдардын жашоосунда спорттун таасирин билүү менен справка, кулактандыруу, тил кат жазганды да өздөштүрөт (ЖИК-1, ИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	«Курманжан датка» кино тасмасын көрүп, маалымат даярдоо.	6	Оозеки
43.	Грамматикалык тема: Күбөлүк кат, келишим,	ПС	Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө	6	Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө кандай жазыларын билишет.	Жалпы жылдык кайталап окуп	6	Оозеки

	мүнөздөмө Кептик тема: Мен тандаган кесиптин тарыхы жана өнүгүшү		Жалпы жылдык кайталоо. Текст менен иштөө.		Тандап алган адистигинин тарыхын жана өнүгүшүн билет. (ЖИК-1, ИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	келүү.		
44	Бланкалык тестирлөө			2				
	Бардыгы			88			88	

Тиркеме № 3

Машыктыруу факультетинин 1-2-курсунун студенттери үчүн кыргыз тили жана адабияты боюнча түзүлгөн жумушчу программа (орус тилдүү студенттер үчүн)

	Теманын аталышы		Сабактын мазмуну	саат ы	Компетенттүүлүгү	Өз алдынча иштөөнүн мазмуну	саат	текшерүү формасы
1	Грамматикалык тема: Кыргыз тили - улуттук жана мамлекеттик тил. Кыргыз жазуусунун тарыхы Кептик тема: Көчмөн кыргыз	ПС	Кыргыз жазуусу жөнүндө маалыматка ээ болуу өркүндөтүү Кыргыз тилинин чыгыш тегин, тектеш тилдерди билет.	2	Кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүктөрү жана орду жөнүндө түшүнүп, ой пикирин айта билүү. Көчмөн кыргыз цивилизациясы жөнүндө билимин өркүндөтүү (ЖИК-1, ИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	Кырыз тили менен тектеш тилдерди, кыргыз эли көчмөн болгондугуга боюнча конспект жазуу	2	Жазуу, оозеки суроо

	цивилизациясы							
2	Грамматикалык тема: Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү Кептик тема: КРнын Гимни, Туусу, Герби, Конституциясы Кыргыз валютасындагы инсандар.	ПС	Желектин гербдин авторлору менен таанышуу, алардын мазмуну. Кыргыз валютасы жана андагы инсандар.	2	Кыргыз тилине гана тиешелүү болгон фонетикалык өзгөчөлүктүү билет. Мамлекеттик атрибуттар жөнүндө маалыматка ээ болуу. (ЖМКСИ-4, ИК-3, ЖИК-3, ИК-3, ЖМКСИ-1)	Кыргыз валютасындагы инсандар жөнүндө реферат жазуу. Гимнди жаттоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
3	Грамматикалык тема: Диалог. Кептик тема: Таанышуу. Чакыруу. Кайрылуу. Өтүнүч. Телефон аркылуу сүйлөшүү. Өзүн тааныштыруу.	ПС	Тема боюнча баарлашуу, суроо-жооп түзүү. Үй-бүлөсү жана өзү жөнүндө баяндоо. Текст менен иштөө.	2	Суроо -жооп түзүүдө тилдик маданиятуу сүйлөөгө көнүгөт. Кыргыз элинин саламдашуу, коштошуу өзгөчөлүктөрүн билет. Ар түрдүү кырдаалдарда сүйлөй билет. Телефон аркылуу сүйлөшүүнүн этикасын үйрөнөт. (ЖМКСИ-4, ИК-3)	Өзүнүн таржымалын жазып келүү. Ата-энеси, бир туугандары жана өзү жөнүндө сүйлөп берүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
4.	Грамматикалык тема: ө,ү,ң тыбыштары: э, е, к, тамгаларынын айтылышы жана жазылышы. Кептик тема: Эсенгул Ибраев “Улут болсом тилим менен улутмун”	ПС	Ө,Ү,Ң, К,Г тыбыштары менен фонетикалык көнүгүүлөрдү иштөө. Тил жатыктыруу. Кыргыздын төл сөзүндөгү э тыбышы сөздөрдүн башында келиши. Үнсүз тыбыштардан кийин жана сөз аягында келсе, е менен жазылышы.	2	Кыргыз элине тиешелүү болгон салттуу өзгөчөлүктөрдү, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо керектигин кепте айкалыштыруу менен өздөштүрөт. (ЖМКСИ-4, ИК-2, ЖИК-6, ЖМКСИ-1)	Эсенгул Ибраевдин “Улут болсом тилим менен улутмун” аттуу ырын көркөм окуу, үзүндү жаттоо	2	Жазуу жана оозеки суроо
	Грамматикалык	ПС	Үндүү тыбыштардын тилге	2	Кыргызстан жөнүндө жалпы	Жуманын, айдын	2	Жазуу

5.	тема: Үндүү, үнсүз тыбыштар жана алардын бөлүнүшү. Сөздүк жат жазуу Кептик тема: Кыргызстан бийик тоолуу жана кең байлыкка бай өлкө жана таза суунун мекени.		(жасалуу ордуна) карай бөлүнүшү. Жоон үндүүлөр, ичке үндүүлөр. Эринге карай бөлүнүшү эрин, эринсиз Үндүү тыбыштардын жаакка (жасалуу ыгына карай) бөлүнүшү Текст менен иштөө.		маалыматка ээ болуу. Суунун адамдын жашоосундагы мааниси тууралуу ой жүгүртө билүү Кыргыз тилинин фонетикалык айырмачылыгын, үндөштүк мыйзамын өздөштүрүү. (ИК-3, ЖИК-3, ИК-3, СИЖМК-1)	аталыштары жана Барпы, Токтогул. Женижоктун “Аккан суу” чыгармасынан үзүндү жаттоо.		жана оозеки суроо
6.	Грамматикалык тема: Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү. Кептик тема: Кыргыз элинин улуттук спорт оюндардын турмуштагы мааниси.	ПС	Үнсүз тыбыштарга тиешелүү өзгөчөлүктөр үнсүздөр: каткалаң, жумшак, уяң, жасалуу ордуна, жасалуу ыгына карата бөлүнүшү,	2	Улуттук оюндар кыргыз элинин тарыхы менен байланыштуулугун, аң-сезимге, ден соолукка болгон маанисин, негиздүүлүгүн түшүнөт Үнсүз тыбыштардын табиятын өздөштүрө билүү менен билимин өркүндөтүү (ЖМКСИ-4, ИК-2)	Кыргыз элинин улуттук спорт оюндарынын түрлөрү боюнча буклет жасоо жана жазып келүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
7.	Грамматикалык тема: Үндүү тыбыштардын үндөштүк мыйзамы Кептик тема: Кыргыз элинин уникалдуу турак жайы “Боз үй”	ПС	Кыргыз тилиндеги сингорманизм мыйзамынын мааниси. Ассимляция(окшошуу) жана диссимляция (окшошпоо) кубулуштары. Текст менен иштөө.	2	Көчмөн маданияты жөнүндө маалыматка ээ болуу. Кыргыз эли эмнелерди ыйык тутары тууралуу маалымат алышат. (ЖИК-1, ЖИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдү жаттоо. Боз үй тууралуу анын жабдыктарын боюнча буклет жасоо, сүрөттөдү топтоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
8	Грамматикалык тема: Суроо берүүнү уюштуруучу - бы, - чы мүчөсү(бөлүкчө).- кесип жасоочу- чы мүчөсү Кептик тема: “Машыгуу залында, коомдук жайда,	ПС	Суроолуу – бы, - чы мүчөлөрүн сөздөрдө коюлуш тартиби. Кыргызча суроо берүүнүн түрлөрүн өздөштүрүү. Машыгуу залында, коомдук жайда, китепканада диалог түзүү.	2	Кыргыз тилинин башка тилдерден айырмасы, тыбыштык өзгөрүшүн салыштырып биле алышат. Текстин мазмунуна карата диалог аркылуу суроо берүүнү үйрөнөт. Өзү жөнүндө айтып тааныштыруу, ар түрдүү	Сөздүктөн жалпы колдонгон жана адистигине байланыштуу лексиканы жазып келүү, өздөштүрүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо

	китепканада” текст.		Тема боюнча баарлашуу.		кырдаалга жараша сүйлөшө билет.(ИК-2, ЖИК-6,ЖМКСИ-3)			
9.	Грамматикалык тема: Адабий тилдик норма. Диалект. Кептик тема: Кыргыз элинин залкар комузчулары Т. Сатылганов, Ы.Туманов, М. Күрөнкеев, А.Огомбаев	ПС	Адабий тилдик норма. Диалект Текст менен иштөө. Комуздун тарыхы. Жаңы сөздөрдү жаттоо.	2	Кыргыз тилине гана тешелүү болгон өзгөчөлүктү билет. (ИК-2) (ЖИК-7, ЖМКСИ-1, 7)	А. Осмонов “Комуз” деген ырын жатка айтуу. Кыскача комуз аспабы боюнча эссе жазуу жана сүрөтүн тартуу	2	Жазуу жана оозеки суроо
10.	Грамматикалык тема: Лексика. Лексиканын баюу жолдору Кептик тема: Кыргыз элинин колдонгон мыкты каада-салт, ырым-жырым жана алардын мааниси	ПС	Лексиканын баюу жолдорун түшүндүрүү Тема боюнча баарлашуу. Текст менен иштөө.	2	Кыргыздын меймандостугу жөнүндөбилимин тереңдетүү. Бата берүүнүн мааниси тууралуу билүү. Кептин баюу жолдорун өздөштүрөт. (ИК-6, ЖМКСИ-1, ЖИК-7)	Бата ырлары, алардын түрлөрү. Батадагы каалоо тилектерди жазып келүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
11.	Грамматикалык тема: Көп манилүү жана бир манилүү сөздөр. Кептик тема: Улуттук кийимдер, тамак-аштар.	ПС	Көп манилүү жана бир манилүү сөздөр. Сөз маанилеринин кеңейиши. Текст менен иштөө.	2	Кыргыздын сыймыгы - ак калпак, элечек, шөкүлө жөнүндө маалыматы өркүндөтүү. Кыргыздын устукан тартуу маданиятын, байыркы тамак-аштарынын чыгыш тарыхын билүү. (ИК-3, ЖИК-1 ЖМКСИ-1)	Улуттук кийимдер, тамак-аш боюнча буклет жасоо	2	Жазуу жана оозеки суроо
12.	Грамматикалык тема: Фразеология. Кептик тема: Кыргызстандагы көчмөндөр оюнунун мааниси	ПС	Фразеологизмдердин маанисин. Көчмөндөр оюну, көчмөн элдерди бириктирет. Текст менен иштөө.	2	Көчмөндөр оюнунун мааниси биримдикке, баарлашууга, достукка тийгизген таасирлерин билет. (ИК-3, ЖИК-1 ЖМКСИ-1, 7)	Көчмөндөр оюну боюнча реферат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо

13.	Грамматикалык тема: Басым, муун жана интонация Кептик тема: Бурана мунарасы Кыргызстандын тарыхый эстеликтери (Сабак экскурсия)	ПС	Басым, муун жана интонация тууралуу билимин өркүндөтүү Манастын күмбөзү, Таш-Рабат, Бурана, Ата –Бейит.	2	Кыргызстандын тарыхый . маданий эстеликтер жөнүндө маалыматка ээ болуу. Орто кылымдагы адабий чыгармалардын мазмунун билүү(ИК-2, ЖИК-7 ЖМКСИ-1, 7)	Манастын күмбөзү, Таш-Рабат, Бурана, Ата-Бейит.жөнүндө доклад даярдоо.	4	Жазуу жана оозеки
14.	1-модуль. Бланкалык тестирлөө Темтикалык саат 13			2 28 саат			28	
15 16	Грамматикалык тема: Зат атоочтун сан, жак категориясы Кептик тема: Китеп – билим булагы. Улуттук китепканага саякат. М. Кашгари “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы”	ПС	Зат атоочтор жөнүндө жалпы маалымат жана лексико-тематикалык топтору. Энчилүү жана жалпы зат атоо. Грамматикалык өзгөрүү өзгөчөлүктөрүнө жараша жандуу жана жансыз зат атоочтор. Таандык мүчөлөрдү сөздөргө жалгаштыруу.	4	Китеп окуу менен адам ички руханий дүйнөсүн байытарын билет. М.Кашгаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” жөнүндө маалыматка ээ болуу(ИК-3) (ЖИК-1 ЖМКСИ-1)	КР улуттук китепканасы жөнүндө маалымат жазып келүү. Китепканада» деген темада суроо-жооп түзүү Каталог менен иштей билүүгө үйрөнүү.	4	Жазуу жана оозеки суроо
17	Грамматикалык тема: Зат атоочтун жөндөмө категориясы Кептик тема: Спорт жана ден соолук үчүн пайдалуу кенештер	ПС	Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр. Текст менен иштөө	2	Спорт – сергек жашоонун булагын билет. (ИК-3) (ЖИК-1)	Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү жаттоо Таблица түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
18	Грамматикалык тема: Ат атооч грамматикалык категориялары. Кептик тема: Менин адистигим жана спорттук	ПС	Жактама ат атооч. Жалпы таандык – ныкы мүчөсүнүн өзгөрүшү. Жалпы таандык мүчө менен жактама ат атоочтордун өзгөрүшү.	2	Азыркы замандагы спорттун актуалдуулугун билет.(ИК-3) (ЖИК-1)	Ат атоочтун түрлөрүн боюнча таблица түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо

	өнөр		Текст менен иштөө					
19	Грамматикалык тема: Шилтеме, сурама, тангыч ат атоочтор. Кептик тема: Кожомкул балбан	ПС	Кыргыз тилиндеги ат атоочтун түрлөрү. Текст менен иштөө	2	Уламышка айланган адамдардын өмүр жолужөнүндө билүү (СИЖМК-4, ИК-3)	Кыргыз элин алгачкы спорт чеберлери жөнүндө маалымат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
20	Грамматикалык тема: Сын атооч. Сын атоочтун даражалары Кептик тема: Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы	ПС	Сын атоочтун грамматикалык категориялары. Биздин академия. Текст менен иштөө.	2	Биздин академиянын тарыхынан маалымат алат. (ИК-3) (ЖИК-1) (СИЖМК-1)	Темага ылайык адамдын сырткы жана ички дүйнөсүн сүрөттөө. Досун сүрөттөп жазуу	2	Жазуу жана оозеки суроо
21.	Грамматикалык тема: Сапаттык жана катыштык сын атоочтор. Кептик тема: Кыргыздын улуттук оюндары.	ПС	Сапаттык жана катыштык сын атоочтор. Кыргыздын улуттук оюндары. Текст менен иштөө.	2	Сын атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөнө айырмаланып, өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүн билет. (СИЖМК-4, ИК-3)	«Сүрөттөө» Ч.Айтматовдун чыгармалардагы каармандарды сүрөттөө.	2	
22	Грамматикалык тема: . Сын атооч жасоочу – луу, -сыз, -дай, -лык, -дык, - тык мүчөлөрү. Кептик тема А.Осмонов “Ден соолук”	ПС	Сын атоочтун жасалуу жолдору. Адамдын сырткы келбетинин сүрөттөлүшү. Текст менен иштөө Спорт – ден соолуктун булагы. Текст менен иштөө.	2	Спорт – ден соолуктун булагы экенин билет. (ИК-3) (ЖИК-1) СИЖМК-1	А.Осмонов «Ден соолук» ырды жаттоо. «Сергек жашоо» деген темада текст түзүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
23	Грамматикалык тема: Сан атооч. Кептик тема: Ата-Бейит тарыхый комплекси	ПС	Сан атоочтун түрлөрү . Кыргыз тилиндеги убакыттын, орус тилиндеги убакытты сааттын	2	Кыргыз элинин тарыхый, урунттуу окуяларды билет. (ИК-3) (ЖИК-1)	Ата-Бейит тарыхый комплекси жөнүндө реферат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо

			айтылышынын айтуунун айырмасы.Текст, көнүгүүлөр менен иштөө.					
24	Грамматикалык тема: Этиш. Кептик тема: «Олимпиадалык оюндардын тарыхынан»	ПС	Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк жана этиштин мамилелери. Текст менен иштөө	2	Этиштин грамматикалык категорияларын үйрөнүшөт. (ИК-3) (ЖИК-1)	Спорт – С.Чокморовдун жашоосуна, ден соолугуна кандайча жол ачкан текст түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
25	Грамматикалык тема: Этиштин чак категориясы. Келер чак Кептик тема: Байыркы кыргыздын легендардык (уламышка айланган) ырчылар: Ырамандын Ырчы уулу, Жайсаң, Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул	ПС	Этиштин чак категориясы. Текст менен иштөө, баарлашуу. Тексттин мазмуну боюнча суроо-жооп түзүү. Ырамандын Ырчы уулу, Жайсаң, Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул	2	Кыргыздын сөз өнөрүнүн чеберлери жөнүндө маалымат алышат. (СИЖМК-4, ИК-3)	Жаңы сөздөрдү жаттоо. Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул үзүндү жазып келүү		Жазуу жана оозеки суроо
26	Грамматикалык тема: Өткөн чак. Кептик тема: : И.Арабаев, Б.Солтоноев, Осмоналы Сыдык уулунун чыгармачылыктары.	ПС	Өткөн чак жана аны уюштуруучу мүчөлөр. Б.Солтоноев, Осмоналы Сыдык уулунун чыгармачылыктары. Тексттин мазмуну боюнча суроо-жооп түзүү.	4	И.Арабаев биринчи алиппе, Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын кенен камтып жазган алгачкы эмгегин билишет. .(СИЖМК-4, ИК-3) СИЖМК-1	Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын жазган алгачкы эмгектеринин аттарын жазып келүү	4	Жазуу жана оозеки суроо
27	Грамматикалык тема: Учур чак Кептик тема: Манскриптик адабияттын өкүлү – Ж.Баласагын “Кут	ПС	Жөнөкөй жана таттал учур чак. Ж.Баласагын “Кут алчу билим”	2	Ж.Баласагындын “Кут алчу билим” Түрк тилиндеги алгачкы энциклопедия экенин билет. (СИЖМК-4, ИК-3)	“Кут алчу билим” чыгармасынан үзүндүнү көркөм окуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо

	алчу билим”							
28	Грамматикалык тема: Этиштин жакталышы. Кептик тема: Манскриптик адабияттын өкүлү – Махмуд Кашкари.	ПС	Этиштин жак менен жана терс формасы –ба мүчөсүнүн өзгөрүшү Махмуд Кашкарлык. Текст менен иштөө.	2	Махмуд Кашкарлык салыштырма грамматика боюнча биринчи жол салган окумуштууну билет. (СИЖМК-4, ИК-3)	Махмуд Кашкарлыктын сөздүгү менен таанышуу менен М.Кашкари чыгармачылыгын жазып келүү	4	Жазуу жана оозеки суроо
29	Бланкалык тестирлөө	ПС		2				
	Баардык тематикалык 28 саат			58			58	
30	Грамматикалык тема: Этиштин ыңгайлары Кептик тема: Адабияттын теориясы.	ПС	Этиштин ыңгайлары Адабиятындагы жанрлар: проза, поэзия, драма комедия ж.б.	2	Кыргыз адабиятындагы жанрлар боюнча маалымат алат (ЖМКСИ-7, ЖИК-1)	Проза, поэзия, драма комедия аныктамасын жазып келүү	2	Оозеки суроо
31	Грамматикалык тема: Этиштин мамиле категориясы Кептик тема: Элдик оозеки чыгармачылык	ПС	Этиштин мамиле категориясы Оозеки формада өнүккөн фольклордук казынабыз – элдик оозеки чыгармачылык		Көчмөн элдин тарыхы, маданиятын, улуттук оюндарын, элдик оозеки чыгармаларыбыздын табиятын түшүнө билет (ЖМКСИ-7)	Кыргызстанда болгон “Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндары” боюнча реферат жазуу жана сүйлөп берүү.	2	Оозеки суроо
32	Грамматикалык тема: Тактооч Кептик тема: “Манас” – ири эпикалык чыгарма.:	ПС	Тактооч “Манас” эпосу дүйнөдөгү теңдеши жок океандай чыгарманын маани маңызы.	2	“Манас” эпосу жөнүндө, эпосту изилдөөчүлөр, айтычуулар, жыйноочулар жөнүндө кенен маалымат алат жана толукташат, (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	“Манас” эпосу – кыргыз рухунун туу чокусу реферат жазуу.	4	Жазуу жана оозеки суроо

33	Грамматикалык тема: Сөз жана анын лексикалык мааниси Кептик тема: Калыгул Бай уулу	ПС	Сөз жана анын лексикалык мааниси,сөздүн өтмө мааниси Калыгул Бай уулу. Текст менен иштөө.	2	Сөз жана анын лексикалык мааниси,сөздүн өтмө мааниси билет, Калыгул Бай уулунун чыгармаларын тааныйт (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Калыгул Бай уулунун чыгармаларын таап, аттарын жазып келүү	2	Жазуу суроо
34 35	Грамматикалык тема: Синоним,Омоним Кептик тема: Кыргыз кол жазма адабиятынын өкүлдөрү Молдо Кылыч, Молдо Ныяз	ПС	Синонимдердин пайда болуу жолдору Насыр, казал, рубай, дастандардын кол жазма түрлөрү Молдо Ныяз. Текст менен иштөө.	4	Алгачкы кыргыз элинин кол жазма үлгүсүндө жазылган чыгармалары менен таанышат жана билет. (ЖИК-1, ИК-2, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Молдо Кылыч жана Молдо Ныяздын өмүрү, чыгармачылыгын окуп келүү жана айтып берүү.		Оозеки суроо
36	Грамматикалык тема: Антоним Кептик тема: Арстанбек Буйлаш уулу	ПС	Антоним Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармачылыгы баскан жолу.	2	Арстанбек Буйлаш уулу жөнүндө маалымат алат жана билет (ЖИК-3,ИК-3, ИК-1)	Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармачылыгы баскан жолу окуп айтып берүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
37 38	Грамматикалык тема: Неологизм Кептик тема: Жеңижок Көкө уулу Өтөнүн өмүрү жана чыгармачылыгы	ПС	Жеңижок Көкө уулу Өтө жана анын санат-насаат ырлары, Көксулууга болгон сүйүүсү	4	Жеңижок Көкө уулу Өтө санат-насаат ырларынын таалим-тарбиялык чоң маанисин билет (ЖИК-1, ИК-2, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Санат-насаат ырларынан үзүндү жаттоо	4	Оозеки суроо
39	Грамматикалык тема: Эскирген, тарыхый сөздөр Кептик тема: Совет доорундагы кыргыз адабияты Токтогул Сатылганов.	ПС	Эскирген тарыхый сөздөр Демократ акын Токтогул Сатылгановдун санат-насаат ырлары	2	Токтогул Сатылгановдун санат-насаат ырларын, чыгармачылыгын билет (ЖИК-1, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Токтогул Сатылгановдун “Дүйнө” деген ырын үзүндү жаттоо	2	Оозеки суроо

40	Грамматикалык тема: Метафара Кептик тема: Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы	ПС	Метафара Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы	2	Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгын окуу менен акындын чыгармачылыгын билет (ЖИК-1, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгын окуп айтып берүү	2	Оозеки суроо
41	Грамматикалык тема: Метонимия Кептик тема: А.Осмонов Ата журт	ПС	Метонимия А.Осмонов чыгармачалары аркылуу мекенчилдик сезимдүүлүккө багыт берүү	2	А.Осмоновдун поэмаларын талдай билүүгө үйрөтүү А.Осмоновдун чыгармачылыгы билет Ырды көркөм окууга көнүгөт (ЖИК-3, ИК-3, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	“Ата журт” жаттоо	4	Оозеки суроо
42	Грамматикалык тема: Метатеза, снекдоха Кептик тема: Ч.Айтматов залкар жазуучу. “Тоолор кулаганда”		Метатеза, снекдоха боюнча түшүнүк берүү Дүйнө алпы, даанышман кыргыз элинин сыймыгы Ч.Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы	2	Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча билимин өркүндөтөт, доор жарчысы экенине ынанат (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-1)	Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” чыгармасынын мазмунун айтып берүү	2	Оозеки суроо
43	Грамматикалык тема: Кептик тема: Азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшү. Ш.Дүйшеев, Э.Ибраев.	ПС	Азыркы кыргыз адабиятынын боюнча таанышуу. Ш.Дүйшеев, Э.Ибраевдердин чыгармачылыгы	2	Азыркы кыргыз адабиятынын өкүлдөнү таланттуу партиот акындар Ш.Дүйшеев, Э.Ибраевдердин чыгармачылыгын тааныйт (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-7,)	Шайлообек Дүйшеев Мекен, эне тил жөнүндө ырын көркөм окуу жана макал-лакаптарды жаттоо	4	Оозеки суроо
44	Бланкалык тестирлөө			2				
	Баардык тематикалык 87 саат			88			88	
2-курс 32саат								

45	Грамматикалык тема: Тактооч Кептик тема: К.Баялинов «Ажар» повести элдикУлуттук боштондук кыймылы		Тактооч жана анын өзгөчөлүгү.Сүйлөмдөрдөгү тилдик каражаттардын орун тартиби. «Ажар» повестиндеги Ажардын монологу. Текст менен иштөө.	2	Үркүндүн” чыгуу себептери жөнүндө маалыматка ээ болуу. Сан атоочтордун бөлүнүшү жана алардын даражалары, аларды туура жазуу көндүмүнө ээ болуусу “Ажар” повестин талдай билүү көндүмүнө ээ болот (ЖМКСИ-1 ЖИК-3, ИК-7,)	«Кыргыз эли – көп улуттуу калк» деген темада аңгеме түзүү. Жаңы сөздөрдү жаттоо.	2	Жазуу оозеки
46	Грамматикалык тема: Кызматчы сөз Кептик тема: Кыргыз тарыхчы жана агартуучу Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы”	ПС	Кызматчы сөздөр жөнүндө жалпы маалымат жана бөлүнүштөрү. Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” Текст менен иштөө.	2	Кыргыз тарыхын, өнүгүү жолун жана азыркы абалы жөнүндө билүү Белек Солтоноевдин кыргыз тарыхын кенен камтып жазган алгачкы эмгегин билет. (ЖМКСИ-1 ЖИК-7, ИК-2,)	Кыргызстандын элдеринин достугу жөнүндө буклет жасоо.	2	Жазуу жана оозеки
47	Грамматикалык тема: Жай, суроолу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр. Кептик тема: Кыргызстандын ыйык жерлер	ПС	Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү. Кыргызстанда тарыхка бай тарыхый архитектуралык эстеликтер: “Манас күмбөсү”, “Бурана”, “Сулайман- тоо” ,“Манжыл - ата” “Ташрабат” “Саймалуу- Таш” Текст менен иштөө.	2	Кыргызстанда тарыхка бай тарыхый архитектуралык эстеликтер, алар жайгашкан жерлер ар бир кыргыз үчүн ыйык. Алардын пайда болуу жөнүндө түркүн уламыштарды билет (ЖМКСИ-1 ЖИК-1,)	Ыйык жерлер тууралуу реферат жазып,буклет жасоо.	2	Жазуу жана оозеки
48	Грамматикалык тема: Сөз айкашы жана сөз айкашынын түрлөрү. Кептик тема: «Эр жигит – эл четинде, жоо- бетинде»	ПС	Сөз айкашы жана сөз айкашынын түрлөрү Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындыгы Майсалбектин каты	2	Мекенчилик атуулдук парзын билет. Кайрымдуулук- адамдагы бийик сапат. (ЖМКСИ-1, ЖИК-7, ИК-1)	Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындыгы Майсалбектин каты жаттоо	2	Жазуу жана оозеки

49	Грамматикалык тема: Сүйлөм мүчөлөрү: Ээ жана баяндооч Кептик тема: Ч.Айтматов“ Найман эненин манкурт уулу жөнүндөгү кошогу”	ПС	Тууранды сөздүн бөлүнүшү. .“Бейиш- эненин таман астында” “Манкурт” деген терминдин этимологиясы (сөздүк менен иштөө) Текст менен иштөө		Текст угуу менен түшүнгөнүн айтып берүүгө көнүгүү, тексттин мазмунуна карата анализ жүргүзүү, диалог түзүү. (ЖИК-7, ИК-2, ЖМКСИ-1)	Ч.Айтматов“ Найман эненин манкурт уулу жөнүндөгү кошогу”айтып берүү	2	оозеки
50	Грамматикалык тема: Кириңди сөздөр Кептик тема: Ч.Айтматов “Жамийла”	ПС	Кириңди сөздөр; адатта, жалпысынан алганда, биздин оюбузча, биринчиден, экинчиден, басымдуу түрдө, эреже катары, сиздин пикириңизче, айтмакчы ж.б. Текст менен иштөө.	2	«Жамийла» повестин талдоо көндүмүн калыптандырат. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу жолдорунун маанисин түшүнө билет (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-7)	«Жамийла» повестин Жамиля менен Даниярдын сүрөттөлүшүн жазып келүү.	2	оозеки
51	Грамматикалык тема: Текстин түзүлүшү. Абзац. Тексттин түрлөрү(сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) Кептик тема: Ч.Айтматов “Делбирим” повести	ПС	Тексти маанисине карата бөлүү. Композициялык элементтер: негизги бөлүм, жыйынтык. Тексттин түрлөрү: сүрөттөө, талкуулоо ж.б“Делбирим” повести. Текст менен иштөө	2	Тексттин түзүлүшү жана абзац менен байланышын билет. Кабыл алган маалыматты талкуулоого жана көбөйтүүгө көнүгөт. (СИЖМК-1)	Текст түзүп келүү. Бир спорттун түрү жөнүндө эссе жазып келүү	2	жазуу
52	Грамматикалык тема: Стилистика. Оозеки сүйлөшүү кеп стили. Кепик тема: А.Осмоновдун котормолоруПушкинА.С. ”Егений Онегин”, Шекспир “Отелло”	ПС	Оозеки сүйлөшү кеп стили. А.Осмоновдун Сөздүк менен иштөө	2	Белгилүү адамдардын жашоосундагы маалыматтарды оозеки угуу аркылуу кабыл алууга көнүгөт. Өзүнүн маалыматына баа бере билет А.Осмоновдун лирикаларын жатка, көркөм окууга көнүгүү (ЖИК-3,ИК-3,СИЖМК-1)	А.Осмоновдун«Кыргыз тоолору» ырын жаттоо	2	Жазуу жана оозеки
53	Грамматикалык тема: Иштиктүү иш кагаздар стили.	ПС	Иштиктүү иш кагаздар стили. (закон, указ, устав, программа)	2	Кыргыз театрынын тарыхын, өнүгүү жолун жана азыркы абалы жөнүндө билүү.	«Манастын уулу Семетей» драмасынын	2	жазуу

	Кептик тема: Ж.Садыковдун өмүрү жана чыгармачылыгы. “Манастын уулу Семетей” драмасы		“Манастын уулу Семетей” драмасы		(ЖИК-7,ИК-2,ЖМКСИ-1)	маанисин айтып берүү		
54	Грамматикалык тема: Илимий стиль Кептик тема: Ж.Турусбековдун өмүрү, чыгармачылыгы. «Ажал ордунда» драмасы	ПС	Илимий стиль,анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, колдонулуш тил каражаттары.	2	Илимий стиль,анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, колдонулуш тил каражаттарын билет. (ЖИК-3,7, ИК-3,)	«Ажал ордунда» драмасы жөнүндө маалымат жазып келүү	2	жазуу
55	Грамматикалык тема: Көркөм стиль Кептик тема: К.Маликовдун өмүрү, чыгармачылыгы. “Балбай” поэмасы	ПС	Көркөм стиль (аңгеме, очерк,повесть, роман, поэзия, поэма, драма, ж.б.) кирет. Колдонуу тил каражаттары (фразеологизм, макал-лакап, сининим- антоним ж,б)	2	Көркөм сөз каражаттарын колдонуп айтып берет. (ЖИК-3,ИК-4, ЖМКСИ-1)	Белгилүү спортсмендер жөнүндө маалымат чогултуу	2	Жазуу жана оозеки
56	Грамматикалык тема: Публицистикалык стиль Кептик тема: Т.Абдумомунов «Абийир кечирбейт» драмасы	ПС	Публицистикалык стилдин колдонулуш чөйрөсүн аныктоо (аналитикалык, маалыматтык, көркөм) Интервью, кабар, макала түрүндөгү тексттерди түзүүгө түрүндөгү тексттерди түзүү	2	Публицистикалык стилдин, коомдо орчундуу орунда тураарын , колдонулушун билишет. (ЖМКСИ-1, ИК-4)	Т.Абдумомунов «Абийир кечирбейт» драмасынын маанисин түшүнүндүү,	2	Жазуу жана оозеки.
57	Грамматикалык тема: Расмий эмес иш кагаздар стили. (Арыз, өмүр баян, ишеним кат.) Кептик тема: С.Эралиевдин лирикалары	ПС	Арыз, өмүр баян, ишеним кат. жазууда тактык ,талап кылган аргументтер камтылат.	2	С.Эралиевдин ким экендиги жөнүндө маалымат алат. Өз колу менен “өмүр баяны” жазылат ошондой эле, арыз, ишеним кат жаза билет. (ЖИК-1,ИК-4,)	Өзүнүн өмүр баянын, КМДТж САнын ректоруна арыз, досуна ишеним кат жазуу	2	Жазуу жана оозеки
58	Грамматикалык тема: (Справка, кулактандыруу,	ПС	Справка, кулактандыруу, тил кат жазуунун так эрежелерин	2	Улуу адамдардын жашоосунда спорттун таасирин билүү менен	«Курманжан датка» кино тасмасын	2	Оозеки

	тил кат) Кептик тема: С.Жусуевдин өмүрү, чыгармачылыгы “Курманжан датка” романы		өздөштүрүү. Сүймөнкул Чокморов дартты спорт менен жеңген.		справка, кулактандыруу, тил кат жазганды да өздөштүрөт (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-1))	көрүп, маалымат даярдоо.		
59	Грамматикалык тема: Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө Кептик тема: Мен тандаган кесиптин тарыхы жана өнүгүшү	ПС	Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө Жалпы жылдык кайталоо. Текст менен иштөө. .	2	Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө кандай жазыларын билишет. Тандап алган адистигинин тарыхын жана өнүгүшүн билет. (ЖИК-7, ИК-4, ЖМКСИ-1, 7)	Жалпы жылдык кайталап окуп келүү.	4	Оозеки
60	Бланкалык тестирлөө Тематикалык саат 31			2 32			32	
	Бардыгы			120			120	

Аскерге чейинки даярдык жана дене тарбия факультетинин 1-2-курсунун студенттери үчүн кыргыз тили жана адабияты боюнча түзүлгөн жумушчу программа (орус тилдүү студенттер үчүн)

	Теманын аталышы		Сабактын мазмуну	саат ы	Компетенттүүлүгү	Өз алдынча иштөөнүн мазмуну	саа т	текшерү ү формас ы
1	Грамматикалык тема: Кыргыз тили - улуттук жана мамлекеттик тил.Кыргыз жазуусунун тарыхы Кептик тема: Көчмөн кыргыз цивилизациясы	ПС	Кыргыз жазуусу жөнүндө маалыматка ээ болууөркүндөтүү Кыргыз тилинин чыгыш тегин, тектеп тилдерди билет.	2	Кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүктөрү жана орду жөнүндө түшүнүп, ой пикирин айта билүү. Көчмөн кыргыз цивилизациясы жөнүндө билимин өркүндөтүү (ЖИК-1, ИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	Кыргыз тили менен тектеп тилдерди, кыргыз эли көчмөн болгондугу боюнча конспект жазуу	2	Жазуу, оозеки суроо
2	Грамматикалык тема: Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү Кептик тема: КРнын Гимни, Туусу, Герби, Конституциясы Кыргыз валютасындагы инсандар.	ПС	Желектин гербдин авторлору менен таанышуу, алардын мазмуну. Кыргыз валютасы жана андагы инсандар.	2	Кыргыз тилине гана тиешелүү болгон фонетикалык өзгөчөлүктүү билет. Мамлекеттик атрибуттар жөнүндө маалыматка ээ болуу. (ЖМКСИ-4, ИК-3,ЖИК-3,ИК- 3, ЖМКСИ-1)	Кыргыз валютасындагы инсандар жөнүндө реферат жазуу. Гимнди жаттоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
3	Грамматикалык тема: Диалог. Кептик тема: Таанышуу. Чакыруу.	ПС	Тема боюнча баарлашуу, суроо-жооп түзүү. Үй-бүлөсү жана өзү жөнүндө баяндоо.	2	Суроо -жооп түзүүдө тилдик маданиятуу сүйлөөгө көнүгөт.Кыргыз элинин саламдашуу, коштошуу	Өзүнүн таржымалын жазып келүү. Ата- энеси, бир	2	Жазуу жана оозеки суроо

	Кайрылуу.Өтүнүч.Телефон аркылуу сүйлөшүү. Өзүн тааныштыруу.		Текст менен иштөө.		өзгөчөлүктөрүн билет. Ар түрдүү кырдаалдарда сүйлөй билет. Телефон аркылуу сүйлөшүүнүн этикасын үйрөнөт.(ЖМКСИ-4, ИК-3)	туугандары жана өзү жөнүндө сүйлөп берүү.		
4.	Грамматикалык тема: ө,ү,ң тыбыштары: э, е, к,г тамгаларынын айтылышы жана жазылышы. Кептик тема: Эсенгул Ибраев “Улут болсом тилим менен улутмун”	ПС	Ө,Ү,Ң, К,Г тыбыштары менен фонетикалык көнүгүүлөрдү иштөө.Тил жатыктыруу.Кыргыздын төл сөзүндөгү э тыбышы сөздөрдүн башында келиши. Үнсүз тыбыштардан кийин жана сөз аягында келсе, е менен жазылышы.	2	Кыргыз элине тиешелүү болгон салттуу өзгөчөлүктөрдү, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо керектигин кепте айкалыштыруу менен өздөштүрөт.(ЖМКСИ-4, ИК-2, ЖИК-6, ЖМКСИ-1)	Эсенгул Ибраевдин “Улут болсом тилим менен улутмун” аттуу ырын көркөм окуу, үзүндү жаттоо	2	Жазуу жана оозеки суроо
5.	Грамматикалык тема: Үндүү, үнсүз тыбыштар жана алардын бөлүнүшү. Сөздүк жат жазуу Кептик тема: Кыргызстан бийик тоолуу жана кең байлыкка бай өлкө жана таза суунун мекени.	ПС	Үндүү тыбыштардын тилге (жасалуу ордуна) карай бөлүнүшү. Жоон үндүүлөр, ичке үндүүлөр. Эринге карай бөлүнүшү эрин, эринсиз Үндүү тыбыштардын жаакка (жасалуу ыгына карай) бөлүнүшү Текст менен иштөө.	2	Кыргызстан жөнүндө жалпы маалыматка ээ болуу. Суунун адамдын жашоосундагы мааниси тууралуу ой жүгүртө билүү Кыргыз тилинин фонетикалык айырмачылыгын, үндөштүк мыйзамын өздөштүрүү. (ИК-3, ЖИК-3,ИК-3, СИЖМК-1)	Жуманын, айдын аталыштары жана Барпы, Токтогул. Жеңижоктун “Аккан суу” чыгармасынан үзүндү жаттоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
6.	Грамматикалык тема: Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү. Кептик тема: Кыргыз элинин улуттук спорт оюндардын турмуштагы мааниси.	ПС	Үнсүз тыбыштарга тиешелүү өзгөчөлүктөр үнсүздөр: каткалаң, жумшак, уяң, жасалуу ордуна, жасалуу ыгына карата бөлүнүшү,	2	Улуттук оюндар кыргыз элининтарыхы менен байланыштуулугун, аң-сезимге, ден соолукка болгон маанисин, негиздүүлүгүн түшүнөт Үнсүз тыбыштардын табиятын өздөштүрө билүү менен билимин өркүндөтүү (ЖМКСИ-4, ИК-2)	Кыргыз элинин улуттук спорт оюндарынын түрлөрү боюнча буклет жасоо жана жазып келүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо

7.	Грамматикалык тема: Үндүү тыбыштардын үндөштүк мыйзамы Кептик тема: Кыргыз элинин уникалдуу турак жайы “Боз үй”	ПС	Кыргыз тилиндеги сингорманизм мыйзамынын мааниси. Ассимляция(окшошуу) жана диссимляция (окшошпоо) кубулуштары. Текст менен иштөө.	2	Көчмөн маданияты жөнүндө маалыматка ээ болуу. Кыргыз эли эмнелерди ыйык тутары тууралуу маалымат алышат. (ЖИК-1,ЖИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-7)	Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдү жаттоо. Боз үй тууралуу анын жабдыктарын боюнча буклет жасоо, сүрөттөдү топтоо.	2	Жазуу жана оозеки суроо
8	Грамматикалык тема: Суроо берүүнү уюштуруучу - бы, - чы мүчөсү(бөлүкчө).- кесип жасоочу- чы мүчөсү Кептик тема: “Машыгуу залында, коомдук жайда, китепканада” текст.	ПС	Суроолуу – бы, - чы мүчөлөрүн сөздөрдө коюлуш тартиби. Кыргызча суроо берүүнүн түрлөрүн өздөштүрүү. Машыгуу залында, коомдук жайда, китепканада диалог түзүү. Тема боюнча баарлашуу.	2	Кыргыз тилинин башка тилдерден айырмасы, тыбыштык өзгөрүшүн салыштырып биле алышат. Текстин мазмунуна карата диалог аркылуу суроо берүүнү үйрөнөт. Өзү жөнүндө айтып тааныштыруу, ар түрдүү кырдаалга жараша сүйлөшө билет. (ИК-2, ЖИК-6, ЖМКСИ- 3)	Сөздүктөн жалпы колдонгон жана адистигине байланыштуу лексиканы жазып келүү, өздөштүрүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
9.	Грамматикалык тема: Адабий тилдик норма. Диалект. Кептик тема: Кыргыз элинин залкар комузчулары Т. Сатылганов, Ы.Туманов, М. Күрөнкеев, А.Огомбаев	ПС	Адабий тилдик норма. Диалект Текст менен иштөө. Комуздун тарыхы. Жаңы сөздөрдү жаттоо.	2	Кыргыз тилине гана тешелүү болгон өзгөчөлүктү билет. (ИК-2) (ЖИК-7, ЖМКСИ-1, 7)	А. Осмонов “Комуз”деген ырын жатка айтуу. Кыскача комуз аспабы боюнча эссе жазуу жана сүрөтүн тартуу		Жазуу жана оозеки суроо
10.	Грамматикалык тема: Лексика. Лексиканын баюу жолдору Кептик тема:: Кыргыз элинин колдонгон мыкты каада-салт, ырым-жырым жана алардын мааниси	ПС	Лексиканын баюу жолдорун түшүндүрүү Тема боюнча баарлашуу. Текст менен иштөө.	2	Кыргыздын меймандостугу жөнүндөбилимин тереңдетүү. Бата берүүнүн мааниси тууралуу билүү. Кептин баюу жолдорун өздөштүрөт. (ИК-6, ЖМКСИ-1, ЖИК-7)	Бата ырлары, алардын түрлөрү. Батадагы каалоо тилектерди жазып келүү	2	Жазуу жана оозеки суроо

11.	Грамматикалык тема: Көп манилүү жана бир манилүү сөздөр. Кептик тема: Улуттук кийимдер, тамак-аштар.	ПС	Көп манилүү жана бир манилүү сөздөр. Сөз маанилеринин кеңейиши. Текст менен иштөө.	2	Кыргыздын сыймыгы - ак калпак, элечек, шөкүлө жөнүндө маалыматы өркүндөтүү. Кыргыздын устукан тартуу маданиятын, байыркы тамак-аштарынын чыгыш тарыхын билүү.(ИК-3, ЖИК-1 ЖМКСИ-1)	Улуттук кийимдер, тамак-аш боюнча буклет жасоо	2	Жазуу жана оозеки суроо
12.	Грамматикалык тема: Фразеология. Кептик тема: Кыргызстандагы көчмөндөр оюнунун мааниси	ПС	Фразеологизмдердин маанисин. Көчмөндөр оюну, көчмөн элдерди бириктирет. Текст менен иштөө.	2	Көчмөндөр оюнунун мааниси биримдикке, баарлашууга, достукка тийгизген таасирлерин билет.(ИК-3, ЖИК-1 ЖМКСИ-1, 7)	Көчмөндөр оюну боюнча реферат жазуу.	4	Жазуу жана оозеки суроо
13.	Грамматикалык тема: Басым, муун жана интонация Кептик тема: Бурана мунарасы Кыргызстандын тарыхый эстеликтери (Сабак экскурсия)	ПС	Басым, муун жана интонация тууралуу билимин өркүндөтүү Манастын күмбөзү, Таш-Рабат, Бурана, Ата –Бейит.	4	Кыргызстандын тарыхый . маданий эстеликтер жөнүндө маалыматка ээ болуу. Орто кылымдагы адабий чыгармалардын мазмунун билүү(ИК-2, ЖИК-7 ЖМКСИ-1, 7)	Манастын күмбөзү, Таш-Рабат, Бурана, Ата-Бейит.жөнүндө доклад даярдоо.	4	Жазуу жана оозеки суроо
14.	1-модуль. Бланкалык тестирлөө Темтикалык саат 13	28		2			28	
15. 16.	Грамматикалык тема: Зат атоочтун сан, жак категориясы Кептик тема: Китеп – билим булагы. Улуттук китепканага саякат.	ПС	Зат атоочтор жөнүндө жалпы маалымат жана лексико-тематикалык топтору. Энчилүү жана жалпы зат атоо. Грамматикалык өзгөрүү өзгөчөлүктөрүнө	4	Китеп окуу менен адам ички руханий дүйнөсүн байытарын билет. М.Кашгаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” жөнүндө маалыматка ээ болуу(ИК-3) (ЖИК-1 ЖМКСИ-1)	КР улуттук китепканасы жөнүндө маалымат жазып келүү. Китепканада» деген темада суроо-жооп	4	Жазуу жана оозеки суроо

	М. Кашгари “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы”		жараша жандуу жана жансыз зат атоочтор. Таандык мүчөлөрдү сөздөргө жалгаштыруу.			түзүү Каталог менен иштей билүүгө үйрөнүү.		
17.	Грамматикалык тема: Зат атоочтун жөндөмө категориясы Кептик тема: Спорт жана ден соолук үчүн пайдалуу кеңештер	ПС	Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр. Текст менен иштөө	2	Спорт – сергек жашоонун булагын билет. (ИК-3) (ЖИК-1)	Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү жаттоо Таблица түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
18.	Грамматикалык тема: Ат атооч грамматикалык категориялары. Кептик тема: Менин адистигим жана спорттук өнөр	ПС	Жактама ат атооч. Жалпы таандык – ныкы мүчөсүнүн өзгөрүшү. Жалпы таандык мүчө менен жактама ат атоочтордун өзгөрүшү. Текст менен иштөө	2	Азыркы замандагы спорттун актуалдуулугун билет. (ИК-3) (ЖИК-1)	Ат атоочтун түрлөрүн боюнча таблица түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
19.	Грамматикалык тема: Шилтеме, сурама, тангыч ат атоочтор. Кептик тема: Кожомкул балбан	ПС	Кыргыз тилиндеги ат атоочтун түрлөрү. Текст менен иштөө	2	Уламышка айланган адамдардын өмүр жолу жөнүндө билүү (СИЖМК-4, ИК-3)	Кыргыз элин алгачкы спорт чеберлери жөнүндө маалымат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
20.	Грамматикалык тема: Сын атооч. Сын атоочтун даражалары Кептик тема: Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы	ПС	Сын атоочтун грамматикалык категориялары. Биздин академия. Текст менен иштөө.	2	Биздин академиянын тарыхынан маалымат алат. (ИК-3) (ЖИК-1) (СИЖМК-1)	Темага ылайык адамдын сырткы жана ички дүйнөсүн сүрөттөө. Досун сүрөттөп жазуу	2	Жазуу жана оозеки суроо

21.	Грамматикалык тема: Сапаттык жана катыштык сын атоочтор. Кептик тема: Кыргыздын улуттук оюндары.	ПС	Сапаттык жана катыштык сын атоочтор. Кыргыздын улуттук оюндары. Текст менен иштөө.	2	Сын атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөнө айырмаланып, өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүн билет. (СИЖМК-4, ИК-3)	«Сүрөттөө» Ч.Айтматовдун чыгармалардагы каармандарды сүрөттөө.	2	
22	Грамматикалык тема: . Сын атооч жасоочу – луу, -сыз, -дай, -лык, -дык, -тык мүчөлөрү. Кептик тема А.Осмонов “Ден соолук”	ПС	Сын атоочтун жасалуу жолдору. Адамдын сырткы келбетинин сүрөттөлүшү. Текст менен иштөө Спорт – ден соолуктун булагы. Текст менен иштөө.	2	Спорт – ден соолуктун булагы экенин билет. (ИК-3) (ЖИК-1) СИЖМК-1	А.Осмонов «Ден соолук» ырды жаттоо. «Сергек жашоо» деген темада текст түзүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
23	Грамматикалык тема: Сан атооч. Кептик тема: Ата-Бейит тарыхый комплекси	ПС	Сан атоочтун түрлөрү . Кыргыз тилиндеги убакыттын, орус тилиндеги убакытты сааттын айтылышынын айтуунун айырмасы.Текст, көнүгүүлөр менен иштөө.	2	Кыргыз элинин тарыхый, урунттуу окуяларды билет. (ИК-3) (ЖИК-1)	Ата-Бейит тарыхый комплекси жөнүндө реферат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
24	Грамматикалык тема: Этиш. Кептик тема: «Олимпиадалык оюндардын тарыхынан»	ПС	Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк жана этиштин мамилелери. Текст менен иштөө	2	Этиштин грамматикалык категорияларын үйрөнүшөт. (ИК-3) (ЖИК-1)	Спорт – С.Чокморовдун жашоосуна, ден соолугуна кандайча жол ачкан текст түзүү.	2	Жазуу жана оозеки суроо
25	Грамматикалык тема: Этиштин чак категориясы. Келер чак Кептик тема: Байыркы кыргыздын легендардык (уламышка айланган)	ПС	Этиштин чак категориясы. Текст менен иштөө,баарлашуу. Текстин мазмуну боюнча суроо-жооп түзүү. Ырамандын Ырчы уулу, Жайсаң, Асан Кайгы,	2	Кыргыздын сөз өнөрүнүн чеберлери жөнүндө маалымат алышат. (СИЖМК-4, ИК-3)	Жаңы сөздөрдү жаттоо. Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул үзүндү жазып келүү		Жазуу жана оозеки суроо

	ырчылар: Ырамандын Ырчы уулу, Жайсаң, Асан Кайгы, Кет бука, Токтогул		Кет бука, Токтогул					
26	Грамматикалык тема: Өткөн чак. Кептик тема: : И.Арабаев, Б.Солтоноев, Осмоналы Сыдык уулунун чыгармачылыктары.	ПС	Өткөн чак жана аны уюштуруучу мүчөлөр. Б.Солтоноев, Осмоналы Сыдык уулунун чыгармачылыктары. Текстин мазмуну боюнча суроо-жооп түзүү.	4	И.Арабаев биринчи алиппе, Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын кенен камтып жазган алгачкы эмгегин билишет. (СИЖМК-4, ИК-3) СИЖМК-1	Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун кыргыз тарыхын жазган алгачкы эмгектеринин аттарын жазып келүү	4	Жазуу жана оозеки суроо
27	Грамматикалык тема: Учур чак Кептик тема: Манскриптик адабияттын өкүлү – Ж.Баласагын “Кут алчу билим”	ПС	Жөнөкөй жана таттал учур чак. Ж.Баласагын “Кут алчу билим”	2	Ж.Баласагындын “Кут алчу билим” Түрк тилиндеги алгачкы энциклопедия экенин билет. (СИЖМК-4, ИК-3)	“Кут алчу билим” чыгармасынан үзүндүнү көркөм окуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
28	Грамматикалык тема: Этиштин жакталышы. Кептик тема: Манскриптик адабияттын өкүлү – Махмуд Кашкари.	ПС	Этиштин жак менен жана терс формасы –ба мүчөсүнүн өзгөрүшү Махмуд Кашкарлык. Текст менен иштөө.	2	Махмуд Кашкарлык салыштырма грамматика боюнча биринчи жол салган окумуштууну билет. (СИЖМК-4, ИК-3)	Махмуд Кашкарлыктын сөздүгү менен таанышуу менен М.Кашкари чыгармачылыгын жазып келүү	4	Жазуу жана оозеки суроо
29	Бланкалык тестирлөө Баардык тематикалык 28 саат	ПС		2 58			58	
30	Грамматикалык тема: Этиштин ыңгайлары“ Кептик тема: Адабияттын теориясы.		Этиштин ыңгайлары Адабиятындагы жанрлар: проза, поэзия, драма комедия ж.б.	2	Кыргыз адабиятындагы жанрлар боюнча маалымат алат (ЖМКСИ-7, ЖИК-1)	Проза, поэзия, драма комедия аныктамасын жазып келүү	2	Оозеки суроо

31	Грамматикалык тема: Этиштин мамиле категориясы Кептик тема: Элдик оозеки чыгармачылык	ПС	Этиштин мамиле категориясы Оозеки формада өнүккөн фальклордук казынабыз – элдик оозеки чыгармачылык		Көчмөн элдин тарыхы, маданиятын, улуттук оюндарын, элдик оозеки чыгармаларыбыздын табиятын түшүнө билет(ЖМКСИ-7)	Кыргызстанда болгон “Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндары” боюнча реферат жазуу жана сүйлөп берүү.	2	Оозеки суроо
32	Грамматикалык тема: Тактооч Кептик тема: “Манас” – ири эпикалык чыгарма.:	ПС	Тактооч “Манас” эпосу дүйнөдөгү теңдеши жок океандай чыгарманын маани маңызы.	2	“Манас” эпосу жөнүндө, эпосту изилдөөчүлөр, айтычуулар, жыйноочулар жөнүндө кенен маалымат алат жана толукташат, (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	“Манас” эпосу – кыргыз рухунун туу чокусу реферат жазуу.	2	Жазуу жана оозеки суроо
33	Грамматикалык тема: Сөз жана анын лексикалык мааниси Кептик тема: Калыгул Бай уулу	ПС	Сөз жана анын лексикалык мааниси,сөздүн өтмө мааниси Калыгул Бай уулу. Текст менен иштөө.	2	Сөз жана анын лексикалык мааниси,сөздүн өтмө мааниси билет, Калыгул Бай уулунун чыгармаларын тааныйт (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Калыгул Бай уулунун чыгармаларын таап, аттарын жазып келүү	2	Жазуу суроо
34 35	Грамматикалык тема: Синоним,Омоним Кептик тема: Кыргыз кол жазма адабиятынын өкүлдөрү Молдо Кылыч, Молдо Ныяз	ПС	Синонимдердин пайда болуу жолдору Насыр, казал, рубай, дастандардын кол жазма түрлөрү Молдо Ныяз. Текст менен иштөө.	4	Алгачкы кыргыз элинин кол жазма үлгүсүндө жазылган чыгармалары менен таанышат жана билет. (ЖИК-1, ИК-2, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Молдо Кылыч жана Молдо Ныяздын өмүрү, чыгармачылыгын окуп келүү жана айтып берүү.	4	Оозеки суроо
36	Грамматикалык тема: Антоним Кептик тема: Арстанбек Буйлаш уулу	ПС	Антоним Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармачылыгы баскан жолу.	2	Арстанбек Буйлаш уулу жөнүндө маалымат алат жана билет (ЖИК-3,ИК-3, ИК-1)	Арстанбек Буйлаш уулунун чыгармачылыгы баскан жолу окуп айтып берүү	2	Жазуу жана оозеки суроо
37 38	Грамматикалык тема: Неологизм Кептик тема: Жеңижок Көкө уулу	ПС	Жеңижок Көкө уулу Өтө жана анын санат-насаат ырлары, Көксулууга болгон	4	Жеңижок Көкө уулу Өтө санат-насаат ырларынын таалим-тарбиялык чоң маанисин билет	Санат-насаат ырларынан үзүндү жаттоо	4	Оозеки суроо

	Өтөнүн өмүрү жана чыгармачылыгы		сүйүүсү		(ЖИК-1, ИК-2, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)			
39	Грамматикалык тема: Эскирген, тарыхый сөздөр Кептик тема: Совет доорундагы кыргыз адабияты Токтогул Сатылганов.	ПС	Эскирген тарыхый сөздөр Демократ акын Токтогул Сатылгановдун санат-насаат ырлары	2	Токтогул Сатылгановдун санат-насаат ырларын, чыгармачылыгын билет (ЖИК-1, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Токтогул Сатылгановдун “Дүйнө” деген ырын үзүндү жаттоо	2	Оозеки суроо
40	Грамматикалык тема: Метафара Кептик тема: Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы	ПС	Метафара Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгы	2	Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгын окуу менен акындын чыгармачылыгын билет (ЖИК-1, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	Барпы Алыкул уулунун өмүрү жана чыгармачылыгын окуп айтып берүү	2	Оозеки суроо
41	Грамматикалык тема: Метонимия Кептик тема: А.Осмонов Ата журт	ПС	Метонимия А.Осмонов чыгармачалары аркылуу мекенчилдик сезимдүүлүккө багыт берүү	2	А.Осмоновдун поэмаларын талдай билүүгө үйрөтүү А.Осмоновдун чыгармачылыгы билет Ырды көркөм окууга көнүгөт (ЖИК-3, ИК-3, ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7)	“Ата журт” жаттоо	2	Оозеки суроо
42	Грамматикалык тема: Метатеза, снекдоха Кептик тема: Ч.Айтматов залкар жазуучу. “Тоолор кулаганда”		Метатеза, снекдоха боюнча түшүнүк берүү Дүйнө алпы, даанышман кыргыз элинин сыймыгы Ч.Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы	2	Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча билимин өркүндөтөт, доор жарчысы экенине ынанат (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-1)	Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” чыгармасынын мазмунун айтып берүү	2	Оозеки суроо
43	Грамматикалык тема: Кептик тема: Азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшү. Ш.Дүйшеев, Э.Ибраев.	ПС	Азыркы кыргыз адабиятынын боюнча таанышуу. Ш.Дүйшеев, Э.Ибраевдердин чыгармачылыгы	2	Азыркы кыргыз адабиятынын өкүлдөнү таланттуу партиот акындар Ш.Дүйшеев, Э.Ибраевдердин чыгармачылыгын тааныйт (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-7)	Шайлообек Дүйшеев Мекен, эне тил жөнүндө ырын көркөм окуу жана макал-лакаптарды жаттоо	4	Оозеки суроо

44	Бланкалык тестирлөө			2 32			32	
	Баардык тематикалык 87 саат			88			88	
2-курс 32саат								
45	Грамматикалык тема: Тактооч Кептик тема: К.Баялинов «Ажар» повести элдикУлуттук боштондук кыймылы		Тактооч жана анын өзгөчөлүгү.Сүйлөмдөрдөгү тилдик каражаттардын орун тартиби. «Ажар» повестиндеги Ажардын монологу. Текст менен иштөө.	2	Үркүндүн” чыгуу себептери жөнүндө маалыматка ээ болуу. Сан атоочтордун бөлүнүшү жана алардын даражалары, аларды туура жазуу көндүмүнө ээ болуусу “Ажар” повестин талдай билүү көндүмүнө ээ болот (ЖМКСИ-1 ЖИК-3, ИК-7,)	«Кыргыз эли – көп улуттуу калк» деген темада аңгеме түзүү. Жаңы сөздөрдү жаттоо.	2	Жазуу оозеки
46	Грамматикалык тема: Кызматчы сөз Кептик тема: Кыргыз тарыхчы жана агартуучу Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы”	ПС	Кызматчы сөздөр жөнүндө жалпы маалымат жана бөлүнүштөрү. Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы”	2	Кыргыз тарыхын, өнүгүү жолун жана азыркы абалы жөнүндө билүү Белек Солтоноевдин кыргыз тарыхын кенен камтып жазган алгачкы эмгегин билет. (ЖМКСИ-1 ЖИК-7, ИК-2,)	Кыргызстандын элдеринин достугу жөнүндө буклет жасоо.	2	Жазуу жана оозеки
47	Грамматикалык тема: Жай, суроолу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр. Кептик тема: Кыргызстандын ыйык жерлер	ПС	Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү. Кыргызстанда тарыхка бай тарыхый архитектуралык эстеликтер: “Манас күмбөсү”, “Бурана”, “Сулайман- тоо” ,“Манжыл - ата” “Ташрабат” “Саймалуу- Таш” Текст менен иштөө.	2	Кыргызстанда тарыхка бай тарыхый архитектуралык эстеликтер, алар жайгашкан жерлер ар бир кыргыз үчүн ыйык. Алардын пайда болуу жөнүндө түркүн уламыштарды билет (ЖМКСИ-1 ЖИК-1,)	Ыйык жерлер тууралуу реферат жазып,буклет жасоо.	2	Жазуу жана оозеки
48	Грамматикалык тема:	ПС	Сөз айкашы жана сөз	2	Мекенчилик атуулдук парзын	Ч.Айтматовдун	2	Жазуу

	Сөз айкашы жана сөз айкашынын түрлөрү. Кептик тема: «Эр жигит – эл четинде, жоо-бетинде»		айкашынын түрлөрү Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындыгы Майсалбектин каты		билет. Кайрымдуулук- адамдагы бийик сапат. (ЖМКСИ-1, ЖИК-7, ИК-1)	“Саманчынын жолу” чыгармасындыгы Майсалбектин каты жаттоо		жана оозеки
49	Грамматикалык тема: Сүйлөм мүчөлөрү: Ээ жана баяндооч Кептик тема: Ч.Айтматов “ Найман эненин манкурт уулу жөнүндөгү кошогу”	ПС	Тууранды сөздүн бөлүнүшү. “Бейиш- эненин таман астында” “Манкурт” деген терминдин этимологиясы (сөздүк менен иштөө) Текст менен иштөө		Текст угуу менен түшүнгөнүн айтып берүүгө көнүгүү, тексттин мазмунуна карата анализ жүргүзүү, диалог түзүү. (ЖИК-7, ИК-2, ЖМКСИ-1)	Ч.Айтматов “ Найман эненин манкурт уулу жөнүндөгү кошогу” айтып берүү	2	оозеки
50	Грамматикалык тема: Киринди сөздөр Кептик тема: Ч.Айтматов “Жамийла”	ПС	Киринди сөздөр; адатта, жалпысынан алганда, биздин оюбузча, биринчиден, экинчиден, басымдуу түрдө, эреже катары, сиздин пикириңизче, айтмакчы ж.б. Текст менен иштөө.	2	«Жамийла» повестин талдоо көндүмүн калыптандырат. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу жолдорунун маанисин түшүнө билет (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-7)	«Жамийла» повестин Жамиля менен Даниярдын сүрөттөлүшүн жазып келүү.	2	оозеки
51	Грамматикалык тема: Тексттин түзүлүшү. Абзац. Тексттин түрлөрү(сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) Кептик тема: Ч.Айтматов “Делбирим” повести	ПС	Композициялык элементтер: негизги бөлүм, жыйынтык. Тексттин түрлөрү: сүрөттөө, талкуулоо ж.б “Делбирим” повести.	2	Тексттин түзүлүшү жана абзац менен байланышын билет. Кабыл алган маалыматты талкуулоого жана көбөйтүүгө көнүгөт. (СИЖМК-1)	Текст түзүп келүү. Бир спорттун түрү жөнүндө эссе жазып келүү	2	жазуу
52	Грамматикалык тема: Стилистика. Оозеки сүйлөшүү кеп стили. Кепик тема: А.Осмоновдун котормолору Пушкин А.С. ”Егений Онегин”, Шекспир	ПС	Оозеки сүйлөшү кеп стили. А.Осмоновдун Сөздүк менен иштөө	2	Белгилүү адамдардын жашоосундагы маалыматтарды оозеки угуу аркылуу кабыл алууга көнүгөт. Өзүнүн маалыматына баа бере билет А.Осмоновдун лирикаларын жатка, көркөм окууга көнүгүү	А.Осмоновдун «Кыр гыз тоолору» ырын жаттоо	2	Жазуу жана оозеки

	“Отелло”				(ЖИК-3,ИК-3,СИЖМК-1)			
53	Грамматикалык тема: Иштиктүү иш кагаздар стили. Кептик тема: Ж.Садыковдун өмүрү жана чыгармачылыгы. “Манастын уулу Семетей” драмасы	ПС	Иштиктүү иш кагаздар стили. (закон, указ, устав, программа) “Манастын уулу Семетей” драмасы	2	Кыргыз театрынын тарыхын, өнүгүү жолун жана азыркы абалы жөнүндө билүү. (ЖИК-7,ИК-2,ЖМКСИ-1)	«Манастын уулу Семетей» драмасынын маанисин айтып берүү	2	жазуу
54	Грамматикалык тема: Илимий стиль Кептик тема: Ж.Турусбековдун өмүрү, чыгармачылыгы. «Ажал ордунда» драмасы	ПС	Илимий стиль,анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, колдонулуш тил каражаттары.	2	Илимий стиль,анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, колдонулуш тил каражаттарын билет. (ЖИК-3,7, ИК-3,)	«Ажал ордунда» драмасы жөнүндө маалымат жазып келүү	2	жазуу
55	Грамматикалык тема: Көркөм стиль Кептик тема: К.Маликовдун өмүрү, чыгармачылыгы. “Балбай” поэмасы	ПС	Көркөм стиль (аңгеме, очерк,повесть, роман, поэзия, поэма, драма, ж.б.) кирет. Колдонуу тил каражаттары (фразеологизм, макал-лакап, сининим- антоним ж,б)	2	Көркөм сөз каражаттарын колдонуп айтып берет. (ЖИК-3,ИК-4, ЖМКСИ-1)	Белгилүү спортсмендер жөнүндө маалымат чогултуу	2	Жазуужана оозеки
56	Грамматикалык тема: Публицистикалык стиль Кептик тема: Т.Абдумомунов «Абийир кечирбейт» драмасы	ПС	Публицистикалык стилдин колдонулуш чөйрөсүн аныктоо (аналитикалык, маалыматтык, көркөм) Интервью, кабар, макала түрүндөгү тексттерди түзүү	2	Публицистикалык стилдин, коомдо орчундуу орунда тураарын , колдонулушун билишет. (ЖМКСИ-1, ИК-4)	Т.Абдумомунов «Абийир кечирбейт» драмасынын маанисин түшүнүп, айтып берүү.	2	Жазуужана оозеки.

57	Грамматикалык тема: Расмий эмес иш кагаздар стили. (Арыз, өмүр баян, ишеним кат.) Кептик тема: С.Эралиевдин лирикалары	ПС	Арыз, өмүр баян, ишеним кат. жазууда тактык ,талап кылган аргументтер камтылат.	2	С.Эралиевдин ким экендиги жөнүндө маалымат алат. Өз колу менен “өмүр баяны” жазылат ошондой эле, арыз, ишеним кат жаза билет.(ЖИК-1,ИК-4,)	Өзүнүн өмүр баянын, КМДТж САнын ректоруна арыз, досуна ишеним кат жазуу	2	Жазуу жана оозеки
58	Грамматикалык тема: (Справка, кулактандыруу, тил кат) Кептик тема: С.Жусуевдин өмүрү, чыгармачылыгы “Курманжан датка” романы	ПС	Справка, кулактандыруу, тил кат жазуунун так эрежелерин өздөштүрүү. Сүймөнкул Чокморов дартты спорт менен жеңген.	2	Улуу адамдардын жашоосунда спорттун таасирин билүү менен справка, кулактандыруу, тил кат жазганды да өздөштүрөт (ЖМКСИ-1, ЖМКСИ-7, ЖИК-4, ИК-2, ЖМКСИ-1)	«Курманжан датка» кино тасмасын көрүп, маалымат даярдоо.	2	Оозеки
59	Грамматикалык тема: Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө Кептик тема: Мен тандаган кесиптин тарыхы жана өнүгүшү	ПС	Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө Жалпы жылдык кайталоо. Текст менен иштөө. .	2	Күбөлүк кат, келишим, мүнөздөмө кандай жазыларын билишет. Тандап алган адистигинин тарыхын жана өнүгүшүн билет. (ЖИК-7, ИК-4, ЖМКСИ-1, 7)	Жалпы жылдык кайталап окуп келүү.	4	Оозеки
60	Бланкалык тестирлөө			2 32			32	
	Бардыгы			120			120	

Кыргыз тили жана адабияты боюнча тест
(орус тилдүү студенттер үчүн)

1-вариант

1. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам кабыл алынган жыл

а) 1990-ж. 5-май	б) 1940-ж. 23-октябрь
в) 1991ж. 31-август	г) 1989-ж. 23-сентябрь

2. Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги согуштан качкан каарман

а) Кубат	б) Ысмайыл
в) Дүйшөн	г) Ильяс

3. Көптүк сандагы турган сөздөрдү тап

а) жардамчыныкы, жылдыздыкы;	б) жардамчылар, жылдыздар;
в) жардамчынын, жылдыздын;	г) жардамчыны, жылдызды.

4. «Манас» эпосун XIX кылымда изилдеген казак окумуштуусу

а) Чокан Валиханов	б) Мухтар Ауэзов
в) Олжас Сулейманов	г) Адылбек

5. Жатыш жөндөмөдөгү сөз

а) Спорт зал абдан ыңгайлуу курулган.	б) Спорт залда шаймандар көп.
в) Спорт залдын ичи жарык.	г) Спорт залдын кароолчусу бар.

6. Ч.Айтматовдун кайсы чыгармасында Дүйшөндүн образы

а) «Жамийла»	б) «Эрте жаздагы турналар»
в) «Биринчи мугалим»	г) «Саманчынын жолу»

7. Сурама ат атооч катышкан сүйлөм

а) Эртең кимдер мелдешке катышат ?	б) Асан биринчи чуркап келдиби?
в) Мелдештен байгелүү орунга ээ болдук.	г) Студенттер үчүн жакшы шарттар түзүлгөн.

8. Энчилүү зат атоочтор

а) Болот, Талай, Жылдыз,	б) Мунара, футбол, теннис;
в) Кемин, Ош, студент,	г) Ташрабат, машыктыруучу, Ала-Тоо,

9. Кыргыз тилинде канча жөндөмө бар?

а) 3	б) 4
в) 5	г) 6

10. Жактама ат атоочтор:

а) силер, сиздер, ал, барат, алат	б) сен, бат, тез, ылдам, чурка, секир
в) мен, сен, сиз, ал; биз, силер	г) терезе, калем сап, отургуч, мен

11. «Курманжан датка» ыр түрүндөгү романды жазган акын.

- а) К.Баялинов
- б) С. Жусуев
- в) Ж.Турусбеков
- г) Ж.Бөкөнбаев

12. Ч.Айтматовдун «Кыямат» романындагы көтөрүлгөн негизги проблема.

- а) экология, жаратылышты коргоо
- б) тарыхка этият мамиле жасоо
- в) эне тилди өнүктүрүү
- г) элдер ортосундагы достукту чыңдоо

2-вариант

1. Тангыч ат атооч катышкан сүйлөм

- а) Силер, того эс алууга барасыңар;
- б) Биздин бөлмө кенен, жарык.
- в) Мен спорт менен машыгам.
- г) Эч ким, эч несе унутпайт;

2. Жалпы таандык –ныкы мүчөсүн катышкан сүйлөм:

- а) Бул турган имарат академияныкы.
- б) Машыктыруучунун талабы катуу.
- в) Спорт – ден соолукка пайдалуу.
- г) Жакында эл аралык мелдеш болот.

3. Ч.Айтматовдун «Кыямат» романындагы көтөрүлгөн негизги проблема.

- а) экология, жаратылышты коргоо
- б) тарыхка этият мамиле жасоо
- в) эне тилди өнүктүрүү
- г) элдер ортосундагы достукту чыңдоо

4. Асан Жакшылыковдун Көчмөн цивилизациясы эмне жөнүндө

- а) ата мурас
- б) санжыра
- в) тарых
- г) адабият

5. Көптүк санды уюштуруучу –лар мүчөсүн сигорманизм законунун таасиринен өзгөрүшү.

- а) балдар, китептер, куштар;
- б) калем саптар, китепканачы;
- в) бийикке, тоолуу, акылдуу;
- г) сарыраак, эң кызыл, окуучулар;

6.Төмөнкү макалдардан жак мүчөсүн тап:

- а) Тоодой калпты томуктай чындык жеңиптир;
- б) Көрө, көрө көсөм болот;
- в)Атаң барда эл таны, атың барда жер тааны;
- г) Кыздуу үйдө кыл жатпайт.

7. «Абийир кечирбейт» драмасы кимдин калемине таандык?

- а) М.Байжиев
- б) Т.Абдымомунов
- в) К.Маликов
- г) Ж.Турусбеков

8. Иш кагазына мүнөздүү белгилер

- а) ой жүгүртүүнүн күчтүүлүгү
- б) эмоционалдуулук
- в) тактык
- г) көркөмдүүлүк

9. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү катышкан сүйлөм

- а) Машыгуудан кеч чыктым.
- б) Китепканада китептер көп.
- в) Сууда сүзүү пайдалуу.
- г) Жеңишке жетүү үчүн көп машыгуу керек.

10. Энчилүү зат атоочтор:

а) Болот, Талай, Жылдыз,	б) Мунара, футбол, теннис;
в) Кемин, Ош, студент,	г) Ташрабат, машыктыруучу, Ала-Тоо,

11. А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин» чыгармасын кыргыз тилине которгон акын.

а) А.Токонбаев.	б) К.Баялинов
в) А.Осмонов	г) К.Жантөшов

12. Ат атоочтун бөлүнүшү:

а) Зат, сын, сан, ат атоочтор, этишш;	б) Аныктооч, толуктооч, бышыктооч;
в) Жактама, сурама, шилтеме, тангыч;	г) Тактооч, жандооч, зат атооч, ат атооч.

3-вариант

1. Шилтеме ат атооч катышкан сүйлөм:

а) Китеп – билим булагы.	б) Бул биздин машыгуу залыбыз.
в) Спорт - ден соолуктун булагы.	г) Бүгүнкү күндүн талабында көптү билиш керек.

2. Кептин стили канчага бөлүнөт?

а) бешке;	б) үчкө;
в) төрткө;	г) экиге.

3. «Курманжан датка» ыр түрүндөгү романды жазган акын.

- а) К.Баялинов
- б) С. Жусуев
- в) Ж.Турусбеков
- г) Ж.Бөкөнбаев

4. Иш кагаздарынын стили кандай болуп бөлүнөт

а) Илимий жана илимий эмес	б) Публицистикалык жана иш кагаздары
в) оозеки жана көркөм	г) Расмий жана расмий эмес

5. Расмий иш кагаздарына:

а) арыз, тил кат, буйрук	б) мүнөздөмө, өмүр баян, жобо
в) токтом, буйрук, указ;	г) справка, ишеним кат, өмүр баян

6. Арыз кайсыл убакта жазылат:

а) жумушка кечиккенде;	б) жумушка орношкондо;
в) ар бир жумуш күнүдө;	г) жумуш күн бүткөндө;

7. «Абийир кечирбейт» драмасы кимдин калемине таандык?

а) М.Байжиев	б) А.Токтомбаев
в) Т. Абдымомунов.	г) Ж.Турдусбеков

8. Кулактандыруу кайсыл убакта жазылат

- а) мекеме тарабынан күбөлөндүргөндө; б) мекеме менен келишим түзгөндө;
в) мекеме менен мекемени байланыштырганда; г) алдын ала кабар берүүдө.

9. Сын атооч заттын эмнесин билдирет:

- а) кыймыл аракетин, абалын; б) атын, формасын, кыймылын;
в) өлчөмүн, даамын, сапатын; г) ордун, санын, сыпатын.

10. Макалды толуктагыла: Жакшыга..., жамандан адаш.

- а) жанаш б) акылдаш
в) жакындаш г) жанашпа

11. Күчөтмө сын атооч:

- а) абдан муздак, өтө жука, эң оор; б) эң жаман, кооз, аябай суук;
в) жаман, жакшы, кичине; г) муздагыраак, эски, толук.

12. Сүйлөмдөгү татаал сын атооч:

- а) Соң-Көл Чатыр-Көлдөн чоңураак; б) Кыргызстанда кооз көлдөр көп;
в) Ысык-Көл Кыргызстандагы эң чоң көл; г) Нарын узун дарыя ;.

4-вариант

1. Лексикологиянын изилдөө объектилери кайсылар?

- а) сөз айкашы, сүйлөм. б) сөз курамы, морфема
в) тыбыш, тамга, фонема г) сөз, сөздүн мааниси

2. "Манас" эпосунун жанрдык өзгөчөлүгү.

- а) турмуштук б) лирикалык
в) баатырдык г) мифтик

3. Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай карым-катышта болуп келген. Ошонун натыйжасында тилибизге көп сөздөр кирген.

Алиппе, мугалим, мечит, айт деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?

- а) орус б) монгол в) араб г) иран

4. Адам-киши, асман-көк, эл-журт, кант-шекер деген сөздөр кайсы топко кирет?

- а) неологизм б) синоним
в) омоним г) антоним

5. Төмөнкүлөрдөн макал-лакапты тапкыла

- а) беш өрдөгүн учуруу б) жылдыздуу адам
в) ак көңүл г) калптын казаны кайнабайт

6. Ишкер, демөөрчү, эмкана, дыйкан чарба деген кандай сөздөр

- а) архаизм б) неологизм
в) историзм г) диалектизм

7. Улуу-кичүү, бийик-жапыз, жакшы-жаман деген сөздөр төмөнкүлөрдүн кайсынысына кирет?

- а) кесип сөздөр
- б) синонимдер
- в) антонимдер
- г) өтмө маанилүү сөздөр

8. Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр эмне деп аталат?

- а) фразеологизмдер
- б) архаизмдер
- в) жаргондор
- г) учкул сөздөр

9. Көп маанилүү сөздөрдү тапкыла.

- а) китеп
- б) тумак
- в) кыргыз
- г) бет

10. Кыргыз тили Кыргыз республикасынын мамлекеттик тили болуп кайсыл жылы кабыл алынган

- а) 1995
- б) 1990
- в) 1989
- г) 1975

11. Кыргыз тили тилдердин кайсы тобуна кирет

- а) славян
- б) роман
- в) кавказ
- г) түрк

12. Кыргыз тилиндеги «Кыргызча-орусча сөздүктү» ким түзгөн?

- а) И.А.Батманов
- б) К.К.Юдахин
- в) К.К.Сартбаев
- г) Ж.Мукамбаев

5-вариант

1. Турмө, көлөч, самоор, бөтөлкө, жарманке деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?

- а) араб
- б) иран
- в) монгол
- г) орус

2. Ордо, айбалта, зындан, нөкөр деген сөздөр кайсы топко кирет?

- а) историзм
- б) неологизм
- в) термин
- г) диалектизм

3. Күн-түн, калп-чын, бар-жок, кең -тар деген сөздөр кайсы топко кирет?

- а) синонимдер
- б) омонимдер
- в) антонимдер
- г) терминдер

4. Кыргыз тилинин «Орфографиялык сөздүгүн» ким түзгөн?

- а) Жапаров Ш.
- б) Юдахин К.К.
- в) Юнусалиев Б.М.
- г) Карасаев Х.

5. Бул термин кыргыз тилинде «туура жазам» дегенди туюндурат. Ал кайсы термин?

- а) орфография
- б) орфоэпия
- в) пунктуация
- г) синекдоха

6. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы кесип сөздөргө кирет?

- а) асман, жер, жумуш
- б) гүл, суу, аба

в) жоон, ичке, катуу

г) мелдеш, олимпиада, турнир

7. Бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-көз ачып жумганча-бир заматта деген сөздөр кайсы топко кирет?

а) неологизмдер

б) архаизмдер

в) синонимдер

г) антонимдер

8. Айтылыш максаты боюнча сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесинер?

а) жактуу, жаксыз

б) толук, кемтик

в) жай, суроолуу, илептүү, буйрук

г) жөнөкөй, татаал

9. Негизги сөзү сын атоочтон болгон сөз айкашын көрсөткүлө.

а) балдан таттуу

б) калың токой

в) окууга баруу

г) китептин экөө

10. Сүйлөмдүн кайсы түрү экенин аныктагыла.

Алмаз университетти качан бүтүргөн?

а) суроолуу сүйлөм

б) жай сүйлөм

в) илептүү сүйлөм

г) кириңди сүйлөм

11. Белгиленген сөзгө аныктама бергиле.

Албетте, биз жыйналышка катышабыз.

а) каратма сөз

б) кириңди сөз

в) сырдык сөз

г) байламта

12. Берилген сүйлөмдөгү этиштин чагын аныктагыла.

Асман жактан апачуу кыйкырык угулду.

а) учур чак

б) өткөн чак

в) келер чак

г) чакчыл

6-вариант

1. Кыргыздар Октябрь революциясынан кийин кайсы жазууну колдонгонун белгилеңиз.

а) латын жазуусун

б) араб жазуусун

в) кириллицаны

г) уйгур жазууну

2. Публицистикалык стилге мүнөздүүсүн белгилеңиз:

а) устав, интервью, репортаж

б) цитота, конспект, устав, диссертация

в) цитота, конспект

г) интервью, репортаж

3. Макалды толуктаңыз: Жакшы болуш аста-аста, жаман болуш

а) бир

б) акыры

в) бирпаста

г) бир күнү

4. Кемтик сүйлөмдү белгилеңиз.

а) – Каныбек бүгүн эмне кылып жатат?

б) – Билбейм.

в) Цирктен күлкүлүү оюндарды көрүүгө болот.

г) Жашыл оңот, жаш чоңоёт.

5. Закон, программа, чакыруу билети, кулактандыруу, устав – бул

- а) публицистикалык стиль б) көркөм стиль
- в) илимий стиль г) иш кагаздар стиль

6. Расмий эмес иш кагаздарына кирген документтерди белгилеңиз.

- а) мамлекеттик деңгээлдеги документтер
- б) мекемелер менен жеке адамдардын ортосунда жазылуучу бардык иш кагадары
- в) программа, устав, указдар
- г) мүнөздөмө, бухгалтердик документтер

7. Сөздүк деген эмне?

- а) Сөздөрдүн жалпы топтому
- б) Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши
- в) Жалпы бүткөн ойду билдирет
- г) Заттардын атын билдирет

8. Угулду. Сөзгө мүнөздүү текстин түзүүдөгү тил каражаттарын белгилениз.

- а) кулактандыруу
- б) чогулуштун токтому
- в) акты
- г) отчет

9. Кептин түрлөрүн белгилениз.

- а) баяндоо, сүрөттөө, жазуу
- б) баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү
- в) оозеки кеп, жазуу кеби
- г) илимий, көркөм, публицистикалык

10. Кептин функционалдык стилдерин белгилениз.

- а) оозеки, жазма, ой жүгүртүү, баяндоо
- б) көркөм, илимий, публицистикалык, расмий
- в) көркөм, илимий, публицистикалык, оозеки сүйлөшүү
- г) көркөм, илимий, иштиктүү, баяндоо, сүрөттөө

11. Оозеки кептин стилинин өзгөчөлүгү.

- а) турмуш-тиричиликке байланыштуу сөздөр кодонулгандыгында
- б) ар башка терминдер колдонулганына байланыштуу
- в) кепте сүйлөм түзүлүшү, сөз составы эркин болуп, түрдүү жандоо, мимика, интонация, сырдык сөздөр көп колдонулуп, көбүнчө диалог формасы болушу
- г) сүйлөшүү, диалог формасында болушу

12. Такталган, эрежеге баш ийип, нормага салынган тил

- а) оозеки б) жазма в) иш кагаз г) адабий

Жооптор:

1-вариант	2- вариант	3- вариант	4- вариант	5- вариант	6- вариант
1-г	1-г	1-б	1-в	1-г	1-б
2-б	2-а	2-а	2-г	2-а	2-г
3-б	3-а	3-б	3-в	3-в	3-в
4-а	4-в	4-г	4-б	4-г	4-б
5-б	5-а	5-в	5-г	5-а	5-г
6-в	6-в	6-б	6-б	6-г	6-б
7-а	7-б	7-в	7-в	7-в	7-б
8-а	8-в	8-г	8-б	8-в	8-б
9-г	9-а	9-в	9-г	9-а	9-в
10-б	10-а	10-а	10-в	10-а	10-в
11-б	11-в	11-а	11-г	11-б	11-в
12-а	12-в	12-в	12-б	12-б	12-г

Кыргыз тили жана адабияты боюнча тест
(кыргыз тилдүү студенттер үчүн)
1-вариант

8. «Оп майда» ыры элдик оозеки чыгармачылыктын кайсы жанры

- а) дидиактикалык чыгарма
- б) сүйүү ыры
- в) баатырдык ыр
- г) эмгек ыры

9. «Талым кыз менен Көбөктүн айтышы» кандай түрдө айтылган

- а) кара сөз
- б) макал
- в) табышмак
- г) жаңылмач

10. «Кожожаш» эпосу жанрдык жактан кандай эпос болуп саналат

- а) баатырдык эпос
- б) турмуш-тиричиликтик эпос
- в) лиро-эпикалык
- г) мифологиялык

11. 20 - кылымдын Гомери аталган манасчы

- а) Сагымбай
- б) Сарыбай
- в) Саякбай
- г) Келдике

12. Төмөндө берилген иш кагаздарынын стилин белгилеңиз

Мыйзам, указ, устав, арыз, тил кат, программа

- а) расмий
- б) расмий эмес
- в) расмий жана расмий эмес
- г) илимий

2-вариант

1. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү:

- а) –га, –ге, –да;
- б) –дан, –ден –ка
- в) –нын, –нун –нин
- г) –тен, –тан, –ке.

2. Акылкарачач, Жээренче чеченге ким болот?

- а) кызы
- б) кудачасы
- в) аялы
- г) келини

3. Жатыш жөндөмөдөгү сөздү тап

- а) Спорт зал абдан ыңгайлуу курулган
- б) Спорт залда шаймандар көп
- в) Спорт залдын ичи жарык
- г) Спорт залдын кароолчусу бар

4. Т.Сатылганов композитор катары кандай күүнү чыгарган

- а) «Беш каман»
- б) «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду»
- в) «Жаш кыял»
- г) «Кош, элим»

5. «Даам» деген сөздүн синонимин белгилеңиз.

- а) наар
- б) ачуу
- в) табит
- г) жыт

6. Барпынын терең философиялык ой-толгоолорун камтыган чыгармасы

- а) «Мен көргөн күндөр»
- б) «Партияга»

в) «Сук молдо»

г) «Аккан суу»

7. Расмий иш кагаздарын белгилеңиз.

а) өмүр баян, буйрук

б) программа, устав

в) ишеним кат, түшүнүк кат

г) токтом, арыз

8. Орто кылымдын улуу ойчул акыны Жусуп Баласагындын туулган жери

а) Бухара шаарында

б) Кашкар шаарында

в) Барскон шаарында

г) Баласагын шаарында

9. Фразеологиялык бирдикти толукта: Ат тезегин ...

а) чогултуп

б) бастырып

в) кургатпай

г) эскиртпей

10. Калыгулдун калемине таандык чыгарма кайсы?

а) «Тар заман»

б) «Акыр заман»

в) «Зар заман»

г) «Замана»

11. Фразеологизмдер деп эмнени айтабыз

а) өтмө мааниде көркөмдүк үчүн колдонулган сөздөрдүн монолиттүү бирдиги

б) эки же андан ашык кош сөздөр

в) көп сөздөрдүн уюмдашуусу

г) сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши

12. «Биринчи жолу тилмеч болгонумда 5 жашта элем. Ал кызматым үчүн бир жилик эттин ээси да болгом...» кимдин эскерүүсүнөн

а) Т.Сыдыкбеков

б) А.Токомбаев

в) К.Маликов

г) Ч.Айтматов

3-вариант

1. Котормо сөздүктүн колдонулушу

а) сөздүн маанисин ачууда

б) жергиликтүү тил өзгөчөлүгүн түшүнүүдө

в) сөздөрдү айырмалоодо

г) тил үйрөнүүдө

2. Уламышка айланган Асан кайгы акындын негизги философиялык идеясы кайсы?

а) баатырдык

б) эмгекчилдик

в) боорукердик

г) ыкчамдык

3. «Жолбор терисин жамынган баатыр» поэмасынын автору.

а) Фирдоуси

б) Низами

в) Саади

г) Шота Руставели

4. Кыргыздарда даярдыксыз оозеки ырдоо өнөрү

а) жамакчы

б) манасчы

в) куудул

г) төкмөчүлүк

- а) антоним; б) синоним;
в) омоним; г) көп маанилүү сөздөр;

4. «Мариям менен көл жээгинде» аттуу аңгемени жазган автор

- а) К.Тыныстанов б) М.Элебаев
в) Ж.Турусбеков г) Ж.Бөкөнбаев

5. Мааниси бири-бирине карама-каршы сөздөр

- а) сырдык сөздөр б) синоним
в) антоним г) омоним

6. Закон, программа, чакыруу билети, кулактандыруу, устав – бул

- а) публицистикалык стиль б) көркөм стиль
в) илимий стиль г) расмий – иштиктүү стиль

7. А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин» чыгармасын кыргыз тилине которгон акын.

- а) А.Токонбаев. б) К.Баялинов
в) А.Осмонов г) К.Жантөшов

8. Фразеологизмдин маанисин белгилеңиз: «Кабагым-кышым дебөө»

- а) капалануу, санаркоо, ызалануу
б) кубануу, жыржап-кууноо, сүйүнүү
в) ызалануу, ыйлоо, капалануу
г) эч нерсеге кайгырбай, убайым тартпай, кенебей жүрө берүү

10. – дан, -ыраак – бул мүчөлөр уюштурган даражаны белгилеңиз.

- а) жай даража б) салыштырма даража
в) күчөтмө даража г) басаңдатма даража

12. Жалаң татаал ат атоочтордон турган сөздөрдү белгилеңиз

- а) бул (бул), ошо (ошол) б) силер, эч ким
в) мына ушул, эч качан г) кайсы бир, тиги (тигил)

5-вариант

1. Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги сүрөтчү бала.

- а) Садык б) Сейит
в) Данияр г) Орозмат

2. Санжыра бул-

- а) уламыш, легендага айланган сөздөр б) элдин оозеки чыгармачылыгы;
в) айын кептер, калптар; г) элдин теги, уруулук курамы жөнүндөгү маалыматтар

3. К.Жусуповтун согуш темасындагы туундуларын белгилеңиз

- а) «Кайда качат!» б) «Иниме кат»
в) «Быйылкы жаз» г) «Комсомолка»

4. Ж.Бөкөнбаевдин жаш кезинен аздектеген акыны ким болгон?

- а) Тоголок Молдо б) Эшмамбет
- в) Алымкул г) Токтогул

5. "Манас" эпосунун жанрдык өзгөчөлүгү.

- а) турмуштук б) лирикалык
- в) баатырдык г) мифтик

6. Т. Сыдыкбеовдун «Көк асаба» романы кайсы мезгилди сүрөттөйт?

- а) VI-VIII кылымдардагы кыргыздардын турмушун
- б) Кыргызстанга совет бийлигинин орношун
- в) Кыргызстандагы колхоздоштуруу мезгилин
- г) XIX кылымдагы Кыргызстандагы окуялар

7. К.Жантөшевдин фантастикалык повесттин белгилениз

- а) «Эки жаш»
- б) «Ашуу ашкан суу»
- в) «Алым менен Мария»
- г) «Хан-Теңирдик чабан»

8. Ж. Баласагындын “ кут алчу билим” чыгармасы

- а) түрк тилинде жазылган философиялык –дидактикалык дастан.
- б) тарыхый роман.
- в) ыр түрүндө кыргыз тилинде жазылган поэма.
- г) түрк тилдеринин сөздүгү.

9. Көрөгөч чечендерди мүнөздөгүлө

- а) Кургак, маанисиз сүйлөгөн адамдар
- б) Тубаса психолог, кылдат сынчыл, баамчыл адамдар
- в) Көп сөздүү, далилсиз сүйлөгөн адамдар
- г) Акылы артык, тили күлүк адамдар

10. Ырдын атын толукта. «Жер алган ...»

- а) «... элдерге»
- б) «... аялдарга»
- в) «... кедейлерге»
- г) «... кыргыздарга»

11. «Замандан заман өтүп, жер үстүндө кыргыз тили жашап тургуча «Манас» биздин улуттук туу чокубуз катарында тура бермек,» - деген сөздөр кимдики

- а) Б. Юнусалиев б) Ч. Валиханов
- в) А. Токомбаев г) Ч. Айтматов

12. Т. Сыдыкбековдун кайсы романы эки китептен турат?

- а) «Тоо балдары» б) «Зайыптар»
- в) «Ала-Тоодон алтоо» г) «Темир»

6-вариант

1. Кыргыздар Октябрь революциясынан кийин кайсы жазууну колдонгон

- а) латын жазуусун
- б) араб жазуусун
- в) кириллицаны
- г) азыркы жазууну

2. Публицистикалык стилге мүнөздүүсүн белгилеңиз:

- а) устав, интервью, репортаж
- б) интервью, репортаж
- в) цитота, конспект
- г) цитота, конспект, устав, диссертация

3. Макалды толуктаңыз: *Жакшы болуши аста-аста, жаман болуш*

- а) бир
- б) акыры
- в) бир паста
- г) бир күнү

4. Кемтик сүйлөмдү белгилеңиз.

- а) – Каныбек бүгүн эмне кылып жатат?
- б) – Билбейм.
- в) Цирктен күлкүлүү оюндарды көрүүгө болот.
- г) Жашыл оңот, жаш чоңоёт.

5. Закон, программа, чакыруу билети, кулактандыруу, устав – бул

- а) официалдык эмес
- б) көркөм стиль
- в) илимий стиль
- г) расмий – иштиктүү стиль

6. Расмий эмес иш кагаздарына кирген документтерди белгилеңиз.

- а) мамлекеттик деңгээлдеги документтер
- б) мекемелер менен жеке адамдардын ортосунда жазылуучу бардык иш кагадары
- в) программа, устав, указдар
- г) мүнөздөмө, бухгалтердик документтер

7. Сөздүк деген

- а) Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши
- б) Сөздөрдүн жалпы топтому
- в) Жалпы бүткөн ойду билдирет
- г) Заттардын атын билдирет

КҮРӨШТӨ КЕЗДЕШКЕН СӨЗДӨР, АЙТЫМДАР

Керилип-чоюлуу көнүгүүлөрү (спорттун бардык түрлөрүндө айтылат):

- *тизелеп туруу,*
- *колду белге коюу,*
- *согончокко туруу;*
- *тизелеп туруу,*
- *колдорду бириктирип, оңго (солго) ылдый түшүү;*
- *отуруп, буттарды башына жеткирүүгө аракет кылуу;*
- *“көпүрөгө” туруп, башты алдыга жана артка кыймылдатуу;*
- *тик туруп, буттарды талтайтып, эңкейип башты жана колду килемге жеткирүү жана башы же колу менен айланып жүгүрүү;*
- *башы менен тоңкочук атуу;*
- *алдыны жана артка карай тоңкочук атуу;*
- *өнөктөштүн бутунан ашып томолонуу ж.б..*

Өзүн-өзү коргоо ыкмалары.

Капталынан кулап түшүү жана бир капталынан экинчи капталына оодарылып кетүү

Колу жана ийин менен томолонуп тоңкочук атуу.

Отурган абалында жону менен томолонуу

Ар түрдүү абалдарда туруп жону менен жыгылуу.

Төрт буттап бөк түшүп турган өнөктөштүн үстүнөн капталынан кулап түшүү.

Жатып алып күрөшүүнүн ыкмалары.

Капталынан кармап туруу

Кол менен капталдан кармап томолонуу

Рычаг сыяктуу кармашуу менен томолонуу (рычагдан алып тоголотуу)

Күрөштүн тик турган ыкмалары.

Алдынан бутун тосуу.

Санга салып чабуу.

Артынан бут тосуу ж.б.

ДЕНЕ МҮЧӨЛӨРҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ ЭЛДИК АЙТЫМДАРДАН

Кыр арканы турмуштук салыштыруулары

Карчыга куштун канаты,

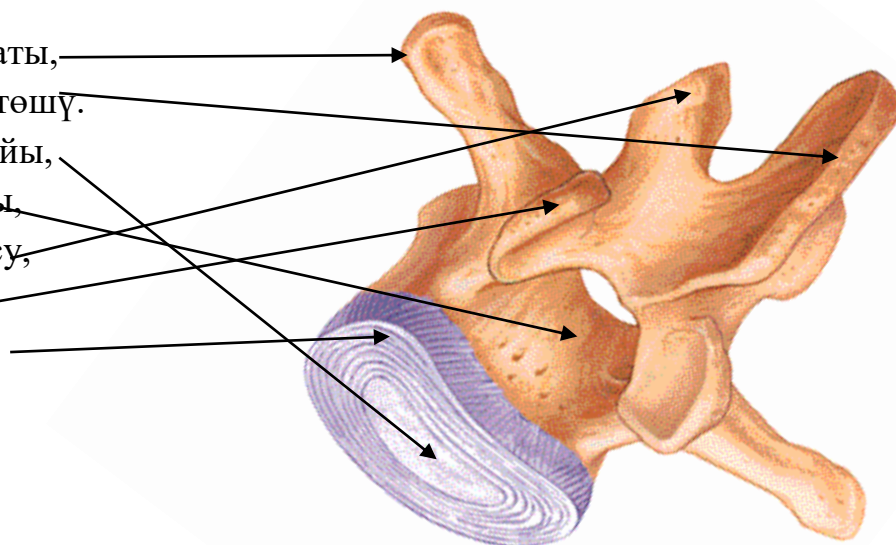
Кыраан куштун кыр төшү.

Баатырлардын маңдайы,

Чечендердин таңдайы,

Аргымак аттын азуусу,

Усталардын ийдиси.

КОШОЙ ДӨӨ МЕНЕН ЖОЛОЙ ДӨӨНҮН КҮРӨШҮ

Көкөтөйдүн көк туусу
 Көтөрүлдү калкылдап,
 Ырамандын Ырчуулу
 Жар чакырып баркылдап,
 Майдан тартып баары журт
 Барып турган жери ошол.
 Көргөндүн көзү айнышып,
 Көпчүлүк турду майышып,
 Айтып сөздү жыйганча,
 Аны-муну кылганча,
 Ачып көздү жумганча,
 Ырамандын Ырчуулу,
 Ычкыры бапик кырк мууну,
 Жанында бар Жаш Айдар,
 Жалпы баары кеп айтар,
 Карчылар журтка бек айтар:
 «Калмак, манжуу, кыргыз
 журт,
 Көпчүлүгүң – кара курт,
 Көкөтөйдүн ашында
 Көк жал Манас сөзүн тут!
 Урук кууп ала албайт,
 Ушунчалык көпчүлүк
 Убарага сала албайт.
 Ата кууп албады,
 Азар түмөн көпчүлүк
 Арбын балбан салбады.
 «Калкым кабар уксун – деп,
 Каруусу келсе, чыксын, –
 деп,
 Уксун, – деди силерди,
 Улуктар бизди жиберди.
 Уюп жаткан көп элдин
 Баары арманда калбасын.
 Балбандан балбан тандасын,
 Бас кишиден салбасын!
 Жердеги чулу кара таш
 Топурактай уучтап,
 Тозоң кылып кармасын!
 Ошол өңдүү адамдан
 Тобунан киши тандасын!
 Темирди талдай сындырган,
 Пил, керик араң жылдырган,
 Душманды басып сындырган,
 Туугандын көөнүн
 тындырган
 Дөө жеңбеген бөкөдөн,
 Көптөн коркпос жекеден,
 Журтка болгон чегеден,
 Калмак менен кыргыздан,

Бура тартпас баатырдан
 Эки балбан чыксын – деп,
 Кабар ушул уккун – деп,
 Жыкканы байге алсын – деп,
 Жыгылган куру калсын – деп,
 Балбандар чыгып калсын –
 деп,
 Майданга күрөш салсын» –
 деп,
 Айтып айгай салганда,
 Жар чакырып турганда,
 Кара кытай, калмактар
 Дарбый түшүп жазылды.
 Ара жери ачылды,
 Топосу тоодой чачылды,
 Тозоң учуп басылды.
 Ошондо көрдү көпчүлүк
 Оңбогон Жолой баатырды,
 Баары журту баалаптыр,
 Балбанга аны каалаптыр.
 Балбанга Жолой бекинип,
 Байкаган душман шекинип,
 А дедирбей ошондо,
 Басып чыкты чечинип.
 Амурдун башын жайлаган,
 Шакардай күчү кайнаган,
 Кардуу тоонун төбөсү,
 Кара кытай төрөсү;
 Алты батман буудай жеп,
 Дан жыттанган чоң Жолой,
 Алтымыш алпты бир союп,
 Кан жыттанган чоң Жолой!
 Тырмагына караса,
 Ак жолборстун салаадай,
 Муруттарын караса,
 Тегирмендин күпчөккө
 Текши койгон барадай;
 Өлчөөсү жок өзгөсү,
 Чечекейи чарадай.
 Туурасы жоон, бою пас,
 Дулдугуй беттүү, өңү саз,
 Колдонуп жаткан
 жолборстой,
 Маңдайында кашы бар,
 Козголуучу дөө эмес,
 Чоң казандай башы бар.
 Артына түшкөн айдары
 Кыл чылбырдай чачы бар,
 Кырк-элүүнүн ичинде
 Кызыталактын жашы бар.

Бул жаандынбалбанын
 Койбойм деген ою бар.
 Кулагы калкан – кол чатыр,
 Кытайдан чыккан чоң
 баатыр,
 Майданга басып келатыр.
 Кирпигине караса,
 Өтөккө чыккан чалкандай,
 Кулактын көркү калкандай,
 Колуна тийсе Ала-Тоо,
 Боло турган талкандай.
 Кейпин андап караса,
 Эки ийиндин арасы
 Кере кулач төш жары.
 Кан Коңурбай баатырдын
 Көңүлү жакын өз жары.
 Эки ийнине караса,
 Эки киши конгондой,
 Эки бетин караса,
 Эки даңгыт тойгондой.
 Кез чуңкуру Жолойдун
 Терең казган ородой.
 Көзүндөгү чылпагы
 Чокчо табак шородой.
 Балтыры өгүз белиндей,
 Оозунан чыккан илеби
 Улуу белдин желиндей.
 Эки колдун арасы
 Кырк жылдык терек
 чынардай,
 Кабагына караса,
 Качырганын куткарбас,
 Кара кашка тынардай.
 Төш жайыгын караса,
 Дөбөлүү тоонун керидей.
 Ар мүнөзү Жолойдун
 Ачыккан көк жал бөрүдөй.
 Арка жагын караса,
 Ат жарышчуу талаадай.
 Эки эмчектин эттери
 Эки жашар танадай.
 Өгүз көөдөн, өкүм сөз,
 Өрдүк жайы дагы бар,
 Өткүр кылыч, куу найза,
 Шердик жайы дагы бар.
 Өз билгенин бербеген
 Бектик жайы дагы бар. .
 Бул күрөшкө Жолойду
 Журт каалаган чагы бар.
 Булчуну бука белиндей,

Балбандык жайы дагы бар?
 Булкушканды соо койбой,
 Алгандык жайы дагы бар,
 Өлөрүн өзү билбеген
 Айбандык жайы дагы бар.
 Көркүн көргөн адамдын
 Бүткөн бою дүркүрөп,
 Майданга келип олтурду,
 Мас болгон пилдей күркүрөп,
 Чондугу ноодой канжасы,
 Коё берсе түтүнү
 Кол ыштыктай буркурап,
 Кекиртек кызыл өңгөчү
 Кирген суудай күркүрөп,
 Көзүнөн чыккан ызгаары
 От жалын болуп шыркырап,
 Кубанып кытай айгайлап,
 Кулак тунду чукурап.
 Өз дининче окуп,
 Күн чыгышка бет алып,
 «Көкө теңир колдо!»— деп,
 Батасын кылды чокунуп,
 Калмак, кытай, манжуу журт
 Карап турду олтуруп.
 Көк болотто бедер жок,
 Көпчүлүктө нелер жок.
 Айтса кепти шыбырап,
 Алыстан уккан тыңчы бар.
 Көпчүлүктүн ичинде
 Көргөндө билген сынчы бар.
 «Жыгат экен» — деп турду,
 Көркүн көргөн сынчылар.
 Сынчылар сынап көп айтат:
 «Чыккан экен дүйнөдөн
 Бир азамат» — деп айтат.
 Казак, кыргыз, башка элден
 Талапкер киши чыкпады,
 Балбансынып тургандар
 Далдааланып ыктады.
 Абакең Кошой акырат:
 «Балдар,
 бириң чыккын, — деп, —
 Мактантпай муну жыккын!»—
 деп,
 Айгай салып бакырат.
 Жүндөй калык токтолду,
 Түшөр пенде жок болду.
 Көркүн көрүп Жолойду,
 «Намысы жок айбандын
 Калкы каалап калганга,
 Кан башы менен бу доңуз
 Түшкөнүн кара балбанга!»
 Деп ошентип сүйлөнүп,
 Күнгүрөнүп күүлөнүп,
 Ачууланган карт Кошой
 Топ башкарган дөөлөргө,

Төө көтөргөн жөөлөргө,
 Бет-бетинен айтмакка,
 Жообун алып кайтмакка,
 Аксакалын сеңселтип,
 Аксур жорго теңселтип,
 «Жоо көргөндө — кан төгүш,
 Жоодарынын эр Чегиш
 Боло турган бала элең,
 Борумун башка жан элең.
 Барсаң кантет балбанга,
 Майданда Жолой заңгарга,
 Барып күрөш салганга!».
 Айтып оозун жыйганча,
 Жооп берди Кошойго:
 «Жолобоймун Жолойго,
 Тиги турган Жолойго
 Жологон киши оңорбу?».
 Абакең андан өткөнү,
 «Кабарыштын калкысың,
 Бир атадан жалкысың,
 Саяттын Абдыракманы
 Кайрат кылар заманы».
 «Балбанга Жолой чыкты, —
 деп, —
 Жолоюбуз, мыкты!» деп,
 Кубанды калмак тамамы.
 «Жолобоймун Жолойго,
 Жолуга албайм андайга».
 Жообун берди Кошойго,
 Аксакалын жаркытып,
 Аксур атын аргытып,
 Абаң андан өткөнү,
 Керкөкүлгө жеткени.
 «Сен кандайсың?» дегенде

Жетип абаң келгенде,
 «Жолобойм! — дейт, —
 Жолойго,
 Тийишпейм, — андайга!».
 Абаң андан өткөнү,
 Эр Жамгырчы баатырга
 Жетип абаң келгенде:
 «Сен кандайсың?»— дегенде,
 Жообун берди Кошойго.
 Абаң андан өткөнү,
 Таздын уулу Үрбүгө:
 «Сен кандайсың балбанга,
 Жыгып мөрөй алганга?»
 Барып айтып салганда,
 Жашынан кылган иши экен,
 Тили уу киши экен.
 «Атаны Кошой абаке,
 Акылыңыз канаке?
 Буластаган бу Жолой,
 Майданга кирген куу Жолой,
 Булчуну жатат булкактай,

Олтуруун көр жайма-жай.
 Буга кайсым чак келет?
 Балтыр эти баладай
 Барган менен, абаке,
 Бас келе албас биздин шай.
 Булчуну буура санындай,
 Муруту балта сабындай,
 Колуна тийсе кокустан,
 Калабы деп ойлоймун,
 Түлкү шимшир немем
 табылбай.
 Чакмак эти чаначтай,
 Көбүк эти көнөктөй,
 Чекенин эти челектей,
 Кол мүчөсүн карасаң,
 Эскирген чынар теректей,
 Көрүп туруп өзүңдү
 Кор кылба бекер сөзүңдү!».
 Угуп алып эр Кошой,
 Абакең андан өткөнү,
 Эр Көкчөгө жеткени.
 «Сары Арканы жайлаган,
 Сандатып казак жыйнаган,
 Келиштирип кермеге
 Кертөбөлдү байлаган,
 Кезендешкен душмандын
 Келдесин үзүп жайлаган
 Казактан Көкчө эр элең,
 Кайраты бар неме элең.
 Жолой чыкты балбанга,
 Жоодон намыс алганга.
 Кытай, калмак камданды,
 Балбаны жыкса бир жолу
 Басырыкты салганга!»—
 Барып абаң сөздөдү,
 Көсөл Көкчө Кошойдон
 Кутулар жагын көздөдү.
 «Кулжа көөдөн, таш курсак,
 Курган киши мен өзүм,
 Күчтүүсүң деп мактаган,
 Абаке Кошой, не сөзүң?
 Кытайдын Жолой балбаны
 Казактан Көкчө барды деп,
 Капшырып жерге салды деп,
 Жаман атты болбоймун, —
 Жолобоймун Жолойго.
 Алты батман дан жеген,
 Тойбой турган дөө деген,
 Алышканды аман-соо
 Койбой турган дөө деген.
 Жети батман дан жесе,
 Тойбой турган дөө деген,
 Жекелешкен душманды
 Койбой турган дөө деген».
 Ал сөздү Көкчө салганы, —
 Абакеңиз Кошойдун

Ачуусу келип калганы.
 «Атандын көрү, кем Көкчө,
 Айтканың кандай, сен Көкчө!
 Адам болбой кет, Көкчө,
 Бу кандай айткан кеп, Көкчө!
 Келген журттун баарысы,
 Улук-кичик карысы
 Байкап карап турбайбы,
 Башка журттун калысы
 Айтканын угуп албайбы!
 Түшкөнү турган эр болсо,
 Жүрөгү чыгып калбайбы!
 Көңүлү коркуп алган соң,
 Барганы турган балбаны
 Ушу сөздү сен айтсаң
 Батына албай калбайбы!».
 «Түштү жаман сөзүң, – деп, –
 Түшпөсөң түшпө өзүң, – деп,
 Өлүңкү турат көзүң, – деп, –
 Өзүң түшпөй койгон соң,
 Өзгөдө барбы өчүң!»– деп,
 Эр Көкчөнү жемелеп,
 Аксур атын жебелеп
 Эр Кошой өтүп кеткени.
 Кашында калың жыйыны
 Кыпчактардын кыйыны
 Төштүккө сүйлөй кеткени.
 Тогуз уулдун кенжеси,
 Элемандын эркеси
 Төрө Төштүк баатырга
 Абаң Кошой келбеспи,
 Келип айтып бербеспи.
 «Башкы атасы Мангулдан,
 Басташканын нан кылган.
 Лаанатты жат алган,
 Түгөңгүр кытай атанган
 Балбанга Жолой түшүптүр,
 Байкап көргөн адамдар
 Жыгуудан күдөр үзүптүр.
 Намысы жок каңгайга
 Түшөсүңбү эр Төштүк,
 Кармашып мөрөй алууга?
 Намыска түшпөй сап кылба,
 Жыгылып, жылас Жолойдон
 Көңкү турган журтунду
 Көкүрөккө так кылба!».
 Бу сөздү айта салганы,
 «Барбаймын» деп айталбай,
 Абаңдын сөзүн кайтарбай,
 «Атсыз калып нечен жөө,
 Алышканым кыйла дөө.
 Менин уруш кылганым
 Дөө-пери, жин – деди.
 Ушуну жеңген Төштүктү
 Төмөн кылчуу ким? – деди.
 Ай качабы жылдыздан,

Элирип кетип кыргыздан
 Көй-Капта көп жыл жүрдүм
 го
 Алптар менен алышып,
 Дөөгө кыргын салышып,
 Пери менен беттешип,
 Калың пери журтуна
 Канча жылы кектешип.
 Көрбөгөнүм калган жок,
 Көптөп душман алган жок,
 Жүдөп калган табымда,
 Сапардан келген чагымда,
 Жүзүндү көрдүм, – арман
 жок.
 Айткандан уктум сөзүңдү,
 Азып кетип айылдан,
 Абаке Кошой акыры,
 Аман көрдүм өзүңдү!
 Күрөшкөнүм – кубанчым,
 Көтөрүлгөн Жолойдон
 Көңүл айнып турбасмын!
 Кагылайын тууганга
 Өлбөй тирүү пендеден
 Адам жүрбөс бу жайга.
 Калк бетин аман карасам,
 Абаке менин тилегим.
 Ордуна келсин тилегиң,
 Карып калган чагыңда,
 Бул ишиңе жарасам!»
 Ал сөздү Төштүк сүйлөгөн,
 «Арманым жок» – деп
 дүйнөдөн
 Айтканын угуп алганы,
 Кайратын көрүп кан Кошой,
 Сын көзүн анык салганы.
 Сын көзүн салып байкады,
 Башын Кошой чайкады:
 «Балам, Төштүк, кеп тыңда,
 Кеп тыңдасаң бек тыңда!
 Албан дайра, суу дайра,
 Элсиз терең шор дайра,
 Бул дүйнөдө зор дайра.
 Топурак, топон ал дайра,
 Жети жылдык сел дайра,
 Жетимиш жылдык тел дайра,
 Жетимиш жылдык жол
 басып,
 Жети жыл кетип, эл азып,
 Тартыпсың азап көп жылга,
 «Жолойго түшө коём» – деп,
 Балам, Төштүк, сөз кылба!
 Бооруна катып, кымырып,
 Бир жылдык жолго бир күнү
 Учкан экен зымырык,
 Сенин барган жериңе,
 Адам уулу болгондун

Бир мыскал эти – миң дилде.
 Жараткан жардам бериптир,
 Жаның тирүү келиптир.
 Этиң калып көк жашык,
 Каның калган бир кашык.
 Карууң келбейт – деп
 ойлойм,
 Кытай менен кармашып».
 Кытайдын канар таба» – деп,
 Көккөөн айтты мындай кеп.
 Ал сөздү айтып эр Кошой,
 Андан өткөн жери ошо.
 Алигече олтурган
 Майданда Жолой – эр ошо.
 Көргөндү кантип тим коём,
 Көкбөрү уулу Көккөөн,
 Абасы Кошой барганы,
 Астында кол куушуруп,
 Абакеңиз Кошойго
 Саламын айта салганы –
 Аликти Кошой алганы.
 «Ээ, кулунум, Көккөөн,
 Кызыл чок ойрот калмактан
 Кызыгып балбан салганы,
 Жолой чыгып калганы,
 Кандайсың – деп балбанга?»
 Карыя Кошой барганы.
 Карап алып: «аба, – деп, –
 Кайрат, күчтү ким берди
 Как ушу жерден мага – деп,
 Жыгылып калсам жыластан
 Кытайдын канар таба» – деп,
 Көккөөн айтты мындай кеп.
 Абакең Кошой дагы өттү,
 «Болбодуң Коён бала» – деп
 Андан өтүп алганы,
 Акбайды көздөй барганы.
 Мүнөзүнө караса,
 Жарга ойногон улактай,
 Кайратына караса,
 Таштан аккан булактай,
 Жалжылдаган чунактын
 Жанган көзү чырактай.
 Жайдардын Уулу эр Акбай
 Оюлган кара чачы бар,
 Он жетиде жашы бар.
 Жан казандай башы бар
 Жайылган кара чачы
 Жетип Кошой келгени,
 «Балам, сен кандайсың?»–
 дегени,
 Курчтук кылып куу бала,
 Куп сүйлөдү бу бала.
 «Пендеден качар бетим жок,
 Мен барбаймын дээр нээтим
 жок!

Качууда жок бизде бел.
 Не да болсо тобокел!
 Барса, бара салам деп,
 Түшсө, түшө калам» – деп,
 Акбай-жан айта салганы,
 Көзү ачык Кошой аксакал
 Байкап карап калганы:
 «Орто бойлуу, он беш жаш,
 Кобул колду, колоң чач,
 Өрдөк моюн, түймө баш,
 Таанас кан кызы Зыяндаш,
 Сулуу катын алыпсың,
 Көп асылам деп жүрүп,
 Көк жашык болуп калыпсың!
 Этиң калган көк жашык,
 Каның калган бир кашык,
 Карууң келбес Акбай-жан
 Бу Жолойго кармашып.
 Балтыр этиң толо элек,
 Балбан табың боло элек,
 Жүрөк этиң толо элек,
 Жүткүнөр кезиң боло-элек.
 Балапан жүнүң маңдайда,
 Эненин сүтү таңдайда,
 Боорутка жүнүң боорунда.
 Булкушар чагың боло элек,
 Булчуң этиң толо элек,
 Толукшуган Жолой дөө,
 Барып калсаң басып жөө,
 Колунду жулуп албасын,
 Коргоп кирип калың журт,
 Койгулашып канча жан,
 Коога чыгып калбасын!
 Бутунду бурап салбасын,
 Мында турган калың эл
 Былчылдашып калбасын.
 Жолой деген зор балбан,
 Согушта далай жоону алган.
 «Арзан го» деп, – ойлобо,
 Ал кытай менен ойнобо!
 Эгер балам беттешсең,
 Соо болом, – деп болжобо,
 Кызыба, – деп, – олжого!».
 Абаң андан өткөнү,
 Буудайык уулу Музбурчак,
 Буга кезек жеткени.
 Абаң Кошой келгенде,
 «Сен кандайсың?»– дегенде,
 «Жайым менин кеткен, – деп,
 Жашым менин өткөн, – деп
 Жолобоймун Жолойго,
 Жолу катуу капырга;
 Барып пенде болобу,
 Майданда Жолой баатырга!».
 Абаң Кошой өткөнү,
 Арман кылып кеткени,

Манаска жакын жеткени.
 Салтанаттуу сайкашка,
 Сайышы журттан бир башка,
 Кызыл байрак кырк кашка,
 Кылыгы журттан бир башка,-
 Кырааны Манас көйкашка!
 Аксур менен теңселип,
 Аксакалы сеңселип,
 Салып Кошой барганы.
 Сандыргалуу эр Манас
 Салам айта салганы,
 Абакем алик алганы.
 «Кедердин уулу Жолой дөө
 Балбанга чыкты басып жөө.
 Толуп жаткан журтундан
 Беттешер пенде жок болуп,
 Баатырлардын баарысы
 Бейли кетип токтолуп,
 Балбандар качып ыктады,
 Калабалуу кытайдын
 Каршысына чыкпады.
 Кабыланым өзүң эр элең,
 Кайратың ашык неме элең!
 Балбан Жолой майданга
 Мурун келип олтурду,
 Бу жүргөн журттун баарысын
 Жүрөгүн алып болтурду!
 Карысам да карпандап,
 Карт буурадай бартаңдап,
 Мен түшпөсөм балбанга,
 Кайратың катуу эр элең,
 Сен түшпөсөң балбанга, –
 Кандай адам катылат
 Тетиги дардайган Жолой
 айбанга!
 Бу сөздү Кошой салганы,
 Бу сөздү угуп эр Манас
 Мукактана калганы.
 «Келгениңиз эп эле,
 Айтканың айтар кеп эле!
 Аянып калсам Жолойдон,
 Анда мени жемеле!
 Айтайын жооп сөзүңө
 Абаке Кошой өзүңө!
 Кол, бутун чалып жыгууга
 Эзелден жөөгө жок элем.
 Эңиш менен сайыштын
 Экөөнү бирдей алармын,
 Олжосуна каралап,
 Элинен салбай койду деп,
 Ушак сөзгө калармын».

Жообун берип салганы,
 Зор Кошой абаң зардалы
 Кайгыланып калганы.
 Карыя Кошой абаңыз
 Бу сөздү айтып салганы:

«Калың кыргыз калкынан,
 Кайраты бар алпынан,
 Бели катуу бек айбат,
 Белдүүдөн бирөө чыкпады,
 Баатырлар качып ыктады;
 Пери урган дөөнү жыкпады.
 Кайрат кылып баарына,
 Канчалык айтсам, укпады,
 Карарган дөөнү жыкпады! –
 Кара оозуңа кан толгур,
 Кайрылгысыз күн болгур!
 Куру оозуңа кум толгур,
 Кубангысыз күн болгур!».

Деп ошентип Абаңдын
 Ар нерсе түштү оюна
 Кайраты толду боюна.
 Ээрдеги чагарак
 Калдырата кагыптыр,
 Кара жерге багыптыр.
 Кабылан Манас баатыры
 Кайратын билип акыры,
 Карчыгадай кагынып,
 Кабыландай чамынып,
 Кайыптан акыл табылып,
 Жайдары Кошой баатырды
 Жандай түшүп акыры:
 «Карысаң да карпандап,
 Карт буурадай тартаңдап,
 Сен түшпөсөң балбанга,
 Калк ичинде ынагың,
 Кадимки Манас чунагың,
 Мен түшпөсөм балбанга!
 Жолойго киши жолойбу,
 Жолосо, соо коёрбу!
 Карчалышкан бул ашта
 Кандыктын жөнү бир башка;
 Балбанды макул көрүңүз,
 Барып күрөш салууга
 Ыгы келсе көнүңүз.
 Балбаныңыз жок болсо,
 Баары журтту кармабай,
 Байгесин айдап бериңиз!».

Арыстан Манас баатыры
 Ал сөздү айтты акыры.
 Ал сөздү угуп эр Кошой,
 Ордуна келди акылы.
 «Атаганат дүнүйө,
 Жашаган сайын шайманың
 Бошойт экен күнүгө!
 Мурутумдун агында,
 Муңканып турган чагымда,
 Чачым куудай болгондо,
 Чамамдан тайып калганда,
 Кара сакал агында,
 Калжайып калган чагымда,
 Убара кылдың кабыланым,

Ушуну айтып турганың.
 Арманым арбын, дартым зор;
 Ажал деген чиркиниң,
 Туук соккон темир тор.
 Азыркысын абаңыз
 Жаш жагынан болду кор.
 Бабаң Кошой жаш болсо,
 Жылас болгон Жолойду,
 Чын ушундай аш болсо,
 Жолой чыкса жолумдан,
 Башы таштан болсо да,
 Соо кетпес эле колумдан.
 Жылаңайлак, жылаңбаш
 Жер солкулдайт жыйырма
 беш,
 Кызыталак кан Жолой
 Кайда жүргөн ошол кез!
 Отуз беште жолукса,
 Ойрондобос эр белем,
 Ошол чоң Жолойдон кем
 белем?
 Өөдөлөп найза салышса,
 Өөдө-төмөн алышса,
 Оролтуп аяк салышса,
 Оңдобой турган мен белем;
 Оолуккан дөөдөн кем белем?
 Кырк бешке чыгып чалышса,
 Кыйгактуу найза алышса,
 Кызышып күрөш салышса,
 Кыйып кара баштарын
 Кысып-кысып чыгарып,
 Оозунан ичкен аштарын
 Кустурбай турган мен белем!
 Кутурган шумдан кем белем,
 Элүү беш жашта кез келсе,
 Эптебей турган эр белем?
 Эптеп эрдин тешигин
 Көктөбөй турган эр белем?
 Эсирген шумдан кем белем!?
 Абаңдын жайы кеткенде,
 Сексен бешке жеткенде,
 Арасынан отуз жыл
 Арманда өтүп кеткенде,
 Калкымдын каалап калганы.
 Кабыланым айта салганы.
 Муунум калган былкылдап,
 Көзүм калган жылтылдап,
 Сексен беш деген кор экен,
 Тири адамдын шору экен.
 Калмактын көөнүн
 тындырбайм,
 Кабыланым шагын
 сындырбайм.
 Калкына уят кылдырбайм.
 Төгүлбөй турган кан барбы,
 Өлбөй турган жан барбы?

Карысам да, тобокел!
 Тобокелге салайын,
 Токтолбоюн, барайын!
 Бирок сага айтарым:
 Алармын деймин намысты,
 Абыдан керсем арышты.
 Арманым катуу, дартым зор,
 Арылбаган менде шор!
 Кара сакал агында,
 Карып калган чагымда,
 Катыным чоркок киши эле,
 Калдыратып бутума
 Кылып берген иши эле.
 Кырк эчкинин териси
 Ашаткыга салыптыр,
 Чыгы менен катыптыр,
 Ийи катып калыптыр
 Калдыр ийлеп салыптыр.
 Арбак урган дөө Жолой,
 Ат көтөрбөс жөө Жолой
 Алаасынан албасын,
 Айра тартып салбасын.
 Так ошондо абаңдын
 Абийири кетип калбасын!
 Чоюлса токтоп айрылбас,
 Бош тургандай жайылбас,
 Тартып көрсө чоюлган,
 Коё берсе жайылган,
 Кылдай өөнүн байкаса,
 Адамдын бейли кыйылган.
 Кандагай калкта барбы?»деп,
 Карыя Кошой айтып кеп,
 Карап тура калганы.
 Санжыдан келген Кокчуга
 Сары жаргак шым менен,
 Эр Кошой айткан чыр менен
 Бура тартып алганы,
 Муну көрүп эр Манас,
 «Мырза, бери тарткын» – деп
 Буйрук кылып калганы.
 Бура тартып Сынжыбек
 Маңдайына барганы.
 «Мунун шымы кандай шым,
 Батар бекен, аба» – деп,
 Баатыр сурап калганы.
 «Сандыргалуу кулунум,
 Сарысын көрүп мунунун,
 Киеңиңби дегениң
 Жайын көрүп турамын,
 Согоңчок өтпөй калбайбы,
 Катуу тээп мен кийсем,
 Как жарылып калбайбы,
 Байкап айткын баатыр, – деп,
 Батпайт мага акыр!»– деп,
 Абаң Кошой айтты кеп.
 Оң тарапта туруптур

Оён Көкчө баатыры,
 Ойрон Кошой абаңыз
 Көзүн салып акыры:
 «Саймалуу калпак, бото кур,
 Наалысы алтын, жез өкчө,
 Айдаркандын баласы
 Атырылган эр Көкчө.
 Көргөндөрдөн кеп угам,
 Кербендерден мен угам,
 Сенин зайбың Акэркеч
 Иштүү киши деп угам».
 «Көкчө күйөө келгин – деп, –
 Бутунда шымды бергин» деп,
 Эр Кошой сурап калганы,
 Казактын Көкчө зардалы
 Сыйрып шымын алганы,
 «Абаке Кошой мына!» – деп,
 Кандагайын калдайтып,
 Керип, чоюп, далдайтып
 Кошойго бере салганы.
 Оён Кошой карыңыз
 Оң жак бутун салганы,
 Ойрон Кошой абаңдын
 Балтыры батпай калганы,
 Сол жак бутун салганы,
 Согоңчок өтпөй калганы;
 Шыйрагынан шыпырып,
 Шымды колуна алганы.
 Кандагай чыкпай Кошойго,
 Капаланды ошого.
 А дегенче болбоду,
 Арбак азыр колдоду.
 Колдобосо неткени,
 Кошойго Манас жеткени,
 Барып сүйлөй кеткени.
 Карчыга куштай камынып,
 Кабыландай чамыйып,
 Кабылан Манас баатырга
 Кайыштан акыл табылып:
 «Каныкей экен мыкты, – деп,
 –
 Каныкейдин колунан
 Кандагай бир шым чыкты, –
 деп,
 Казат үчүн сакташып,
 Катып алып тапташып,
 Ажыбай менен Чалыбай
 Жүрөт эле макташып,
 Алдырып кийчи, баатыр» –
 деп,
 Манас айтты мындай кеп.
 Кабыланың эми болбоду,
 Катынын мактап койбоду.
 Ажыбай менен Чалыбай
 Айтты Кошой жайма-жай:
 «Алып келгин шымын, – деп,

Билейин калпын-чынын, деп,
 Как ушу жерден көрөйүн
 Катынынын тыңын!»— деп,
 Эр Кошой сүйлөп салганы,
 Ажыбай менен Чалыбай
 Буйрукту Кошой айткан соң,
 Бура тартып калганы.
 Көрпөчөнүн астынан,
 Көмкөрө ээр үстүнөн
 Кандагай шымды алганы,
 Кан Кошойдун колуна
 Алып бере салганы.
 Ойрон болсун Кошой дөө,
 Аттан түшкөн баары жөө.
 Оң жак бутун салганы,
 Балтыры батпай калганы.
 Сол жак бутун салганы,
 Согончок өтпөй калганы.
 Аракет Кошой кылганы,
 Аягы чыкпай бу шымдан,
 Ажыбай менен Чалыбай,
 Экөөнө көзүн ымдады:
 «Эки арам бери олтур, — деп,
 Эптеп муну батыр, — деп, —
 Батпай калса бу шымы,
 Мага берген куу-шымы,
 Жардыгы жалган болбогон,
 Жаратканы колдогон,
 Өкүмү экөө болбогон,
 Эки кылган оңбогон,
 Өзүн кудай колдогон
 Жайыл Манас көрбөсүн,
 Жаңы келген келиндин
 Жакшылыгын көмбөсүн.
 Оң бетинен тилдирип,
 Нур сыпатын бүлдүрүп,
 Ордодон сүйрөп чыкпасын,
 Оң чачынан кыркпасын!
 Кер байталга мингизип,
 Кементайды кийгизип,
 Кара кандын колуна
 Кайтарып берип салбасын,
 «Калың кыргыз оңбо!»— деп,
 Каныкей айтып калбасын!
 Таңдайында мөөрү бар,
 Тамагында сөөлү бар,
 Кайсы түрлүү иш кылса,
 Кадыр алдам эптеген,
 Кас кылып пенде жетпеген,
 Каргышы ката кетпеген,
 Катындардын арасын
 Калыңдык менен тепсеген
 Каныштан каргыш албасын,
 Калың кыргыз баласы
 Кайгылуу күнгө калбасын!
 Экөөнөр бери отур! — деп, —

Эптеп муну батыр, — деп, —
 Не болор экен акыр» — деп,
 Эр Кошой айта салганы.
 Эптелишип эки дөө —
 Ажыбай менен Чалыбай
 Абаң Кошой жанына
 Алар барды жайма-жай,
 Оң жагында бири бар,
 Сол жагында бири бар.
 «Шымы батса экен!»— деп,
 Ал экөөнүн дили бар.
 Эгер антип батпаса,
 Арыстан Манас баатырдын
 Айтканын кылма жини бар.
 Батыра албай жатканда
 Чыгара албай шыйрагын,
 Чытыратып тартканда,
 Жыйындын тыяк четинде,
 Ажыдаар түрү бетинде,
 Кыраакы көздүү, кыраан эр
 Балбанга көзүн салыптыр,
 Бастырып келип калыптыр.
 «Батпаганы чынбы — деп, —
 Баатыр Кошой шымы, — деп
 Мактап жүрүп мына бу
 Эки доңуз кылды, — деп, —
 Кара кан кызы Каныкей
 Катышкан экем беп-бекер,
 Алганым — деп жагдайлап,
 Ак күбө чечип тактайлап,
 Акырына ат байлап.
 Каныкей жүзүн көрбөскө,
 Кайта үйүнө кирбеске,
 Аккелте мылтык огу урсун,
 Көкмилтенин чогу урсун!
 Шым — деп кармап абаке,
 Не кылып карап олтурсуң!».
 Бу сөздү айтып эр Манас,
 Булкуп алып бул шымды,
 Батпай калган куу шымды,
 Абакеңиз Кошойдун
 Аягынан жулуп алганы,
 Кайра басып калганы.
 Ажыбай менен Чалыбай
 Шашып турган кезинде,
 Эми түштү эсине.
 Эр Чалыбай кеп айтат:
 «Ээ, Ажаке! — деп айтат, —
 Кандагай тегин болгон жок,
 Каныкей тегин койгон жок.
 Жан көрүнбөй көзүмө,
 Жаңы түштү эсиме.
 Андан бери карата
 Аңкарып абам караса,
 Так он эки жыл болду.
 Анжыяндын ар жагы,

Айым Мүнсөк бер жагы,
 Даң-Дуң баштын тоо теке,
 Аң уулап адам көрбөгөн,
 Сырты кара зоо теке.
 Абыкени баш кылып,
 Алтымыш мерген аткарып,
 Териге залал кылдырбай,
 Бир-бир көзгө аттырып,
 Күндүн көзүн чалдырбай,
 Кургатканын кундуйтуп,
 Ак сандыкка каттырып,
 Ашаткысын эринбей,
 Аярлык менен Каныкей
 Жез челекке жаткырып,
 Алма кабык алдырып,
 Алтай малма салдырып,
 Анжыяндын бетинен
 Боёкчусун алдырып,
 Оймоктуудан уз тигип,
 Өңкөй уздар иштеген,
 Кайыпбектин Арууке
 Токсон кызга баш болуп,
 Тогуз күнү тиштеген.
 Тиштегени билинбей,
 Кайыгы көзгө илинбей,
 Жымыр ата тиктирген,
 Жылан боор бүктүргөн,
 Кош кобулдап тиштеген,
 Ичине буулум ичтеген,
 Болот өгөп, ширеткен,
 Жетимиш балбан чогултуп,
 Алым салып ийлеген,
 Боёгун Каныш бийлеген.
 Сыр бараң атса ок өтпөйт,
 Так үстүнө карандын
 Табылгы жакса, чок өтпөйт.
 Бүктөөсүн адам таппаган,
 Өздөрү көрүп мактаган.
 «Бабам Кошой кийсе, — деп, —
 Бала үчүн жүрөм интизар,
 Батасы мага тийсе» — деп,
 Арнап кылган абаңа.
 Анда жөнүн айтпаган
 Аралаш жүргөн адамга,
 Кандагай тегин шым эмес,
 Калкка бул сөз сыр эмес.
 «Абакеме бергин» — деп,
 Айткан мага кеби бар.
 Акыры болду, болбоду,
 Манаска чактап бир жерин
 Катырып койгон чени бар.
 Кадырың жетик Ажысың,
 Кара бөрк эмес, таажысың,
 «Баатырыңа жүрчү, — деп, —
 Кандагай сурап көрчү» — деп,
 Чалыбай айта салганы,

Ал сөзүнө Ажыбай
 Айран азыр калганы.
 Андан мурун эр Манас
 Жаман камап калганы.
 Камаганын көрүптүр,
 Ал Чалыбай баатырдын
 Айтканына көнүптүр.
 «Не да болсо жүрөлүк,
 Эл дооронун сүрөлүк.
 Эр Манастын бу шымын
 Экөөлөп сурап көрөлүк.
 Каар кылса кабыландан
 Каза жетсе өлөлүк.
 Кайта сурап көрөлүк.
 Айлантып акыл чыгарса,
 Айтканына көнөлүк».
 Ажыбай менен Чалыбай
 Кол куушуруп кожурап,
 Коёндой көзү жоодурап,
 «Колундагы кандагай
 Баатыр бере турчу» – деп,
 «Алда салса башына,
 Адамга түрдүү көрүм бар,
 Кандагайды кайта бер,
 Өктөлүү калган жерим бар.
 Ушу шымды чыгарган
 Каныкей сындуу келин бар,
 Башта бир уккан кебим бар.
 Мына ушу шымды башынан
 Айткан экен Каныкей
 «Баатыр Кошой киер деп,
 Ыраазы болсо кызматка
 Бир пайдасы тиер» – деп,
 Чактаган экен Кошойго,
 Жүргөн менен тургандан
 Өлчөөсүн угуп ошого,
 «Атпай журтка ата» – деп,
 Кызматка болсо ыраазы
 «Келиним эркек туусун» –
 деп,
 «Берер бекен бата» – деп,
 Ойлонуп кылган шым экен.
 Оболунда, башында
 Ок эле жакшы кеп болду
 Көкөтөйдүн ашында.
 Калктын шымы чак келбей,
 Кайгы түшүп башына,
 «Бере тур баатыр шымды, деп
 Шыйрагына шым батпай,
 Абаң Кошой сынды» – деп,
 Ажыбай сүйлөп калганы.
 Аны көрүп эр Манас
 Колундагы кандагай
 Бурай кармап алганы,
 «Шымың менен кургун, деп,
 Оолак алып тургун, – деп, –

Башкадан шагым сынды, деп,
 Душманым көөнү тынды» –
 деп
 Акырая бир карап,
 Кандагай бере салганы.
 Кара кан кызы Каныкей
 Аркардай таңын кылайтып,
 Ак тамагын булайтып,
 Ээрчиткени кырк келин,
 Астынан чыгып жаркылдап,
 Көк жалга сөздү кылганы,
 Көрүнөө айтып турганы:
 «Кайнаган калың эл мына,
 Каарданып алыпсыз,
 Катын да болсок угалы,
 Канымды тепсең мен мына!
 Калайык мында турганда,
 Айта турган эбим бар,
 Кабыланым, сага кебим бар.
 Киерин билип абамдын,
 Ичин буулум ичтедим,
 Алты жыл тынбай тиштедим,
 Кыз-келин сайып жатканда,
 Жакпаган жерин сөктүрдүм,
 Табак-табак болотту
 Ортосуна төктүрдүм.
 Бир кудайга зар ыйлап,
 Чыным менен жасагам,
 Башынан эле мен бейбак
 Абакеме атагам.
 Түгөнгүс айтса кебим бар,
 Кеңирээк кылсам кандагай,
 Калайманды салат деп,
 Кабыланым башым алат деп,
 Коркуп жүргөн ченим бар.
 Ченин ченеп тургамын,
 Алты сөөм төрт эли,
 Багалектин учунан,
 Май куйруктун кашаттан,
 Капшырып койгон жерим
 бар,
 Айтса нечен кебим бар.
 Алмамбет, Чубак эки шер
 Тамандашып тартсынчы,
 Бүркөлгөн кабак ачсынчы!».
 Каарданган анткоруң,
 Кара жаак булдурсун
 Кармай калып имерди,
 Олоңдогон кабылан
 Ортого тартып жиберди,
 Дар деп шымы айрылып,
 Бүктөөсү чыгып чечилди,
 Ал Каныкей каныштын
 Капкайда шору кесилди.
 Катагандын кан Кошой,
 Калк абасы абакең

Кийип алса кандагай,
 Абакең Кошой карыя
 Багалекке багалек
 Баптап койгон эмедей,
 Май куйрукка май куйрук,
 Чаптап койгон эмедей.
 Баатыр Кошой карыя,
 Кара кан кызы Каныкей,
 Олуя заада келиндин
 Ошондо сынын көрдү эми.
 Көрүп алып жактырып,
 Ыраазы болуп турду эми.
 Баатырдын зайбы Каныкей
 Тизеси жерге бүгүлүп,
 Калк атасы Кошойго
 Турган экен жүгүнүп.
 Мунажаты кудайга
 Муруң небак жетиптир.
 Кан Көкөтөй ашында
 Кара калмак, кыргыздын
 Кайнап турган кашында
 Кан абама, жүгүнсө,
 Коргошун болуп кетиптир.
 Капкайда сермеп көңүлүн,
 Кошой сынайт келинин:
 «Ай, Каныкей, байкушум,
 Телегейиң тең экен,
 Он эки мүчө кең экен.
 Кайраты кыйын, заары күч,
 Шерди туучу неме экен.
 Найзакерден көйкашка,
 Эрди туучу неме экен.
 Сөөмөйү алтың уз экен,
 Ургаачыда болбойт ко,
 Өзү олуят киши экен.
 Касиеттүү кабыланга
 Кадыр түндүн өзү экен.
 Билими мыкты тууш экен,
 Чаткаягы кууш экен.
 Которуп айтса кеби бар,
 Туубас болчу жери бар,
 Маңдай сөөгү кайкы экен,
 Баатырдын көзү өткөн соң,
 Күн көрөрү тайкы экен.
 Жежиге чачы жүн экен,
 Баатырдын көзү өткөндө,
 Кейишке тууган күн экен.
 Маңдай чачы чеп экен,
 Жыргаалынан жыласы
 Бейбактыкы көп экен»,
 Кошой айтып мындай сөз,
 Жана Кошой караса,
 Бөдөнөдөй кайран көз
 Бөлөк-бөлөк жаш кеткен,
 Карагаттай кайран көз
 Камчы бою жаш кеткен,

Тооп кылып чыкырап,
Токтобой ыйлап буркурап,
Эчен бөлүп санааны
Эгемден сурап баланы
Тизеси жерге бүгүлүп,
Катагандын Кошойго
Кайран жеңең жүгүнүп.
Көрө коюп жеңенди,
Кан Кошой бата бергени.
Капыр менен мусулман
Кошо бата бергени;
«Кыдыра кырчын тал болсун,
Кырга чыга бергенче,
Семетейге жасаган өзү жар
болсун
Ак болотун майласын,
Ачуулана тийгенде,
Ар душманын жайласын.
Көк болотун майласын,
Кыйыгына тийгенде,
Көп душманын жайласын.
Бу Семетей эр болсун,
Кара кулак шер болсун.
Эңкейиштен эр сайсын,
Эченди катар бир сайсын,
Телегейи тең болсун,
Теңиз Манас тукуму
Атасындай шер болсун.
Белеске күйгөн от болсун,
Бет алган душман жок
болсун.
Оомийин!»— деп кол жайып,
Кошой бата бергени,
Кытай, калмак, көп манжуу
Кошо бата бергени.
Кайран Кошой абаңар
Калк, таң калып караңар)
Карай-карай сүйүнүп,
Кандагайды кийинип.
Кудуретке жалынып,
Курган абаң — Кошой дөө,
Куу жолборстой чамынып,
Ажал жетсе өлүүгө,
Дарман келсе, абакең,
Кытайлардын дөө Жолой
Күрпүндөшүп көрүүгө,
Намыс алып келүүгө,
Аксакалдуу карыя,
Эми чыкты майданга,
Жылаңайлак, жылаңбаш
Жылып басты балбанга.
Карган Кошой абаңдын
Булчуңу бука белиндей,
Булкушканды жегидей.
Кол салуучу жолборстой, —
Кошойдун жаалы ушундай,

Алышкан аман болбостой.
Абаң Кошой карыя,
Кармаганын соо койбой,
Бөлүшкөнү баратат,
Кытайлардын Жолойго
Өлүшкөнү баратат.
Көкөтөйдүн ашы экен,
Көп жыйындын кашы экен,
Асманга учуп топурак,
Адам кайнап, топурап,
Кара курттай кыжылдап,
Калк жыйылып быжылдап,
Кара кытай, кыргыздар
Эки дөө күрөш салат деп,
Жыкканы байге алат деп,
Жабалактап турушат.
Жыгылган куру калат деп,
Олтурган Жолой оксоюп,
Олут алып соксоюп,
Жолойду көздөй бет алып,
Абакеңиз Кошойдун
Жолборстой көзү тутанып,
Алты-жети кадамдай
Аягын жерге салганы,
Баса түшүп эр Кошой,
Токтолуп тура калганы.
«Кыргыздын уулу аз болуп,
Калмактын журту кас болуп,
Калмакка дөөлөт токтолуп,
Кыргызынан ошондо
Кармашар жигит жок болуп,
Койгулашып майданга,
Намыс бербей ар жанга,
Алышып жүрүп жашымда,
Акдөө, Көкдөө, заңгарга
Салышып жүрүп башында,
Күлдү журтка жообум бар,
Күрсү тийген жонум бар.
Кылыч тийген кыйлача
Кабыргам жаман кайышкан.
Кыргыздын журту ыйласа,
Балта тийген башыма,
Ошондо мага жолдош жок,
Жүргөн менин кашыма.
Азыркы күндү карасам,
Көзүм барат чекчейип,
Белим барат мекчейип,
Мойнум барат кекчейип.
Арканы алып сары суу,
Омуртка менен кабыргам,
Ойлоп турсаң бул кезде,
Ортосунун баары суу;
Куймулчак, жамбаш ашташы
Толгон деймин сары суу.
Калмактын Жолой дөөсүнө
Каалап журтум калыптыр,

Карысам да, салыптыр.
Карылыктын зардабы —
Сары суу алып калганы,
Беш-алты бала келиңер,
Белимди басып беринер,
Белимди бек тээп салыңар.
Курушуп калган кургурдун
Боюн эптеп жазыңар!».
Ал сөздү айтып зонкоюп,
Абакеңиз эр Кошо
Жатып берди солкоюп.
Ууктай болуп узарып,
Арыстандай көзү кызарып,
Карап турган кара журт
Тебелөөгө камынды,
Жигиттен жетөө жабылды.
Абаң аны билбеди,
«Өңкөй эргежээлиси,
Кел бери!»—деп тилдеди.
Кошойду көздөй камынды,
Токтолбостон жонуна
Тогуз киши жабылды.
Аянбай басып бар күчүн,
Так он алты кишини
Көтөрүп абаң бүпбүтүн,
«Кара жан камын жеп бас!» —
деп
«Калбалуу балдар кантесиң,
Кабыргамды бек бас!»—деп,
Эр Кошой айтып салганы.
«Не болду Кошой баатыр,
деп,
Кандай иш кылып жатыр» —
деп,
Жүзгүндүн уулу Каманбек
Аралап келип калганы.
Калмак экен ал өзү,
Кулакка тийди бу сөзү:
«Кужулдаган бурутту,
Дүнүйөдөн көрбөдүм
Мындай арсыз журутту.
Өзүлөрү тепкилеп,
Курган чалын курутту!
Чалынын шору катты, — деп,
Өзүлөрү тебээлеп,
Өлтүргөнү жатыр, — деп, —
Ошондойду коёбу,
Биздин оён Жолой баатыр!»—
деп,—
Каманбек айтып салганы.
«Коюңарчы балдар!»— деп, —
Кошой сүйлөп калганы.
Ошо сөзгө арданып,
Окторулуп эр Кошой,
Ордунан тура калганы;
Жонундагы жүргөндөр

Томолонуп алганы,
 Тоодон кулап түшкөндөй
 Кыйрап жерге калганы.
 Кылымдын Кошой балбаны
 Ак ала сакал сеңселип,
 Нар буурадай теңселип,
 Алышууга белсенип,
 Аста басып барганы.
 Арбак урган Жолой дөө
 (Алышмак болгон эки жөө),
 Ооздон оту буркурап,
 Көздөн жалын шыркырап,
 Кармагандан кан чыгып,
 Карагандан жан чыгып,
 Ордунан турду «күр!» этип,
 Аны көргөн адамдын
 Үнө бою «дүр!» этип.
 Кошойду кордоп кеп айтат,
 «Компойбой калгын, – деп
 айтат,
 Кара сакал агында,
 Каруундун кеткен чагында,
 Казаң жакын табында,
 Буурул сакал агында,
 Муунуң кеткен чагында,
 Өлүм жакын табында,
 Ажалыңдын жеткени,
 Абийириндин кеткени,
 Кетпегенде неткени!
 Жашыңдан киши чыгалбай,
 Карганда түшүп балбанга,
 Карап көрсөң өзүмө
 Каргыш тийип калганда,
 Атым менин Жолойдур,
 Ар душман качып колойдур.
 Жолойго киши жолорбу,
 Жологон пенде оңорбу,
 Бир башында Кошойом,
 Миң жаның болсо, коёмбу!
 Ичип канга тоёмбу!?».

Бу сөздү айтып салганы,
 Көпкөндүк кылып турганы.
 Абакеңиз Кошойдун
 Ачуусу келди ошонун:
 «Атаңдын көрү, чоң Жолой,
 Алышканда карап тур.
 Акмактыгың мына бул!
 Үңкүрчүнүн оюнда
 Үч-Капкактын боюнда,
 Үйшүнбайдын тоюнда,
 Ушу күнчө оюмда,
 Өлтүрбөй сени тири алдым,
 Ошол жерде бир алдым.
 Былчакайдын белинде,
 Айлым арбын дегенсип,
 Мыктылык кылган жеринде

Айтышып сөздөн бир алдым;
 Атаңа наалат шум Жолой,
 Аңкайган бойдон сен калдың!
 Карганда түшүп балбанга,
 Карап көрсөң өзүмө,
 Каргыш тийип калганда,
 Эми аламын деп кызыгып,
 Калыптыр нээтиң бузулуп.
 Нээтинден таап каларсың,
 Не балаага тушугуп,
 Атыша кетип урушуп,
 Ач бөрүдөй жулушуп,
 Ат үстүнөн бир эндим.
 Кулусунга кууратып,
 Өңөрүп бардым өзүңдү,
 Көрбөй жүргөн кишидей
 Эмне үчүн мага муну айттың,
 Өкүм кылып сөзүңдү?!
 Оболдон бери Жолоюм,
 Оё жүрдүм көзүңдү.
 Ойрондоп жүрдүм өзүңдү, –
 Ойлонуп айткын сөзүңдү!
 Кулжа-Тоонун оюнда,
 Кутманбайдын тоюнда,
 Калдардын Калдар беги бар,
 Калкка маалым кеби бар.
 Катылам деп Кошойго
 Кан жөткүргөн жериң бар.
 Бөрү колдуу Кошойду
 Бөлөк болду дейсиңби?
 Кайратынан Кошойду
 Кажып калды дейсиңби?
 Ар бир жерде алышып,
 Аркы-терки салышып,
 Алып жүргөн мен элем,
 Айбан Жолой сен элең!».

«Алың качан жетти, – деп, –
 Акмагым айттың кепти, деп,
 Мына барсам, неттиң!» – деп,
 Кошой салды билегин,
 «Кор кылба – деп Кошойду!»,
 Калың журт тилеп тилегин.
 Жолой бекем тутканы,
 Колун Кошой булкканы.
 Кара кытай балбаны
 Кан Жолой бекем кармады.
 Касиеттүү эр Кошой
 Бир тартуу менен Жолойдон
 Билегин сууруп алганы.
 Кол терисин шыпырып,
 Жолой алып калганы.
 Кара кытай, манжуунун
 Каалап салган балбаны,
 Абакеңиз эр Кошой
 Ач билектен алганы.
 Эки жулуп эр Жолой,

Эптеп сууруп алганы.
 Шыпырылып кол тери,
 Кошойго кетип калганы.
 Кайраттанып Жолой дөө,
 Кытайынча намаз окуп,
 Карк алтын сүрөт буту бар,
 Бурканына чокунуп,
 Кайра басып калганы.
 Абакеңиз эр Кошой
 Азырланган жери ошол.
 Качанкысын ойлошуп,
 Карыя Кошой, чоң Жолой
 Кармаша, белден бойлошуп,
 Абанды тутуп алганы,
 Кытайдын Жолой балбаны,
 Асманга атып калганы.
 Кармаган бойдон абандын
 Жолойдон колу кетпеди,
 Абакеңиз Кошойдун,
 Кайраты толгон ошонун,
 Аягы жерге жеткени,
 Таманы менен тик түштү,
 Жазылган талпак ордундай,
 Тийген жерге жик түштү.
 Аяктаган абаңыз,
 Ал-кубатын караңыз,
 Колуна тийген Жолойду
 Козголтуп жерден алганы.
 Айлантып асманга атканда
 Кара кытай балбаны
 Кырдана түшүп бадирек,
 Аяктап тура алганы.
 Таманы тийген жерлердин
 Далайы чыкты дал-далы.
 Арбытты антип укмушту
 Токтолбостон бир-бирин
 Асманга топтой урушту.
 Топ аткандай атышып,
 Ал экөөнүн жанына
 Адам уулу болгондон
 Барар эмес катышып.
 Карагандар таң болду,
 Кара тозоң чаң болду.
 Алмамбет баатыр толгонду.
 «Тамаша көрбөй калдык», деп
 Жалпы журт сүйлөп калганы.
 Сандыргалуу Алмамбет
 Жай ташты сууга салганы.
 Ачып көздү жумгуча
 Алда кандай бар булут
 Пайда болуп калганы.
 Үзүктөй кара бир туман
 Үстүнө элдин жазылды,
 Кара жамгыр, ак мөңдүр,
 Төгүп өтүп басылды.
 Күлдү журт көрдү таңыркап,

Күрөштөн башка таңы жок,
 Жел басылып жеринен
 Желп этип чыккан чаңы жок.
 Майданда Жолой, Кошойду
 Байкаган көрдү ошону.
 Улактай кылып ыргытып,
 Урулуу журтту дыргытып,
 Аны менен жыга албай
 Азап болуп бир далай.
 Тегирмендин барадай,
 Бирин-бири бу күндө
 Өлгөнүнө карабай,
 Тегеренип калышып,
 Өнөрүн артык салышып,
 Бир бирине эки дөө,
 Өчөшкөн бойдон калышып,
 Куйрукка шымын түрүшүп,
 Курбукадай сүрүшүп,
 Кармаган жерден кан чыгып,
 Чарпышкан жерден чан
 чыгып,
 «Качан бирөө жыгат» – деп,
 Ашыгып адам, жан чыгып,
 Оёндор күрөш салганы,
 Ойдо-дөңдө булкушуп,
 Ойрот журт айран калганы.
 Намысынан чирешип,
 Акырек менен тирешип,
 Согончок тийген жерлерин
 Түз-түз кылып жирешип,
 Топосу тоодой тозулуп,
 Тозоңу көккө созулуп,
 Баскан жери казылып,
 Чаң асманга жазылып,
 Көргөндүн бою дүркүрөп
 Алышып жүргөн эки дөө,
 Арыстан шердей күркүрөп
 Бирин бири жыга албай
 Күүгүм жетти, күн кетти, –
 Бабаң Кошой канетти?
 Жайы менен Алмандын
 Казылган кара чаң кетти.
 Жыбырап жылдыз толгондо,
 Түн ортосу болгондо,
 Жолойдун үнү күркүрөп,
 Добушун уккан пенденин
 Жон териси дүркүрөп,
 «Таң атса, жарык чыгат, деп,
 Карган Кошой баатырды
 Кытай Жолой жыгат» – деп.
 Майданда балбан Кошойдон
 Баары журттун баарысы
 Үмүтүн үзгөн ошондон.
 «Неге чыкпайт доошу» – деп
 Кобурашат көпчүлүк
 «Кошойдун шайы бош го»де!

Ээрде көчүк талдырып,
 Эче миң чырак жандырып,
 Панардын баарын алдырып,
 Барпырата жандырып,
 Адамды көрсөң, – курт
 кайнап,
 Ай талаада жык жайнап,
 Аралашкан көпчүлүк
 Алтымыш жерге туу байлап,
 Туусун карап таанышып,
 Турган журт айран калышып,
 Балбан Жолой, эр Кошой
 Майданга күрөш салышып.
 Көтөргөн туусу болбосо,
 Ажап эмес, ал ашта
 Көбү адашып жоголсо,
 Айчыктуу туусу болбосо,
 Ажап эмес, ал ашта
 Адашып киши жоголсо.
 Түн ортосу кеткенде,
 Таң жакындап жеткенде,
 Доошу чыкты барк этип,
 Кошойдун үнү карк этип.
 Жолойдун колу кандай уу,
 Абакеңиз Кошойдун
 Жонундагы баягы
 Уюп калган сары суу,
 Аркасын Жолой эзиптир,
 (Абакеңиз Кошойдун
 Алыш-күрөш ар качан
 Жашынан калган кесиптир.)
 Омуртканын ашташка
 Жолойдун күчү жетиптир,
 Колдун уусу нетиптир,
 Уюп калган сары суу
 Кармоосу менен Жолойдун
 Боюна тарап кетиптир.
 Аткып Жолой жүрүптүр,
 Ары-бери сүрүптүр,
 Абакеңдин соорусу
 Кармаганын сүйүптүр.
 «Ит, чиркин, бекем карма!»
 деп,
 Имерилтип жүрүптүр.
 Таң сөгүлүп калганда,
 Таң жели жүрүп алганда,
 Кытай, кыргыз, калмак журт
 Каптап келген кара курт.
 Кошойдун үнү күркүрөп,
 «Кошой чал кайрат кылды» –
 деп,
 Калмактар бою дүркүрөп,
 Кечеги күнү чак түштө
 Кармашкан экөө карк түштө;
 Калайык айран бул ишке.
 Жыгыша албай түн жеткен,

Күрөшүп жүрүп күн кеткен.
 Арадан өттү бир түнү,
 Күнү-түнү кармашып,
 Жыгыша албай ал күнү
 Эртеси чыгып да күнү,
 Күн ового толгондо
 Жалган түш жаңы болгондо,
 Алышып жүрүп абаңыз,
 Алптыгына караңыз,
 Көңүл кетип күүгүмдөп,
 Көз илинип, бүлбүлдөп,
 Көмүп кетип үргүлөп,
 Анда-санда бир айтып,
 «Кыр арканын балык эт
 Кыйын кармап жүргүн» –
 деп,
 Уйкуга абаң кириптир, –
 Ушуну Жолой билиптир,
 Башта күнү бадирек,
 Балаалуу жумуш баштаган
 Бар бекелер чогулуп,
 Алачык үйдөй бир ташты
 Балбан таш кылып таштаган.
 Ал ташка тийген бенденин
 Айласы келбес турууга.
 Абакеңиз Кошойду
 Алпарып ташка урууга
 Көөнүнө Жолой алыштыр.
 Көк ала сакал Кошойду
 Көтөрүп жолго салыштыр.
 «Эми бурут өлдү, – деп,
 Ажалдын бетин көрдү, – деп,
 Абышканы жыгам, – деп, –
 Башын жерге тыгам», – деп,
 Каран Жолой дардаңдап,
 Кайраттанып барбандап,
 Күчтүүсүнгөн бу калмак
 Күрсө-күрсө жөтөлүп,
 Катагандын Кошоюн
 Күйпүйтүп алып көтөрүп,
 Ай-Жаңжундун алдынан
 Бир көтөрүп өткөнү,
 Күн-Жаңжундун алдынан
 Күржүндөй басып кеткени.
 Манжуулардын Нескара,
 Нескаранын астына
 Бир көтөрүп барды эми,
 Андан ары өтөрдө,
 Коңурбайдын алдына
 Көтөрүп уруп кетерде
 Калың кыргыз буркурап,
 «Карган Кошой өлдү» – деп,
 Намыс кылып чуркурап,
 Көрө салып эр Манас
 Айгай салып акырды,
 «Абаке!» – деп бакырды.

Майдандагы Кошойду
«Абаке Кошой нетти, – деп,
Намысым колдон кетти, деп,
Напсиң түпкө жетти, – деп, –
Какбаш Кошой, көзүңдү ач!
Кай кара басып кетти? – деп,
Каманга качпай чалдырдың,
Каңгайга намыс алдырдың,
Жаман атка калтырдың!».
Адамдан кыяр, ичи – чаар,
Каарданса, түсү – чаар,
Караганда, көзү – заар,
Каар айтса, сөзү – заар,
Кабыландын үнү барыптыр,
Кошой абаң кулагы
Манастын доошун чалыптыр.
«Чың-чың үнү чын чыгат,
Чымырканып бу Манас
Добушу катуу чоң чыгат,
Каарданып кабылан,
Кайда жүрүп унчугат?!».
Ойлоно салып ошону
(Оңой киши дебеңер,
Оён абаң Кошойду)
Ачса көзүн акыры,
Ачканда келди акылы.
Ташка урууга даярдап,
Калыптыр Жолой баатыры.
Түрмөктөй кармап турмакка,
Даярданып калыптыр
Кошойду ташка урмакка.
Кайраты толуп кеткени,
Карыя Кошой абандын
Аягы жерге жеткени;
Абакеңиз Кошой дөө
Ачуулана кеткени.
Абакеңиз эр Кошой
Артылып колун салыптыр,
Ар жагынан шымынын,
Кашаттан кармап алыптыр.
Көтөрмөккө дөө Жолой
Көнүлүнө алыптыр.
Жалпы журт карап туруптур
Тоодой Жолой балбанды
Томкоруп жерден алганы,
Көтөрүп жерге уруптур;
Көпчүлүк карап туруптур,
Жолойду кудай уруптур.
Башынан аттап алганда,
Басып Кошой калганда,
«Аякты тушап алдың, – деп,
Армандуу бойдон калдым, –
Уйкудан көзү ачылып,
Жулкунуп Кошой, чамынып,
Бутумду бууп салдың, – деп,
Бурдап жатып алдың, – деп,

Бугум чыкпай калды» – деп,
Манастан алган кандагай
Багалектен аларда,
Булгап-булгап абанды
Жерге чаап саларда,
Сылай-сылай камчы алган
Сырты кара бөркү бар,
Сырттан Манас каркыбар:
«Атаңдын көрү, каңгайым,
Албаңдаган айбаным,
Бир жыгылып алдым, – деп,
Эмне үчүн абама
Кол узатып салдың!?» – деп,
Чокусунда чогу бар,
Өзөгүнүн ичинде
Көк коргошун огу бар,
Толгомолуу камчыны
Сол имерип алганы,
Качырып келип Жолойду
Жоңкулдата салганы
Кабыргасы сөгүлүп,
Каны жерге төгүлүп,
Кабылан Манас баатырдын
Кайраты калкка көрүнүп.
Кармаган Жолой колунан
Кан Кошой кетти бөлүнүп.
Калың кыргыз дүңгүрөп,
Абаң Кошой баатырдын
Арбагын бийик чакырды,
Баштан-аяк кеп айтып,
«Балбан көтөр!» деп айтып,
Көтөрдү Кошой балбанды,
Көргөн журт айран таң
калды.
Кубанбаса неткени
Куюлуп кошуун жеткени.
Акылы таштын булактай,
Ар мүнөзүн карасак,
Жарга ойногон улактай,
Жанган көзү чырактай,
Сандыргалуу эр Акпай,
Намыс эмей неткени,
Абакеңиз Кошойду
(Алп агасы ошону)
Көтөргөн бойдон кеткени.
Чатына башын салыптыр.
Алты жашар баладай,
Абакенди эр Акпай
Так көтөрүп алыптыр.
Көпчүлүк көргөн ошону,
Көгөргөнүн Кошойду!
Намысын алып берген соң,
Ашка келген канча жан
Алтындуу таажы кийгизип,
Карыяңыз Кошойго
Калк башкарып билгизип,

Кытайды жыгып, житирип,
Карыяңыз эр Кошой
Кадыр түнгө киргизип,
Байгесин айдап бабана,
Баатыр Кошой абаң,
Баары журту келгени.
Сандыргалуу эр Кошой
Санап туруп малдарын
Карыштарга бергени.
Бергенинин баарысын,
Бетке кармап калысын,
Бечарага бөлүштү.
Каптап турган калың журт
Жоомарттыгын көрүштү.
Күрмө кийген манжуунун
Күчтүүлөрү күркүрөп,
Таш сайынган калмактын,
Төрөлөрү дүркүрөп.
Кытайлардын Ылама,
Намыстанган каңгайдын,
Ар-намысын сураба:
«Кызыталак буруттун
Кыйынсып ашка чакырып,
Бул эмине кылганы,
Балбанды кордоп турганы!
Ок өтпөгөн кадама,
Кийинишкени калган го,
Кызыталак бу бурут,
Тийишкени калган го?
Басып алмай бар деген,
Баш аттамак жок деген;
Көтөрүп урмак бар деген,
Көөдөндөн аттоо жок деген
Жыгып алмак бар эле,
Чыккыдан аттоо жок эле!
Бет алышсак канетет
Бел байлаган белине?
Бара койсок деп турам
Салыш кылар жерине?
Кызыталак буруттун,
Бул эмине кылганы?
Баатыр Жолой канымдын
Башынан аттап турганы!».
Кол салчуудай сүксүйүп,
Кара кытай, манжуу журт,
Баары катар үксүйүп,
Таш сайынган калмактын
Төрөлөрү ээлигип,
Найзакерден ыктуусу –
Айбалта чабар мыктуусу
Үтүрөңдөп желигип,
Кыргызга каптап жетчүдөй,
Кыргын салып өтчүдөй,
Калмакты кудай эми урду;
Үнүрөңдөп манжуулар,
Орой-орой кеп урду,

Урушка кагар добулбас.
Доолбасты бек урду.
Доолбас катуу кагылды,
Кара кытай, көп манжуу
Каарын салып жабылды.
Уйгу-туйгу шайланып,
Айбалта менен кылычты
Аркы-терки байланып,
Оңурандап манжуу журт,
Он башысы ороктоп,
Элүү башы сороктоп, .
Жүз башылар жүгүрүп,
Миң башы жандан түңүлүп,
Каарды калмак салганда,
Кандын башын аттайт деп,
Намыстанып калганда,
Ашка келген калың эл,
Амалы кеткен ушул жер.
Атпай журттун канчасы
Акылынан жаңылып,
Качып берди ошондо
Манасты көздөй жабылып.
Ошондо Манас кабылан
Кайраттанып бөлүнүп,
Арыстан түрү көрүнүп,
Чородон Манас бөлүнүп,
Ажыдаар түрү көрүнүп,
Каарданып булкунтуп,
Кабылан Бакай абакең
Манасты кармап жулкунтуп:

«Адам деп ашка чакырсаң,
Кара калмак, кытай журт,
Оңбой калган экенсиң,
Оңурандап оңбогур,
Болбой калган экенсиң!
Олушар болсоң, чыныңды
айт?
Коюшар болсоң, сырыңды
айт!
Белсенип тулпар минбесем,
Бээжинди көздөй сүрбөсөм,
Конок болсоң мунунду айт?
Коржондошсоң чыныңды
айт!
Адам деп ашка чакырдым,
Арынды коюп, этиң же,
Аш үстүндө чыр баштап,
Абийриң барбы өзүңдө?!
Кырылышсаң, кообунду айт,
Кыргынды кызык салалы,
Кызыталак, калмак,
жообунду айт!
Эндирчү Манас мен эмес,
Эңер калмак сен эмес!»,
Чакырайып, чакчайып,
Оозунан заары төгүлүп,
Ала тоодой көрүнүп,
Каарданып булкунуп,
Коё бер деп Бакайга
Кабылан Манас жулкунуп,

Кырк чоро эки бөлүнүп,
Кыргын салар эмедей,
Каары катуу көрүнүп,
Сары жаргак шым кийип,
Сарала сындуу ат минип,
Каары бетке айланып,
Кыны жок кылыч байланып,
Алып иер эмедей,
Алмамбет турат айланып,
Көк ырапыс тон кийип,
Көкала сындуу ат минип,
Чубактын жайы ушундай,
Акбалтанын арыстаны –
Чунактын жайы ушундай.
Найзакердин ыктуусу –
Акбалтанын Чубагы, –
Сары сурдун мыктысы.
Калмактын көөнү бөлүнүп,
Кымбатың Чубак көрүнүп.
Каңгайдын көөнү бөлүнүп,
Кайраның Чубак көрүнүп,
Ач айкырык, куу сүрөөн
Айгайлап кирип барды эми.
«Мейман элек, баатыр!» деп,
Таш сайынган калмактын
Төрөлөрү чогулуп,
Кара кытай, манжуулар,
Дампайып түшүп калды эми,
Үч Каркыра боюна
Үйрүлүп жыйын салды эми.

**Канатбек Сыдыгалиев: «КӨЙРӨҢ КИКБОКСЧУНУ НОКАУТКА
КУЛАТКАМ...»**

Кыргызстанды дүйнөгө тааныткан эң көрүнүктүү кикбоксчулардын бири Канатбек Сыдыгалиев. «Куюн» деген лакапка ээ болгон Канатбекти жалпы журт жакшы билет. Анткени Канатбек көптөгөн ийгиликтери аркылуу өз ысмын спорт тарыхына калтырып, эл сыймыгына арзды. Бир нече ири жеңиштери менен дүйнөгө атагы чыккан спортчу, кикбокс боюнча Евразия жана дүйнө чемпиону Канатбек Сыдыгалиев 1978-жылы 18-январда Талас районунун Арал айылында төрөлгөн. Кесиби боюнча экономист.

– Канатбек, жакында эле өткөн Президенттин Кубогу мелдешинде жеңишке жетиштиңиз. Ушундай учурда спортко жасаган алгачкы кадамдарыңыз тууралуу эскерүү жагымдуу болсо керек?

– Чынын айтсам, кикбоксчу болом деп ойлогон эмесмин. Болгону кичинемден мушташ өнөрлөрүнө кызыгып, өз алдымча күрөш, каратэ менен машыгып жүрчүмүн. Бул чөйрөгө аралашып калганыма кумирим Брюс Ли түрткү болду. Брюс Ли катышкан кинолордун бирин калтырбай көрчүмүн да, анан андан көргөн ыкмаларды тамдын аркасына барып, кайталап жасачумун. Күрөшкөн жагынан айылдын балбаны болчумун. Айылда өткөн той-тамашалардан жеңишсиз келчү эмесмин.

– Алгач күрөшүп жүрсөңүз, кикбокска кандайча аралашып калдыңыз?

– Мектепти аяктап, шаарга окуйм деп келген учурум. Спортту сүйгөн жаным күрөшпөй калып, буулугуп кеттим. Жашаган жерим шаардын четинде болгондуктан, күрөшкө катышайын десем жол алыс. Ошентип жүргөн кезде үйгө жакын жерден кикбокс менен машыгуучу зал таап алдым да, катыша баштадым. Биринчи машыктыруучум Александр Артурович Гил болгон. Улуту немис болгондуктан, өз мекенине кетип жатып мага: «Спортту таштаба, сенден дүйнө чемпиону чыгат» деп мени Александр Воиновго тапшырып кеткен. 1997-жылдан тартып «Гермес-Профи» клубунда Александр Воиновдун көзөмөлүндө машыгып келатам.

– Эң алгачкы таймашыңыз эсиңиздеби?

– Албетте, эсимде. 17 жашымда «Жаштар арасында Кыргызстандын чемпиону» деген наам үчүн орус улутундагы жигит менен таймашкам.

Ошондо мактоо баракчасын жана шапке утуп алгам. Анан сүйүнүп шапкени иниме алып барып бергеним эсимде.

– ***Канча жашыңызда чоң ийгиликке жетиштиңиз?***

– Эң чоң ийгиликтерге 21 жашымда жетишкен. Дүйнөнүн чемпиону менен Евразиянын чемпиону наамынын ээси болгом.

– ***Ийгиликтерге жетүүдө эмнелер роль ойнойт?***

– Эң негизгиси, адамдын каалоосу, анан алдыга койгон максатына умтулуусу керек. Андан кийин машыктыруучу мыкты болсо ийгилик болот. Мындайча айтканда, машыктыруучу бул саяпкер. Саяпкер жаман болсо, күлүк ат чуркай албайт эмеспи. Ошондуктан машыктыруучунун ролу чоң.

– ***Дайыма рингге чыкканда толкундануу сезимине кабылсаңыз керек?***

– Бизде коркуу деген сезим болбогону менен толкундануу, анан көбүнчө элден сүрдөө болот. Ал эми күчтүү атаандаштар менен беттешкенде жеңилип калбайын деген жүрөксүү да болбой койбойт. Себеби намыс керек да.

– ***Таймаш бүткөндөн кийин кандай абалда болосуз?***

– Негизи, кикбокс – спорттун эң оор түрү. Ошондон улам Олимпиадалык оюндардын катарына да кошула албай келет. Албетте, жеңишке ээ болсоң, кубангандан мушташ учурунда алган жаракатың менен бутундагы кан уюулар сезилбей калат. Анан бир же эки жума дарыланып өз калыбыңа келүүнүн камын көрөсүң. Жеңилген болсо, аны да көтөрө билүүң керек. Утулуудан улам чыйралып, кемчилигинди толук өздөштүргөнгө өтөсүң.

– ***Чет жерде жеңгениңизден соң, Кыргызстандын гимни ырдалып, желеги көтөрүлгөндө ыйлаган учуруңуз болгонбу?***

– Жок, ыйлаган учурум болгон эмес. Ал эми толкундануу сезими жүрөктө уялап турганы ырас. Бул өтө жагымдуу учур. Чын эле ушул ийгиликти мен жасап жатамбы деген ары таң калуу, ары кубануу сезими коштойт.

– ***Эң эсте каларлык беттешиңиз жөнүндө айтып берсеңиз?***

– Американын Лас-Вегас шаарында дүйнөнүн 4 жолку чемпиону америкалык Мануну рингден утуп алганмын. Беттеш жеңил болду деп айта албайм. Бирок мекен алдындагы парзымды эстегенде демиме дем кошула түштү. Натыйжада, жеңиш меники болгон.

– ***Эң узакка созулган таймашыңыз ким менен болгон?***

– Москвада өткөн Европа чемпиондугу үчүн француз спортчусу менен ат салышканымда таймашуубуз 10 раундга созулган. Акыры жеңем.

– Мелдештерге катышуу үчүн чет жерлерге көп барат эмессизби. Ошондой учурларда башка өлкөнүн эли сизге аябай колдоо көрсөтүп, тосуп алган учурга кездешкенсизби?

– Кездешкем. Өзүңдү көрбөгөнү менен атыңды угуп жүргөндөр бар да. Мындай учур Америкадагы беттештин алдында болгон. Ошондой эле Москвада өзүмдүн күйөрмандарым бар.

– Алгачкы раунддарда эле жеңишке жетишкен таймашуу эсиңиздеби?

– Мындан үч жыл мурун Америка-Кыргызстан таймашында америкалык менен беттешкеним эсимде. Ошондо мага көйрөң, өпкөсү жок кикбоксчу туш келип калыптыр. Анан да эң кызыктуусу, мен рингте чыгып кийинип жатсам, элдин баары тиги америкалыкты дүркүрөгөн кол чабуулар менен тосуп калышты. «Муну эмне мынча колдошот?» деп кыжырымдын келгенин сураба. Көрсө, ал рингте бийлеп чыгып келген экен. Ошондо жиним мененби, айтор, чыгар замат нокаут кулаткам.

– Башка өлкөдөн иштешүү боюнча сунуштар түшкөнбү?

– Андай сунуштар көп эле болгон жана болуп келе жатат. Бул, албетте, жакшы жышаандын белгиси. Бирок мен өзүмдү өз элимдин уулу деп эсептегендиктен, башкача айтканда, патриоттук сезимден улам Мекенимден башка жакка кетким келбейт. Ушул жерден айта кетчү нерсе, кичинемде эки жакка көп чыкпай, айылдын тарбиясын көрүп өскөнгөбү, айтор, өлкөмдөн көп убакыт чет жерде жүрө албайм. Ашып кетсе 10 күн жүрөм. Барчу жерине барам, көрчү жерин көргөн соң, үйдү көздөй шашам. Ал эми жеңиш менен келатканда канатым болсо учуп эле кетчүдөй болом.

– Туулган жер менен ата-энени айрып кароо мүмкүн эмес. Айтайын дегеним, ата-энеңиз кесибиңизге кандай карашат?

– Атамдын көзү өтүп кеткен. Эң өкүнүчтүүсү, атам менин ийгиликтериме күбө боло алган жок. Бирок Брюс Лидей болууну кыялданып жүргөн кичине кезимде эле, атам дайыма «Менин балам баралы келгенде мыкты спортчу болот» деп айтып калчу. Ал эми апам менин бардык ийгиликтеримдин күбөсү болуп келе жатат.

– Ар нерсенин чеги бар эмеспи, анын сыңарындай спорттон качан кетем деп ойлойсуз?

– Азыр мен 28 жаштамын, спортто болуп турган курагым. Ал эми качан кетеримди убакыт көрсөтөр.

– **Спорттон кетсеңиз, эмне менен алектенесиз?**

– Көпчүлүк спортчулар спорттон кеткенден кийин жолун таппай калышат. Мен дагы ушундай кырдаалга туш келип калбайын деп азыртан спорт менен бирге өз кесибибди – экономисттикти да аркалап кетүүгө аракет жасап жатам.

– **Талас жергеңизге бат-бат эле барып турасызбы?**

– Таймаш болгондон кийин сөзсүз үйгө барып келем. Анан дагы үйгө баратканда Манас атанын күмбөзүнө кайрылып, сыйынып өтүү мага адатка айланган. Жакын арада дагы барганы турам. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин студенттери мен жөнүндө кино тартып жатышат. Ошого айылыма барып, өзүм окуган мектебимди тартып келүүгө камданып жатабыз. Кино майда тартылып бүтөт.

– **Мүнөзүңүздүн жаккан жана жакпаган жери?**

– Жакпаганы – тез эле жиним келип кеткени, ал эми жакканы – кечиримдүүлүгүм.

– **Бош убактыңызда эмне менен алектенесиз?**

– Кызыктуу китептерди окуйм, бильярд ойнойм же досторум менен жаратылышка чыгып эс алам.

– **Эми ашкана жаатына келсек. Тамак-аш жасоого кандайсыз?**

– Болгону жумуртка кууруганды билем.

– **Ичимдикке жана тамекиге болгон мамилеңиз кандай?**

– Тамеки тартпайм. Ичкиликке келсек, кыйышпас достор арасында, анан жакшылыктарда уурттап-татып коём.

– **Сиздин оюңузча, спортчулар сүйүүгө кандай мамиле жасашат?**

– Бардык адамдардай эле катуу сүйүп калса, алар деле кыйналышат дегендей. Анан дагы сүйүү деген сезим спортчу болосуңбу, башка болосуңбу карабайт да.

– **Алгачкы сүйүүңүз кимге арналган?**

– Эми бул бала кезде болгон. Классташ кызымды жакшы көрчүмүн. Бирок сезимимди ал кыз билчү эмес. Класстагылар мени ага жабыштырып коюшчу. Ал кыздын апасы орус тилинен сабак берчү. Бир күнү апасы кызын жакшы көрөрүмдү билип калып, урушуп койгон. Ошондон кийин ал кызга сүйлөбөс болгом.

– **Ушул куракка чейин үйлөнбөй жүргөнүңүздүн сыры эмнеде?**

– Жашыргандай эч кандай деле сыры жок. Болгону кудайдын буюрган күнү келбей жатса керек.

– *Кандай кыздарды жактырасыз?*

– Кыргызымдын эле ыймандуу кыздарын.

– *Күйөрман кыздарыңызга кандай мамиле жасайсыз?*

– Негизи, мен адамдын мага жасаган мамилесине карата жооп кылам. Эгерде чын эле менин талантымды сыйлаган болсо, анда сөзсүз урмат менен кайрылам. Ал эми сүйүүсүн арнагандарга акырын айтып түшүндүрүүгө аракеттенем.

*Маектешкендер: Жаркынай Нусубалиева,
Нурбек Абдыкадыров*